THE BOOK WAS DRENCHED

शरद्-साहित्य माला—६

श्रीकांत

भाग तिसरा

[डॉ. शरच्चन्द्र चतर्जींच्या मूळ बंगालीवरून]

अनुवादक,

भा. वि. वरेरकर

प्रकाशक,

नवभारत प्रकाशन संस्था—मुंबई ४

प्रकाशक—

रघुनाथ दिपाजी देसाई,

नवभारत प्रकाशन संस्था–मुंबई ४

शरद्–साहित्य मालेचें पुस्तक ७ वें

श्रीकांत–भाग चौथा

लवकरच प्रसिद्ध होईल.

मुद्रक—

रघुनाथ दिपाजी देसाई

न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस,

६ केळेवाडी, गिरगांव, मुंबई नं. ४

श्रीकांत

१

माझ्या या प्रवासाच्या कहाणीवर एक दिवशीं एकदम पडदा ओढून मी निरोप घेतला होता. पुन्हां एक दिवशीं स्वतःच्याच हातानं तो दूर सारण्याची इच्छा नव्हती.

आमच्या खेडेगावचे ते आजोबा !—माझ्या नाटकी भाषणाला उत्तर देण्यासाठीं म्हणून त्यांनीं नुसतं थोडंसं हंसून दाखवलं, आणि राजलक्ष्मीनं केलेल्या साष्टांग नमस्कारानंतर ते घाईघाईनं दोन्हीं पाय मागं घेऊन म्हणाले, ‘ असं का ! वा वा ! छान, छान ? दीर्घजीवी हो ! ’

असं म्हणून डॉक्टरबरोबर जेव्हा ते एकदम निघून गेले तेव्हां राजलक्ष्मीच्या चेहऱ्यावर जो आविर्भाव दिसला तो विसरण्याजोगा नव्हता,—विसरलोंही नाहीं.

पण मला वाटलं होतं, ती माझीच—सर्वस्वी माझीच !—तिनं ही वृत्ति कधींही बाहेर दाखवली नव्हती खरी—पण, आतां असं वाटतं कीं झालं तें बरं झालं ! पुष्कळ दिवसपर्यंत बंद असलेला तो दरवाजा खुला करणं मलाच भाग होतं. ज्या अज्ञात रहस्यामुळं बाहेरचा क्रुद्ध संशय अविचारांत परिणत होऊन दररोज धक्के देत होता, तो दूर करण्यासाठीं बंद असलेल्या दरवाजाची कडी स्वतःच्या हातानं काढण्याची संधी आली हें एका अर्थी बरं झालं.

आजोबा निघून गेले. राजलक्ष्मी क्षणभर त्याच्याकडे पहात स्तब्ध राहिली. त्यानंतर मान वर करून तिनं हंसण्याचा थोडासा प्रयत्न केला. ती म्हणाली, ‘ नमस्कार करताना मी काहीं त्यांना शिवलें नसतें. असं भलतंच काहीं तरी कशाला बोलून गेलां ? काहीं जरूरी नव्हती असं बोलायची ! केवळ तें—’

खरंच, मी नुसता आपला आपणच अपमान करून घेतला. असं बोलायची

कांहीं जरूरी नव्हती ! बाजारच्या नायकिणीपेक्षां विधवाविवाहाची पत्नी त्यांच्या नजरेनं वरच्या दर्जाची नव्हती !—अर्थात् मी तिला खालींच ढकललं, कुणालाच वरचा दर्जा देऊं शकलो नाहीं, असंच राजलक्ष्मीला बोलायचं होतं. पण तें बोलणं पुरं झालं नाही.

मला सारं काही कळून चुकलं ! आधीच तिचा अपमान झालेला, आणखी अधिक चर्चा करून विषय वाढवण्याची माझी इच्छा नव्हती ! म्हणून जसा होतों तसाच एक शब्दसुद्धा न बोलतां पडून राहिलों. कांहीं वेळपर्यंत राजलक्ष्मीसुद्धां काहीं बोलली नाहीं. स्वतःच्याच मनाशी विचार करीत ती काहीं वेळ तशीच बसून राहिली होती. जवळच कुणी तरी हाक मारावी नी चटकन उठावं त्याप्रमाणें ती एकदम उठून उभी राहिली. रतनला बोलावून म्हणाली, ‘ गाडी लवकर तयार ठेवायला साग रतन. नाहींतर रात्री अकराच्या गाडीनं जावं लागेल. नी ते काहीं बर नव्हे !—रात्री थंडी फार असते ! ’

पांच दहा मिनिटांनीं रतन माझी बॅग घेऊन आला. त्यानं ती बॅग गाडीवर ठेवून दिली. माझा बिछाना बाधण्यासाठी तो माझ्याजवळ येऊन उभा राहिला. तरीही मी काहीं बोललों नाहीं. काहीसुद्धा विचारलं नाहीं. कुठं जाणार, का जाणार, कांहींसुद्धां न विचारता सरळ जाऊन गाडींत बसलों.

कांहीं दिवसापूर्वी अशाच एका संध्याकाळीं असाच मीं स्वतःच्या घरीं आलों होतों.—आज पुन्हां तसाच एका संध्याकाळीं बिनबोभाट घराबाहेर निघालों. त्या दिवशींही कुणी माझं स्वागत केलं नव्हतं !—आजही कुणी प्रेमानं मला निरोप द्यायला पुढं आलं नव्हतं ! त्या दिवशीही असेच घरोघर शंख वाजायला सुरवात झाली होती. आताही वसूमल्लीकाच्या गोपालमंदिरातून येणारे शंखघंटाचे आवाज अस्पष्ट होऊन हवेंत नाहीसे होत होते. तरीही तो दिवस नी आजचा दिवस याच्यात केवढं अंतर होतं, तें केवळ स्वर्गस्थ देवताच सागूं शकतील !

बंगाल्यातील एका क्षुद्र खेडयातील त्या मोडक्यातोडक्या घराची मला कोणत्याच प्रकारची माया ममता कधींच वाटत नव्हती. या घरांतून दूर होणं म्हणजे माझं कांही तरी मोठं नुकसान होणं आहे असं केव्हाच मला वाटलं नव्हतं. पण आज सर्वप्रकारें अपमानित होऊन गाव टाकून निघावं लागलं, केव्हां आणि कशा प्रकारें पुन्हा इथं परतून येईन याची कल्पनासुद्धा जेव्हा करतां येईना, तेव्हा हें पडकं-झडकं साम्राज्य, हें खेडं, चारी बाजूनं माझ्या डोळ्यासमोर असामान्य झाल्यासारखं

दिसूं लागलं. ज्या घरातून आज हा असा बाहेर पडलो तें माझं वाडवडिलानीं उभारलेलं मोडकंतोडकं घर मला प्राणापेक्षाही प्रिय वाटूं लागलं.

एक शब्द सुद्धा न बोलता राजलक्ष्मी येऊन माझ्या समोरच्या बैठकीवर बसली. कुणा परिचित वाटसरूची अभद्र नजर आपल्याकडे जाऊं नये म्हणून गाडीच्या एका कोपऱ्यात डोकं खुपसून तिनं डोळे मिटले.

स्टेशनावर जाण्यासाठीं ज्यावेळीं आम्ही निघालों त्यावेळीं नुकताच सूर्य मावळला होता. वाकडया तिकडया खेडवळ रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना आपोआप उगवलेली करवंदी, शेगूल आणि वेताची झाडं त्या अरुंद रस्त्याची रुंदी आणखी कमी करीत होती. वरती आंबेफणसाच्या डहाळ्या एकमेकात मिसळून जागोजाग संध्याकाळच्या काळोखाला आणखी दाटपणा आणीत होत्या.

अशा परिस्थितींत गाडी अगदी हळुहळू चालत होती. मी दोन्ही डोळे मिटून घेतले होते. पण त्या अंधारात सुद्धा मला काय काय दिसत होतं !

असं वाटलं, याच रस्त्यानं माझ्या आजोबानीं माझ्या आजीला विवाह करून आणली, त्यावेळीं वऱ्हाडी लोकाच्या गलबल्यानं हा रस्ता गजबजून गेला असेल ! नंतर एके दिवशीं जेव्हा त्यानीं देह ठेवला त्यावेळीं याच रस्त्यान शेजारी पाजाऱ्यानी त्याचं प्रेत खांद्यावर घेऊन नदीकिनारी नेलं असेल ! याच रस्त्यानं माझी आई एके दिवशीं नवी नवरी म्हणून त्या घरात आली असेल !—आणि पुन्हं एके दिवशीं जेव्हा तिची जीवनयात्रा संपली त्यावेळी याच धुळींतल्या अरुंद रस्त्यानं आम्हीं तिला गंगातटाकीं पोचवून आलो होतों. त्यावेळीं हा रस्ता इतका निर्जन नव्हता किंवा इतका अडचणीचाही झाला नव्हता. त्यावेळी इथल्या हवेंतून चोहीकडून मलेरियाचे जंतू उसळून उठले नव्हते किंवा डबक्याडबक्याच्या पाण्यातल्या चिखलात एवढं विषही सामावल नव्हतं. त्यावेळीं या भागात अन्न होतं, वस्त्र होतं, धर्म होता—त्यावेळी आनंदरहित आणि भयंकर अशा शून्यतेनं आकाश झाकळून देवाच्या दरवाजापर्यंत जाऊन भिडलं नव्हतं.

माझे दोन्ही डोळे भरून आले. गाडीच्या चाकाची थोडीशी धूळ घेऊन चटकन् कपाळाला लावून मनातल्या मनात मी म्हणालों, ' माझ्या वाडवडिलाच्या सुखदुःखात, भल्याबुऱ्या स्थितीत, हंसण्यारडण्यानं भरलेल्या बिचाऱ्या धूळभेटीच्या रस्त्या, मी तुला पुन्हा पुन्हा नमस्कार करतों. '

काळोखांतून डोकावून जंगलात पाहिलं नी म्हणालों, ' आई जन्मभूमी, तुझी

हजारों पोरंबाळं अशींच माझ्यासारखीं तुला विसरून गेलीं असतील ! तुझ्या सेवे-साठी—तुझ्या कार्यासाठी पुन्हा कधी तुझी भेट होईल कीं काय, तें सागता यायचं नाहीं ! पण आज असा हा घराबाहेर निघालों असता या अंधारांतून तुझी दुःखी मूर्ति भरलेल्या डोळ्यानीं जी पाहिली, अस्पष्ट होऊन जी फुलून उठली, ती या जन्मात मीं कधींही विसरणार नाहीं !

मी पाहिलं, राजलक्ष्मी तशीच स्वस्थ बसली होती. त्या काळोखाच्या कोपऱ्यात तिचा चेहरा दिसत नव्हता. पण मला वाटलं, डोळे मिटून ती कसलं तरी चिंतन करीत राहिली असावी. मनांतल्या मनांत मी म्हटलं, ' ठीक चाललंय ! आज-पासून आपल्या होडीचं सुकाणूं ज्याअर्थी तिच्या हातीं दिलंय् त्याअर्थी या अनो-ळखी नदीच्या पात्रात कुठं भोवरे आहेत, कुठं रेती आहे, याचा तपास तिची तीच करो ! '

या माझ्या आयुष्यांत वेगवेगळ्या परिस्थितींत, वेगवेगळ्या अवस्थेंत मी स्वतःचं मन पारखीत आलो आहें. मला त्याची जात कळली आहे. कुठलाही अतिरेक या माझ्या मनाला सहन होत नाहीं. अत्यंत सुख, अत्यंत स्वास्थ्य, अत्यंत सुस्थिती याला मुळींच पटत नाहीं. कुणी तरी आपल्यावर फार प्रेम करतं आहे असं कळलं, कीं तिथून पळाव पळावं असं सारख वाटत रहातं !—अशा या माझ्या मनानं आपल्या हातचं सुकाणू केवढया कष्टानं सोडलं असेल, तें हें मन ज्यानं निर्माण केलं त्यालाच एक माहीत !

बाहेरच्या काळ्याकुट्ट आकाशाकडे एकवार डोळे ताणून पाहिलं. आंत डोळ्या-आड झालेल्या निश्चल प्रतिमेकडेही एकवार नजर फिरविली—त्यानंतर हात जोडून मी कुणाला नमस्कार केला तें माझं मलाच कळलं नाहीं. पण मनांतल्या मनांत म्हटलं, ' हिच्या आकर्षणाच्या शक्तीनं माझे प्राण कंठाशीं आणले आहेत !—किती तरी वेळ कुठं कुठं म्हणून पळ काढला—कुठल्याही रस्त्यानं गेलो तरी भुलभुलय्याप्रमाणं पुन्हां वारंवार हिच्याच हाती पडायचा प्रसंग येतो !—आतां विरोध कशासाठीं करूं ?—यापुढं जें काही व्हायचं असेल तें होईल ! '

आजवर आयुष्याचा लगाम हातीं ठेवून मी काय मिळवलं ? कोणतं सार्थक झालं ? गळाभर चिखलांत रुतलं तरी माझ्या या जीवनाला बाहेर खेंचून काढ-ण्याची ताकद ज्या हातांत आहे, त्या हातीं जर मीं अडकून राहिलों, तर दुसऱ्या एका जीवनाला मी केव्हाही दुसऱ्या चिखलांत रुतूं देणार नाहीं.

पण ही झाली माझी स्वतःची पहाण्याची दृष्टी ! पण दुसऱ्या बाजूची वागणूक पाहिली तर ती पूर्वीसारखींच सुरू होती. वाटेंत ती एक शब्दसुद्धां बोलली नाहीं, किंवा स्टेशनवर पोंचल्यावर मला कांहीं विचारावं असंही तिला वाटलं नाहीं.

थोडयाच वेळांत कलकत्त्याकडे जाणाऱ्या गाडीची घंटा झाली. पण तिकीट घ्यायचं टाकून, धर्मशाळेंतल्या एका कोपऱ्यांत रतन माझा बिछाना अंथरूं लागल तेव्हा कुठं मला कल्पना आली, कीं आपण कलकत्त्याच्या बाजूनं जाणार नसून पश्चिमेकडे जाणार आहोंत. पण पश्चिमेला म्हणजे पाटण्याला, कीं काशीला, कीं आणखी दुसऱ्या कुठं हें जरी कांहींच कळत नव्हतं तरी मला एवढं कळून चुकलं, कीं या बाबतींत माझ्या मताची कुणालाच जरूर नव्हती.

दुसरीकडेच पहात राजलक्ष्मी उगीच उभी राहिली होती. हातचं काम संपवून रतन तिच्या जवळ गेला नी म्हणाला, ' खाण्याचे जिन्नस इथं मिळतात. जरा थोडं पलिकडे जावं लागेल असं मला कुणी सांगितलं. '

पदराची गाठ सोडून राजलक्ष्मीनं कांहीं पैसे त्याच्या हातीं दिले नी म्हटलं, ' बरं बरं ! घेऊन ये तर. पण दूध जरा पारखून घे. वासबीस नसेलसं पाहून घे. '

' आणि तुमच्यासाठी कांहीं ? ' रतननं विचारलं.

' मला कांहीं नको ! ' ती म्हणाली.

हें ' नको ' आम्हा सर्वांना चांगलं माहीत होतं,—आणि सर्वांपेक्षां रतनला तर चांगलंच माहीत होतं !—तरीही एक दोन पावलं मागं येऊन तो हळुहळू म्हणाला, ' कालपासून मुळींच कांहीं—'

' तुला ऐकूं येत नाहीं रतन ? ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' बहिरा झाला आहेस ? '

एक शब्दसुद्धां न बोलतां रतन निघून गेला. तिनं एकदां नाहीं म्हटलं कीं तिला विरोध करायची ताकद असलेला माणूस मी अजून पाहिला नव्हता.

आणि जरुरी तरी काय होती ? राजलक्ष्मी स्वतः सांगो वा न सांगो, मला माहीत होतं, कीं आगगाडींत किंवा स्टेशनवर मिळणारं कसलंही खाणं ती केव्हांही खात नसे. निष्कारण कडक उपास करण्याची तिची ताकद दुसऱ्या कुणाच्याच ठिकाणीं मला दिसून आली नव्हती. तिच्यासाठीं तिच्या घरीं कितीतरी जिन्नस येऊन पडत असत, नोकर चाकर खात असत, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना दिले जात असत, कुजून सडूनसुद्धां जात असत, पण जिच्यासाठीं तें सारं होतं, ती कांहींसुद्धां तोंडांत टाकीत नसे. विचारलंच कुणी तर हंसत म्हणे, ' मला कसला

आलाय् आचार विचार ? मला कसलं आलंय् सोवळंओवळं ? मीं सारं कांहीं खातें.'

'ठीक ! तर माझ्या डोळ्यासमोर याचा पुरावा दे पाहूं ?'

'पुरावा ? यावेळीं ? नाहींरे बुवा, अजून जगायचं आहे मला !' असं म्हणून कांहींना कांहीं तरी काम काढून ती घरात निघून जात असे.

तीं मासमासळी, दूध तूप काहीं खात नसे हें मला हळुहळू कळलें पण हा वर्जावर्जपणा तिच्या दृष्टीनं इतका अभद्र होता, इतका लज्जास्पद होता, कीं त्याचा नुसता उल्लेख केला तर तिला कुठं जावं आणि कुठं जाऊं नये असं होऊन जाई. म्हणूनच अशा वेळीं तिला आग्रह करणं मला योग्य वाटत नसे.

धमक खाऊन रतन वाकडं तोंड करून निघून गेला, तरीही मी कांहीं बोललों नाहीं. नंतर कांहीं वेळानं गरम दूध नी मिठाई घेऊन रतन आला आणि खुद्द राजलक्ष्मीनंच माझ्यापुरती दूध नी मिठाई ठेवून घेऊन बाकीचे सारे जिन्नस जेव्हां परत केले तेव्हांही मी कांहीं बोललों नाहीं. काकुळतीनं रतन माझ्याकडे पहात होता, त्याचा उद्देश मला कळत होता, तरीही मी उगीच राहिलों.

कारण असो वा नसो, उगीच उपास करणं हें तिच्या आगवळणी पडून गेलं होतं. पण पूर्वी असं नव्हतं. पूर्वी थट्टेथट्टेनं सुरवात करून रागावण्यापर्यंतही मजल जाऊं देतां येई !—पण जसजसा काल जाऊं लागला, तसतशा या तिच्या खोडीच्या कारणाचा मला अंदाज येऊं लागला. रतन निघून गेल्यावरच या सर्व गोष्टी पुन्हां माझ्या ध्यानीं आल्या.

केव्हांपासून नी कोणत्या उद्देशानं तिनं हें उपास करण्याचा कृच्छ्रव्रत आरंभलं तें मला माहीत नाहीं. त्यावेळीं माझा नी तिचा या जीवनात संबंध आला नव्हता. भरपूर खाण्यापीण्याच्या वस्तू समोर असतां इच्छापूर्वक दिवसामागून दिवस कुणाला नकळत एवढी सुद्धां तक्रार न करता ती आत्मसंयमन करीत होती. हें केवढं कठीण व्रत होतं ! किती दुःसाध्य होतं ! सर्व प्रकारच्या कलुषित परिस्थितीच्या मार्गावर ती न बोलता पाऊल पुढं टाकीत होती ! आतां तिला हें व्रत इतकं स्वाभाविक होऊन बसलं आहे कीं माझ्या दृष्टीनं सुद्धां आता त्याला मोठंसं महत्त्व राहिलेलं नाहीं. याचं एवढं महत्त्व काय हें कदाचित् तिलाच माहीत नसेल— तरीही मधून मधून मला वाटतं, हीं सारीं कठोर साधनं अगदींच निष्फळ आहेत काय ? अगदींच निरर्थक झालीं आहेत काय ?

संयम करण्याचं हें जें शिक्षण, हा जो अभ्यास—या अभ्यासामुळं उत्पन्न

झालेली त्यागाची शक्ती, तिला नकळत या जीवनात संचित होऊन राहिली नसती, तर एवढया सहज, एवढया स्वाभाविकपणे सर्व प्रकारच्या भोगांपासून अलिप्त होण्याची ताकद तिच्या अंगीं आली असती का ?

कुठंही कोणत्याही बंधनात ती गुंतून पडत नव्हती. ती प्रेमी होती. किती लोक प्रेमी आहेत ? पण सर्वस्वाच्या त्यागाच्या आधारावर इतकं निष्पाप, इतकं एकांतिक होऊन रहाणं या संसारात सुलभ आहे का ?

धर्मशाळेत आणखी कुणी माणस नव्हती. कुठंतरी आडोशाची जागा शोधून काढून रतनही झोपी गेला असावा. एका मिणमिणत्या दिव्यासमोर राजलक्ष्मी उगीच बसली आहे असं मला दिसून आलं. जवळ जाऊन मी तिच्या माथ्यावर हात ठेवताच ती दचकून वर पाहून म्हणाली, ‘ झोपला नाहींत तुम्हीं ? ’

‘ नाहीं ! पण या धुळींत उगीच बैठक मारून एकटीच बसण्यापेक्षा तिकडे माझ्या बिछान्यावर बैस चल. ’ असं म्हणून तिला नाहीं म्हणायला अवसर न देतां मी तिचा हात धरून ओढून आणलं. जवळ आणून बसवल्यावर बोलायला काहीं सुचेना. नुसता हळुहळू तिचा हात कुरवाळीत बसलो.

असाच काहीं वेळ गेला. माझा संशय चुकीचा नव्हता.—तिच्या डोळ्याच्या कोपऱ्याला हात लावताच मला कळून चुकलं. हळुहळू तिचे डोळे पुसून तिला जवळ ओढण्याचा मी प्रयत्न केला. प्रयत्न करताच माझ्या पसरलेल्या पायावर आग टाकून तिनं ते जोरानं दाबून धरले—तिला जवळ घेणं त्यामुळं मला साधलं नाहीं.

कांहींच न बोलता क्षणावर क्षण जात होते. एकदम मी म्हणालों, ‘ एक गोष्ट तुला सांगितली नाहीं लक्ष्मी. ’

‘ कोणती गोष्ट ? ’ ती पडल्या पडल्याच म्हणाली.

बोलता बोलता पूर्वसंस्कारामुळं पहिल्यानं मला संकोच वाटला. पण मीं थाबलों नाहीं. मी म्हटलं, ‘ मी स्वतःला तुझ्या हातीं सोपवलं आहे. यापुढं माझ्या बऱ्यावाईटाचा सारा भार तुझ्यावर आहे.’

त्या मंद प्रकाशात ती माझ्या चेहऱ्याकडे नुसती पहात राहिली होती असं मला दिसून आलं. हळूच हंसून ती म्हणाली, ‘ तुम्हाला घेऊन मी काय करूं ? तुम्हाला तबलाही वाजवता येत नाहीं, की सारंगीही वाजवता येत नाहीं ! शिवाय—’

‘ शिवाय काय ? ’ मी म्हटलं, ‘ पानाचे विडे करून देणं ? नाहीं ? तें नाहीं बुवा आपल्याला जमायचं ! ’

' पण, तबलासारंगी ? '

'तसं सावरून घेतल्यास जमेलही ! ' मी म्हटलं आणि स्वतःशीच थोडासा हंसलों.

एकदम उठून राजलक्ष्मी मोठ्या उत्साहानं म्हणाली, 'थट्टा नव्हे, खरं सांगा ! '

' प्रयत्न करायला तर हरकत नाही ! ' मी म्हटलं.

' नाही ! ' राजलक्ष्मी म्हणाली. काही वेळ काहींच न बोलतां आश्चर्यचकित मुद्रेनं डोळ्याचं पातंसुद्धा न हालवता माझ्या डोळ्याला डोळा देऊन ती हळुहळू बोलूं लागली, ' असं पहा, मधून मधून हेंच माझ्या मनात येत असे. पण पुन्हा वाटे, की जें माणूस हातात बंदूक घेऊन जनावरं मारीत हिंडण्यातच आनंद मानतं त्याला काय हे म्हणणं पटणार आहे ? अशा या वातावरणात अंतरींच्या वेदना अनुभवणं त्याला साध्य आहे का ? शिकार करण्यासारखीच दुसऱ्यांची मनं दुखवण्याची देखील त्यातून मोठी आवड ! हेंच सारं मनात आणून तुम्ही दिलेला सारा त्रास मी सहन करीत आले. '

आता उगीच बसायची पाळी माझी होती. तिनं केलेल्या तक्रारीवर मला उत्तर देता आलं असतं—अगदी सफाईनं तिचे मुद्दे खोडून काढता आले असते. पण मला वाटलं, कशाला हे उगीच ढोंग ? तिचा अनुभव खरा होता.—हार मानल्या-खेरीज गत्यंतर नव्हतं. ती फारशी स्पष्टपणे बोलली नव्हती. पण अंतःकरणात साठ-लेली संगीताची मूर्ती केव्हा केव्हा मनोव्यथेमुळं जी क्वचित बाहेर फुटून पडत असे त्या करुणरसानं ओथबलेल्या सदा जागृत असलेल्या चैतन्यामुळंच लक्ष्मीच्या तोंडून हे दोन शब्द सूचक रुपानं बाहेर पडले होते, असं मला वाटलं. तिचा संयम, तिचा त्याग, हृदयाचं पावित्र्य जसं काही माझे डोळे उघडून मला तिचं स्वरूप दाखवीत होतं.

तरीही एक गोष्ट मात्र तिला सांगता आली नाही. सांगता आली असती तर मीं म्हटलं असतं—परस्पर विरुद्ध असलेल्या अशा प्रवृत्ती माणसाच्या ठिकाणीं एकाच वेळीं जवळजवळ कशा राहूं शकतात याचा उलगडा कुणाला होत नाहीं. जीव-हत्त्या करण्यात मला काहीच वाटत नाही याचं माझं मलाच जितकं आश्चर्य वाटतं तितकं दुसरं कुठलंच नाही. मुंगी चिरडलेली देखील ज्याला पहावत नाहीं, बळी दिलेल्या बोकडाचं रक्त पहाताच ज्याची झोंपसुद्धा उडून जाते, गावच्या वेशीवरच्या निराश्रित कुत्र्यासाठी देखील ज्यानं बाळपणीं गुपचूप उपास सहन केले, त्याचं लक्ष जंगलातले पशू नी झाडावरचीं पांखरं मारण्यात कसं वेधून जातं याची मला

कल्पनाच करता येत नाहीं. शिवाय मीच का असा हा एकटा आहे ? ज्या राजलक्ष्मीचं अंतःकरण झगझगणाऱ्या दिव्यासारखं आज मी स्वच्छ पहातों आहें तीच एवढीं वर्षे प्यारी बाईजीच्या पेशात कशी वावरत राहिली ?

हें सारं मनात आलं खरं, पण तोंडातून बाहेर निघालं नाहीं. तिला वाईट वाटेल म्हणून नव्हे, पण म्हटलं बोलण्यात काय अर्थ ? देव की दैत्य—कोण कुणाला ठाऊक—माणसाच्या खाद्याला खादा भिडवून हरघडीला जे कुठून कुठं घेऊन एकसारखे फिरताहेत, त्याचा उलगडा मला कुठं झालाय ? एका काळीं भोगी असलेला एकदम त्यागी होऊन घराबाहेर कसा निघतो, अत्यत कठोर निर्दय माणूस एका क्षणात करुणेनं विरघळून जाऊन कसा चूरमार होतो, हें तरी मला कुठ कळलंय् ? कोणत्या अज्ञात सादीकोपऱ्यात माणसाचा आत्मा जें गुप्त तप करीत असतो तें अकस्मात एके दिवशी सिद्धीच्या रूपात बाहेर कसं येतं याचा तरी मला कुठं पत्ता आहे ?

त्या मिणमिणत्या प्रकाशात राजलक्ष्मीच्या तोंडाकडे पहात तिला उद्देशून मनांतल्या मनात म्हणालों,' दुसऱ्याला त्रास देण्याची माझी शक्तीच जर नुसती तुला दिसली नी दुसऱ्यानं दिलेले क्लेश सहन करण्याची ताकद नाहीं हें कळून सुद्धा स्नेहाच्या बळावर इतके दिवस मला क्षमा करीत आलीस, तर आता रागरुसवा धरायला मला आधार काय आहे ? '

' बोलत का नाहीं ? ' राजलक्ष्मी म्हणाली.

' जो सर्वस्वाचा त्याग केलास–' मी म्हटलं,' तो काय या निर्दय व्यक्तीसाठीं ? '

' सर्वस्वाचा त्याग कसला ? ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' स्वतःवरचा ताबा सोडून तुम्हीं माझ्या आधीन झालात !—नाहीं म्हणून दूर लोटणं आता कठीण गेलंय मला ! '

' हा ! ' मीं म्हटलं, ' संपूर्ण ताबा सोडून दिला. पण तुझी तूंच स्वतःला ओळखत नाहींस, तेव्हा आता मी तो उल्लेख करीत नाहीं. '

२

बंगाली मलेरियानं मी अगदीं अर्धमेला झालों होतों. पश्चिमेंतल्या या शहरात येण्यापूर्वींच मला हें कळून चुकलं. पाटणा स्टेशनवरून राजलक्ष्मीच्या घरीं मला ज्यावेळीं आणण्यात आलं, त्यावेळीं मीं शुद्धींत नव्हतों. या पुढल्या महिन्यात

ताप, डॉक्टर नी राजलक्ष्मी यांनीं मला घेरून टाकलं होतं.

ज्यावेळीं माझा ताप निघाला त्यावेळी डॉक्टरनीं घरवालीला बजावून सांगितलं, कीं हें शहर जरी पश्चिमेच्या हद्दींत येतं, हवेच्या दृष्टिनं जरी याची प्रख्याती आहे तरीही रोग्याला इथून हवा पालटण्यासाठीं दुसरीकडे नेणं जरूर आहे.

पुन्हा एकदा बाधासांध सुरू झाली—यावेळीं अवडंबर जरा मोठं होतं. रतन एकटा भेटताच त्याला विचारलं, ' आता कुठं जाणार आहोंत आपण रतन ? '

रतन या प्रवासाच्या बाबतींत नाराज होता असं मला दिसून आलं. उघडया दरवाजाकडे नजर ठेवून खाणाखुणा करीत खालच्या आवाजात त्यानं जें काहीं मला सागितलं त्यामुळं मीही चीत झालें. रतनच्या सागण्याचा भावार्थ असा होता. बीरभूम जिल्ह्यात एक छोटासा गाव आहे. त्याचं नाव गंगामाटी ! हें गाव ज्यावेळीं खरेदी केलं त्यावेळींच काय तो, मुखत्यार किसनलाल बरोबर तो एकदा तिकडे गेला होता. बाई तिकडे केव्हाच गेल्या नाहींत. केव्हां गेल्याच तर लगेच तिथून पळून येतील तिथनं. गांवात पाढरपेशाची घरं बहुधा नाहींतच—आहेत तीं हलक्या लेकांची !—त्यांना शिवताही येत नाहीं नी त्याच्याकडून काही कामही करून घेतां येत, नाहीं.

अशा हलक्या लोकाच्या वस्तींत जाऊन रहावं असं राजलक्ष्मीला का वाटलं, याची मला थोडीशी कल्पना आली. मी विचारलं, ' बीरभूमच्या कोणत्या भागात आहे ही गंगामाटी ? '

रतन म्हणाला, ' सांईथिया कीं अशाच कायशा नावाचं एक स्टेशन आहे. तिथनं दहा बारा कोस बैलगाडींतून जावं लागतं. रस्ता जितका बिकट आहे तितकाच भयंकर आहे. चारी बाजूला माळच माळ आहेत. हिरवळीची एक पात नाहीं कीं पाण्याचा एक थेंब नाहीं. सारी दगडाळ माती !—कुठं तांबडी आहे, तर कुठं अगदीं काळीभोर आहे !—' असं म्हणून थोडा वेळ थाबून माझ्या विशेष लक्षात यावं अशा उद्देशानं तो म्हणाला, ' बाबू, अशा जागीं माणसं सुखासमाधानानं कशीं रहात असतील हेंच मला कळत नाहीं. इथं असं सोन्यासारखं गाव सोडून तिकडे जाणाऱ्या माणसांना काय म्हणावं ? '

आंतल्या आंत एक सुस्कारा सोडून उगीच राहिलों. असलं सोन्यासारखं गांव सोडून त्या सहारा वाळवंटांत अनोळखी लोकाच्या प्रांतांत राजलक्ष्मी मला कां घेऊन जात होती तें त्याला सागतां आलं नसतं, कीं समजावतांही आलं नसतं.

शेवटी मी म्हटलं, ' माझ्या प्रकृतीसाठीच आपण जातों आहोंत तिकडे रतन. इथं राहिलों तर प्रकृती सुधारणार नाहीं, असं डॉक्टरनींच सांगितलं. '

रतन म्हणाला, ' कोण कधीं काय आजारी पडत नाहीं बाबू ! बरं व्हायच्या-साठीं सारे लोक काय गंगामाटीलाच जातात ! '

मी मनातल्या मनात म्हटलं, ' कुठल्या मातींत कोण जातात कोण जाणे ! कदाचित् त्याचं दुखणं साधं असेल !—साध्या मातींत बरं होणारं असेल ! पण माझं दुखणं काही साधंही नाहीं नी सोपंही नाहीं—म्हणून गंगामाटीला जायचं !' रतन सागत होता, ' बाईच्या खर्चाच्या हिशेबठिशेबाची मीं कधीं फारशी काळजी केली नाहीं. त्या तिकडे घरदार नाहीं कीं दुसरंहीं काहीं नाहीं. तिथं एक गुमास्ता आहे. त्याच्याकडे घर बाधण्यासाठीं हजार दोन हजार रुपये पाठवले आहेत. आता तुम्हींच सागा बाबू, या वेडेपणाला काय म्हणावं ? आम्हीं चाकर माणसं झालों म्हणून काय आम्हाला माणुसकी नाही ? '

तो बराच चिडला होता तें पाहून मीं म्हणालों, ' कशाला जातोस अशा जागीं रतन ? सक्तीनं तर तुला कोण नेत नाहीं तिथं ? '

माझ्या बोलण्याचा रतनवर काहीं परिणाम झाला नाहीं. तो म्हणाला, ' ती नेतेय् ना ? काय सांगूं बाबू, कसली जादु तिला माहीत आहे !–यमाच्या घरीं जायचं असं तिनं म्हटलं तर एवढया माणसापैकी एकालासुद्धा नाहीं म्हणायची छाती व्हायची नाही ! ' असं म्हणून तो आबट तोंड करून निघून गेला.

रतनला राग आला होता म्हणून तो चिडून तसं म्हणाला खरा, पण त्याच्या म्हणण्यात काहीं तथ्य आहे याची जाणीव त्यानं मला करून दिली. तर मग मींच एकटा नव्हे !—सर्वांची हीच दशा होते·तर ? या जादुचाच विचार मी करूं लागलों. मंत्रतंत्रावर माझा विश्वास होता असं नाहीं. पण यमाच्या घरी जायचं आहे म्हटलं तरी देखील एका घरभर माणसांपैकीं कुणालासुद्धां नाहीं म्हणायचा धीर होत नाहीं, अशी ही शक्ती तरी कसली ?

हिचा [illegible] अगदीं तोडून टाकावा म्हणून मी थोडे का प्रयत्न केले ? भांडून निघालों, बैरागी होऊन पाहलं, देशत्याग करून गेलों—म्हटलं आता तरी यापुढं हिची भेट नको ! पण माझा प्रत्येक प्रयत्न ती सारखी तांबडया शाईनं खोडून काढून टाकीत होती. हजार प्रकारें मीं स्वतःच्या दुबळेपणाला दोष दिला पण तिच्यापुढं कांहीं चाललं नाहीं असं पाहून शेवटीं जेव्हा स्वतःला सर्वस्वीं तिच्या

हातीं सोंपवून बसलो तेव्हां आता रतननं मला हा पत्ता लावून दिला,—' राज-लक्ष्मी जादुटोणा जाणते ! '

असं तर खरंच ! रतनला जर छेडलं तर तो सुद्धां म्हणेल, कीं आपला विश्वास नाहीं म्हणून !

तितक्यात पाह्यलं, एका मोठ्या दगडी वाटींत काहीं तरी घेऊन घाईघाईनं राजलक्ष्मी त्याच बाजूनं खालीं जायला निघाली होती. तिला हांक मारून मी म्हटलं, ' ऐकलंस का, सारे लोक म्हणतात, तुला जादुटोणा माहीत आहे ! '

'काय माहीत आहे ?' ती थबकून उभी राहून कपाळाला आठी घालून म्हणाली.

' जादुटोणा ! ' मी म्हटलं.

' हं माहीत आहे.' तोंड दाबून हंसत राजलक्ष्मी म्हणाली.

ती जायला निघत होती, तोंच तिची नजर माझ्या सदऱ्याकडे गेली. एकदम चिडून तिनं विचारलं, ' हा कालचा बासा सदराच ना ? '

' हो तोच ! ' मी सदऱ्याकडे पहात म्हटलं, ' पण राहूं दे—चांगल पांढरा आहे ! '

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' पाढऱ्याचा प्रश्न नाहीं, स्वच्छ आहे का ? '

थोडीशी हंसून ती म्हणाली, ' बाहेरच्या पाढरेपणाला भाळताना आयुष्य गेलं तुमचं ! मी थट्टा करीत नाहीं, पण आंतून घाम लागून सदरा घाण झाला आहे हे केव्हा कळणार तुम्हाला ? ' असं म्हणून तिनं रतनला हाक मारली.

कुणीच जबाब दिला नाहीं. घरवाली अशा प्रकारें चिडून हाक मारूं लागली कीं या घरचीं कुणी माणसं उत्तरच देत नसत. चार पांच मिनिटं कशीतरी वेळ मारून न्यायची असा इथला शिरस्ता होता.

हातातलं भाडं खालीं ठेवून शेजारच्या खोलींतून एक कोरा सदरा आणून माझ्या हातीं देत राजलक्ष्मी म्हणाली, ' तो तुमचा दिवाणजी रतन आहे ना—त्याला म्हणावं, जादुटोणा करायला शिकला नाहींस तोंपर्यंत रोजचीं कामं स्वत करीत जा म्हणावं ! ' असं म्हणून दगडी वाटी हातीं घेऊन ती खालीं निघून गेली

सदरा बदलून पाहिलं तेव्हा तो खरोखरच मळला होता असं मला दिसू आलं. मळणारच होता !—असंच व्हायचं ! असं व्हायचं नाहीं असंही कांहीं मी म्हणत नव्हतों. पण माझं लक्ष होतं विचार करण्याकडे ! म्हणूनच या यःकश्चि सदऱ्याच्या आंतल्या नि बाहेरल्या स्वरूपावरून मला एक प्रकारचा धक्का बसला

राजलक्ष्मीचं हें स्वच्छतेचं वेड मला केव्हा केव्हा निष्कारण त्रासदायक होत असे.—हा अत्याचार चालला आहे असं मला वाटे! ती बोलली तें सारं कांहीं एका घटकेंत मी विसरून गेलों असंही नाहीं, पण शेवटच्या बोलण्यात तिनं जो श्लेष केला, तो यापूर्वी माझ्या चागलासा लक्षात आला नव्हता.

या अद्भुत व्यक्तीच्या व्यक्त नि अव्यक्त जीवनाचे प्रवाह ज्या ठिकाणी एकमेकांना प्रतिकूल असे होते, त्याच ठिकाणी आज माझी नजर वेधली. एके दिवशी मला वाटत होत—आश्चर्यपूर्वक वाटत होतं, की लहानपणीं राजलक्ष्मीच ज्याच्या वर प्रेम होतं त्यालाच उन्मत्त यौवनातील प्यारी बाईजीनं अतृप्त लालसेच्या चिखलातून एका पाते–लवणीच्या आत अशा रीतीनं सहज ओढून काढलं. आज मला वाटलं, ती प्यारी नव्हती—तीसुद्धा राजलक्ष्मीच! राजलक्ष्मी नि प्यारी या दोन नावाच्या आड तिच्या स्त्रीजीवनाचं केवढं मोठं रहस्य लपून राहिलं होत, तें पाहून सुद्धां मला दिसलं नाहीं. संशयानं मला पुन्हा पुन्हा वाटे, एकीच्यामधें दुसरी एवढाकाळपर्यंत कशी जगून राहिली? पण माणसाचं हे असं आहे! म्हणूनच माणसाला माणूस म्हणायचं!

प्यारीचा सारा इतिहास मला कळला नव्हता—कळायचीही इच्छा नव्हती. राजलक्ष्मीची कहाणीसुद्धा मला पूर्णपणें माहीत होती असं नाही. मला एवढंच कळत होतं, की या दोघीच्या मधे आचारविचारात कोणतीच मिळणी नव्हती—एकता नव्हती—सदोदित दोघीही एकमेकीच्या उलट प्रवाहात वहात जात होत्या. एकीच्या अतःकरणरूपी सरोवरात ज्यावेळी शुद्ध नि सुंदर असं प्रेमाचं कमल हळुहळू पाकळीन् पाकळी उघडत होतं, त्याचवेळीं दुसरीच्या अमर्याद आयुष्यांतील वादळी वाऱ्याच्या झपाटयाबरोबर प्रवेशाला वाटसुद्धा राहिली नव्हती. म्हणूनच तर त्यातली एकसुद्धा पाकळी गळली नाहीं—त्यातल्या धूळमातीचा एक कण सुद्धां तिला चिकटला नाहीं.

संध्याकाळची थंडी वाढूं लागली, तरीही मीं विचार करीत तिथंच बसलों होतों. मी आपल्याशींच म्हटलं, माणूस म्हणजे काहीं त्याचा देह नव्हे. प्यारी नाहीं—ती मेली. पण केव्हा तरी त्या देहावर जर क्वचित् कुठं काळा डाग पडला असेल तर तोच तेवढा मोठा करून का पाहूं? जी राजलक्ष्मी असामान्य दुःखक्लेशाच्या अग्निदिव्यातून पार होऊन आज निष्कलंक शुभ्रतेनं समोर उभी राहिली आहे तिला तोंड फिरवून निरोप तरी कां देऊं?

माणसाच्यामधें जो एक ' पशू ' जागा असतो, त्याच्याच हातून हे गुन्हे घडतात. त्यानं केलेल्या दिशाभुलीला अनुसरून माणसाबद्दल विचार करायचा का ? नि जी देवता सारी दुःखं, साऱ्या यातना, सारे अपमान बिनतक्रार सहन करून आज हंसत्या चेहऱ्यानं समोर येऊन उघडी पडली आहे तिला बसायला कुठं जागा सुद्धा देऊं नये ना ? ही का खरी माणुसकी झाली ? मनाची सगळी शक्ति एकवटून त्यानं एकच उत्तर दिल, ' नाहीं–नाहीं—'

' कधीच नाही–असं कधीच व्हायचं नाही ! '

फारा दिवसांची गोष्ट नव्हे. दुबळा, थकलेला नी खचलेला होऊन स्वतःला एके दिवशीं राजलक्ष्मीच्या हातीं सोपवून बसलों खरा पण त्यावेळच्या त्या पराभवात एक प्रकारची दीनता होती. पण आज माझं बलवान् मन मला पुन्हा हेंच सागूं लागलं,—त्या प्यारीला तूं ओळखलं नव्हतं !—ती तशीच राहूं दे बाजूला—पण जी राजलक्ष्मी एक दिवशीं तुझी होती, आज सारं अंतःकरण पिळवटून तिचा स्वीकार कर आणि जिच्यामुळं या जगात सर्व प्रकारची सार्थकता सदोदित वाहते आहे तिचा शेवटचा परिणाम तिच्याच हाती सोंपवून निश्चिंत हो !

नवा नोकर दिवा लावायला आला होता त्याला घालवून देऊन काळोखांतच बसलों. मी आपल्याशीच बोलत होतों,—साऱ्या बऱ्या वाईटाचा विचार करून आज राजलक्ष्मीचा मी स्वीकार केला एवढंच मी जाणतों—एवढंच काय तें माझ्या हातीं आहे. पण या पलिकडचं जे काहीं जिच्या हातीं, तिच्याच हातीं तो सगळा बोजा सोपवून मोकळा झालो.

त्या काळोखांत खाटेच्या बाजूवर डोकं टेकून मी उगीच पडलों होतों.

त्या दिवसाप्रमाणेंच दुसऱ्या दिवशीही तशीच गडबड सुरू होती—नी त्याच्या दुसऱ्या दिवशींही सारा दिवसभर सारखी धादल सुरू होती. त्या दिवशीं दुपारीं एका मोठया पेटींत ताटं, वाटया, तांबे, भाडी, ग्लासं, तपेलीं पातेलीं, सारीं काहीं भरून झालीं. खोलींत बसूनच मी सारं काहीं पहात होतों.

एकदा खूण करून तिला बोलावलं नी विचारलं, ' हें सारं काय चाललंय ? तुला काय फिरून यायचं नाहीं वाटतं ? '

' फिरून कुठं येणार सांगा ना ? ' राजलक्ष्मी म्हणाली.

हें घर तिनं बंकूला बक्षिसपत्र करून दिलं होतं त्याची मला आठवण झाली. मी म्हटलं, ' पण समज, तिकडे फार दिवस रहायचं जर जमलं नाहीं तर ? '

थोडीशी हंसत राजलक्ष्मी म्हणाली, ' माझी काळजी तुम्हीं करूं नका. तुम्हाला नाहीं जमलं तर निघून या. मी नको म्हणणार नाहीं. '

तो चिमटा मला चागलाच बसला. मी उगीच राहिलों. मी कुठलाही प्रश्न केला तरी सरळपणें तो ध्यानीं घ्यायचा नाहीं, अशीच तिची वृत्ती होती असं मला पुन्हां पुन्हा दिसून येत होतं. माझं तिच्यावरचं प्रेम निष्कपट होतं खरं, पण सदोदित तिच्या सहवासांत रहावं असं बंधन बाधून घ्यायला माझ्याही मनाची तयारी नव्हती. एका क्षणात संशयाचा जोर होऊन अविश्वासाचं स्वरूप इतकं उग्र होऊन उठे, की त्या जाळाखालीं दोघाचींही अंतःकरणं सारखीच धगधगत रहात. ही अविश्वासाची आग केव्हा निवेल, कशी निवेल, याचा मलाही अंदाज नव्हता.

तिही सारखी याच शोधात होती. गंगामाटीला गेल्यावर हें कोडें सुटेल कीं काय अशी कल्पना करीत ती देवावर भरिभार टाकून स्वस्थ राहिली होती.

सारी बाधाबाध करायला आणखी तीनचार दिवस गेले. प्रस्थानाचा मुहूर्त पहायला आणखी एक दोन दिवस गेले. एके दिवशीं सकाळीं या अपरिचित अशा गंगामाटी नामक गावाच्या दिशेनं आम्ही खरोखरच घराबाहेर निघून पडलों.

प्रवास सुखाचा झाला नव्हता—मनातच मुळी समाधान नव्हतं—आणि सर्वात प्रवास कठीण गेला असेल तर तो रतनला ! गाडीच्या बाहेर एवढं मोठं डोकं काढून तो एका कोंपऱ्यात चुपचाप बसला होता. स्टेशनावर स्टेशनं गेलीं पण त्यानं काही सुद्धां काम केलं नाहीं.

पण माझं लक्ष मात्र तिसरीकडेच होतं. हें गाव ओळखीचं आहे कीं अनोळखी आहे, चागलं आहे की वाईट आहे, हवेशिर आहे कीं रोगट आहे, इकडे माझं मुळींच लक्ष नव्हतं. मी विचार करीत होतों, हें माझं आयुष्य केव्हाही सुखासमाधानात गेलं नाहीं, अनेक धोके आले, अनेक भुलचुका झाल्या, अनेक दुःख दैन्य सहन केलं पण तीं सारीं मला परिचित होतीं. या भल्यामोठया दिवसात भाडण मिटवून मी मिळतं घेतलं होतं त्याअर्थी मी कुणालाच दोष देत नाहीं.—मलाही कुणी विशेष दोष द्यायच्या भानगडींत पडणार नाहीं—पण हा जो कुठं मी एका अज्ञात अशा जीवनयात्रेच्या दिशेला पाऊल टाकून निघालों आहें, याचीच शंका मला व्याकुळ करून टाकीत होती.

गाडी जसजसी मुक्कामाला जवळ जवळ जात होती, तसतसा या अज्ञात रहस्याचा माझ्या उरावरचा भार वाढून मी चुरडून जात होतों. मनांत काय काय म्हणून येत

होतं त्याला पारच नव्हता. असं वाटलं, लवकरच भविष्यकाळात माझ्या सभोवार एक रागडं दळ उभारलं जाईल. तें घेताही येणार नाही कीं टाकताही येणार नाहीं. त्यावेळी काय होईल नी काय होणार नाही याची कल्पना करता करता माझं मन अगदीं गारठून गेलं. मी वळून पाहिलं तेव्हा मला दिसून आलं, की खिडकीबाहेर तोंड करून राजलक्ष्मी दोन्हीं डोळे मिटून स्वस्थ बसली होती. एकदम वाटलं, कधींच माझं हिच्यावर प्रेम नव्हतं—तरीही हिच्याच प्रेमात गुंतून रहाण भाग आहे —कुठून बाहेर पडायला रस्ताच नाहीं.

इतकी विलक्षण परिस्थिती या जगात कुणाच्या नशिबीं आली होती का ? एकच दिवसापूर्वी जात्याच्या या दोन दगडामधून स्वतःचा बचाव करण्यासाठी हिच्या हातीं आत्मसमर्पण करून बसलों. त्यावेळी मनातल्या मनात मी मोठ्या जोरानं म्हटलं होतं, बऱ्यावाईटासकट तूं जशी आहेस तसा तुझा स्वीकार केला लक्ष्मी—नि आता माझं सारं मन असं खळाळून बंड करायला का उठलं ? म्हणूनच वाटतं, या जगात काही करीन म्हणणं आणि तें प्रत्यक्ष घडून येणं, यामधें केवढी तरी मोठी अडचण असते.

३

साईथिया स्टेशनवर येऊन पोचलो तेव्हा दिवस खाली गेला होता. राजलक्ष्मीचा गुमास्ता काशीराम स्वतः स्टेशनवर आला नव्हता. तिकडची व्यवस्था करण्यात तो गुंतला असल्यामुळं त्यानं दोन माणसाबरोबर पत्र पाठवलं होतं.

पत्राचा भावार्थ असा होताः—

' ईश्वरकृपेनें ' इकडे ' (म्हणजे तो स्वतः) आणि गंगामाटीची सर्व मंडळी कुशल आहे. हुकूमाप्रमाणें चार गाडया पाठवल्या आहेत—त्यातील दोन उघडया असून दोहोवर छप्पर आहे. एका गाडीत भरपूर गवत आणि खजुरीच्या चटया अंथरल्या आहेत.—ती गाडी स्वतः मालकीणीकरिता. दुसरींत थोडेंसें गवत आहे पण चटया नाहींत.—ती नोकरासाठी आहे. उघडया दोन गाडया सामानासाठी आहेत; तरीही यद्यपि रस्त्यात अडचण झाल्यास नोकराना सांगितलें तर ते बाजारातून आणखी एकादी गाडी ठरवून आणतील. (आणखी असंही लिहिले होत कीं,) खाणंपिणं उरकून काळोख पडल्यावर प्रवासाला सुरवात करावी. नाहींतर मालकीणबाईच्या झोंपेला अडथळा होईल—नी विशेष सांगायचं म्हणजे असें कीं रस्त्यात कोणत्याही प्रकारचा धोका नाही. गाडींत सुखानें झोंप घेण्यास हरकत नाहीं !

पत्र वाचून मालकीणबाई नुसती हंसली. जे आले होते त्याना रस्त्यातल्या धोक्याबद्दल वगैरे काहींसुद्धा न विचारता ती म्हणाली, 'कायरे बाबानो, इथं जवळपास तळं विहीर काहीं आहे का? असलं तर एक बुडी मारून घेईन म्हणते.'

'आहे तर धनीसाहेब, या इथंच पलिकडे.'

'चल तर. दाखीव कुठं आहे ते.' असं म्हणून रतनला बरोबर घेऊन ती निघाली. कुठल्या तरी अनोळखी बावडीत स्नान केलं तर प्रकृतीला अपाय होईल अशी सूचना देणं निरर्थक होतं, म्हणून मी काहीच बोललो नाहीं. विशेषतः आघोळ केली तरच तिनं काही खाल्लं असतं. नको म्हटलं असतं तर आघोळ राहिली असती नि खाणंही राहिलं असतं.

दहाच मिनिटात ती परत आली. बैलगाडीत सामानसुमान भरलं जात होतं. एकदोन बिछाने खोलून गाडीत अंथरून दिले. ती मला म्हणाली, 'तुम्हीं पण थोडं खाऊन घ्या ना? सारं काही आणलं आहे बरोबर.'

'दे तर!' मी म्हटलं.

झाडाखाली बैठक टाकण्यात आली. केळीच्या पानावर ती जिन्नस वाढीत होती. मी नुसता तिच्याकडे पहात होतो. इतक्यात एक मूर्ती समोर येऊन उभी राहिली नि म्हणाली, 'नारायण!'

भिजलेल्या केंसावर डाव्या हातानं पदर वर ओढून घेऊन राजलक्ष्मीनं वर पाहिलं. पहाताच ती म्हणाली, 'यावं, यावं!'

अगदी सरळ सरळ दिलेलं हे निमत्रण ऐकताच मी मार्गे वळून पाहिलं. एक बैरागी उभा होता. मी आश्चर्यचकित झालो. तो फारसा वयस्क नव्हता—वय फार तर २२-२३ होईल!—जितका नाजूक तितकाच देखणा होता. चेहरा जरा वाळल्यासारखा दिसला. साधारणपणें लंबचवडा पुरुष होता. रंग मात्र बावनकशी सोन्यासारखा! नाक, डोळे, भुवई, कपाळ सारी काही अगदीं रेखीव दिसत होती. असलं सौंदर्य पुरुषाच्या जातींत क्वचितच आढळून येतं. अंगावरची भगवी कफनी ठिकठिकाणीं फाटलेली होती—गाठी मारलेली होती. वर घेतलेलं भगव उपरणं देखील तसंच जीर्ण झालेलं होतं—तीच स्थिति पायातल्या पंजाबी चढावाची! इरवले तरी कांहीं बिघडलं नसतं.

साष्टांग नमस्कार करून राजलक्ष्मीनं त्याला बसायला आसन दिलं. वर पाहून ती म्हणाली, 'फराळाची व्यवस्था करतेय तोंपर्यंत हातपाय धुवायला पाणी देऊं का?'

‘ द्या ना. ’ बैरागी म्हणाली, ‘ पण मी आलों आहे तो त्यासाठीं नव्हे. ’

‘ ठीक आहे.’ राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘आपण आधीं फराळ करून घ्या. दुसरं काय असेल तें मग पाहूं. घरीं जायला तिकीट हवंय् का? आणून देतें हवं तर !’ असं म्हणून मुद्रेवर येणारं हसूं लपवण्यासाठीं तिनं तोंड फिरवलं.

‘ नको !’ बैरागी गंभीरपणें म्हणाला, ‘ त्याची कांहीं जरुर नाहीं. आपण गंगामाटीला जाणार आहात असं कळलं. माझ्याबरोबर एक मोठी पेटी आहे. ती आपल्या गाडींत घ्याल तर बरं होईल. मींही त्याच बाजूला जातोंय् ! ’

‘ एवढंच ना ? ’ राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ नी आपण स्वतः ? ’

‘ मीं चालत येईन, ’ बैरागी म्हणाला, ‘ फार दूर नाहीं. फार तर पांच सहा कोस आहे. ’

विशेष कांहीं न बोलता रतनला हांक मारून राजलक्ष्मीनं बुवाजींना पाणी द्यायला सांगितलं नि स्वतः बुवाजींच्या फराळाची व्यवस्था करायला लागली.

या कामीं राजलक्ष्मी मोठी वाकबगार होती. दुसऱ्या कुणाला हें काम तिच्या सारखं साधत नसे.

बुवाजी जेवायला बसले. मींही बसलों. खाण्याच्या जिनसाची हंडी बाजूला घेऊन राजलक्ष्मी बसली होती.

एक दोन मिनिटानीं राजलक्ष्मीनं विचारलं, ‘ बुवाजी, आपलं नाव ? ’

‘ वज्रानंद. ’ बुवा खात खात म्हणाला.

‘ अरे बाप रे ! ’ राजलक्ष्मी उद्गारली, ‘ नी दुसरं नाव ? ’

मीं पहात होतों, हसूं आवरताना राजलक्ष्मीचा चेहरा फुलून उठला होता— पण ती हांसली नाहीं. मीं मुकाट्यानं जेवीत होतों. बुवाजी म्हणाले, ‘ आता पूर्वीच्या नांवाचा कांहीं संबंध राहिला नाहीं—माझाही नाहीं नी दुसऱ्या कुणाचाही नाहीं. !

‘ तें खरं आहे ! ’ होकार देत राजलक्ष्मी म्हणाली. पण थोडया वेळानं तिनं पुन्हां प्रश्न केला, ‘ बरं बुवाजी, घरातून पळून आल्याला किती दिवस झाले ? ’

प्रश्न फार अभद्र होता. मी पाहिलं, राजलक्ष्मी हंसत नव्हती खरी—पण प्यारीचा जो चेहरा मी विसरलों होतों, तोच यावेळीं राजलक्ष्मीकडे पहातांच चट्-दिशीं माझ्या नजरेसमोर उभा राहिला.

पूर्वीच्या काळची ती रसिकता तिच्या नजरेंत नि आवाजांत पुन्हां जिवंत झाली

होती. एक घास गिळून बुवाजी म्हणाला, ‘ या असल्या चौकशीची काहीं जरुरी नाहीं. ’

राजलक्ष्मी थोडीच हटणार होती ! सभ्यपणाचं अवसान आणून मान हालवीत ती म्हणाली, ‘ तें खरं आहे. पण एका माणसाला या असल्या प्रकारामुळं भारी त्रास सोसावा लागला होता—’ असं म्हणून माझ्याकडे नजर फेंकून ती म्हणाली, ‘ सागा ना—ती तुमची उंट, तट्टू नी घोडयाची गोष्ट सागा ना या बुवाजींना ! एकदा ऐकवा ना ? अरे, अरे, च्यू च्यू ! घरीं कुणी आठवण केली वाटतं ! ’

हंसता हंसता बुवाजीना एकदम ठसका लागला होता.

अजूनपर्यंत तो माझ्याशीं एक शब्दसुद्धा बोलला नव्हता. मालकाआड नोकरासारखा मीं त्याच्या दृष्टीआड झालों होतों. ठसका आवरून शक्य तितका गंभीरपणाचा आव आणून बुवाजीनं मला विचारलं, ‘ आपण केव्हां तरी एकदा बैरागी झाला होतां वाटतं ? ’

माझ्या तोंडात पुरी होती—बोलायची सोय नव्हती—डाव्या हाताची चार बोटं दाखवून मी मानेच्या खुणेनं सागितलं, ‘ ऊंहुं, ऊंहुं ! एकदा नव्हे, एकदा नव्हे—’

बुवाजीला आता आपला गंभीरपणा सावरता येईना. तो हंसूं लागला—राजलक्ष्मी हंसूं लागली—दोघंहीं एकदम हंसूं लागलीं ! हंसणं थाबल्यावर बुवाजी म्हणाले, ‘ मग परतलां कां ? ’

पुरीचा घास अजून घशाखालीं उतरला नव्हता, म्हणून मी राजलक्ष्मीकडे नुसतं बोट दाखवलं.

‘ होय तर काय ! ’ राजलक्ष्मी तणतणत म्हणाली, ‘ हो—माझ्यासाठींच फिरला जसे कांहीं !—हें खरं नाहीं हो !—फार आजारी पडले म्हणून परत आले, हे खरं—पण आणखी तीन वेळ केव्हा ? ’

‘ साधारण त्याच सुमाराला, ’ मी म्हटलं, ‘ डास चावूं लागले या कातडीला—तें कठीण गेलं. बरं,—’

‘ मला आपण वज्रानंद म्हणा. ’ बैरागी हंसून म्हणाला, ‘ आपलं नांव ?—’

मी बोलण्यापूर्वीच राजलक्ष्मीनं उत्तर दिलं. ती म्हणाली, ‘ नांव कशाला हवं ! बयाकडे पहा ना त्याच्या ! दादा म्हणत जा त्यांना, नि मलाही वहिनी म्हणत जा—समजलं का ? चांगली पांचसहा वर्षानं वडील असेन मी तुमच्यापेक्षां ! ’

बुवाजीचा चेहरा गोरामोरा झाला. हें काहीतरी भलतंच सुरू झालं होतं. मला आश्चर्य वाटलं !—अरे ही तर प्यारी ! तीच निर्मल, निर्विकार, स्नेहमयी नी आनंदी तरुणी.—स्मशानात जायला मी निघालो होतो त्यावेळीं जाऊं नको म्हणणारी—जहागिरदाराच्या सपर्कात मी राहूं नये म्हणणारी—तीच ही ! हा बिचारा कुणी पोऱ्या मायेच्या माणसाना टाकून आला असावा असं वाटून राजलक्ष्मीचं अंतःकरण त्याच्याकडे ओढलं गेलं होतं. काहींना कांहीं करून याला परत घरीं पाठवावं असं तिच्या मनात आलं असावं.

बिचारा बुवाजी शरमला होता. जरा अवसान आणून म्हणाला, ‘ असं पहा, दादा म्हणायला माझी काही हरकत नाही. पण बुवाबैराग्याच्या तोंडीं तो दुसरा शब्द येणं इष्ट नाहीं. ’

राजलक्ष्मी एवढीसुद्धा हटली नाहीं. ती म्हणाली, ‘ नाहीं का ? दादाच्या बायकोला बुवाबैरागी मावशीही म्हणत नाहीत कीं आत्त्याही म्हणत नाहीत. मग मला आता दुसरं काय म्हणणार ते सागा ना ? ’

बिचाऱ्याचा नाइलाज झाला. तो अगदीं शरमिंदा झाला होता तरीही हंसून म्हणाला, ‘ ठीक आहे ! पाचसात घंटे तुमच्याबरोबर आहे तोपर्यंत जरूर पडली तर तशीच हाक मारीन. ’

‘ मग आतां मारा ना एक हाक ! ’ राजलक्ष्मी म्हणाली.

‘ जरुर पडली तर हाक मारीन. ’ बुवाजी हसून म्हणाला, ‘ उगीच कशाला हाक मारूं ? ’

त्याच्या पानात चार संदेश नी थोडी बर्फी वाढीत राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ ठीक ! तेव्हाच हाक मारा तर ! पण मला जरूर लागेल तेव्हां तुम्हाला कोणत्या नांवानं हाक मारूं याची मला पंचाईत पडलीय्—’ माझ्याकडे पाहून ती म्हणाली, ‘ यांना बुवामहाराज म्हणत होतें. पण आता काहीं तसं म्हणता येत नाहीं ! चिडतील ना हे ? आतां तुम्हाला मीं बुवाभावोजी म्हणेन—कसं ? ’

‘ ठीक ! होऊन जाऊं दे तसंच ! हं ! ’ बुवाजी मोठ्या गंभीरपणें म्हणाला. वाद घालीत बसायची त्याची तयारी नव्हती.

बाकी कांहीं असो, खाण्याच्या बाबतींत बुवाजी मोठा दर्दी माणूस दिसला. पश्चिमेकडच्या मिठाईची त्यानं योग्य कदर केली. कोणत्याच पदार्थाचा एवढासुद्धां अनादर केला नाहीं. एकजण मोठ्या आग्रहानं

पुन्हा पुन्हा एका मागून एक जिन्नस वाढीत होती नी एक शब्द सुद्धां न बोलता तो बिनतक्रार ते जिन्नस घशाखालीं लोटीत होता. मला जरा काळ-जीच वाटली. या बुवाची पूर्वीची हकीकत काही असो, पण अलिकडे तरी गोड-धोड खाणं भरपूर प्रमाणात बिचाऱ्याला कधीं मिळालेलं नसावं. कित्येक दिव-साची भूक एका झपाट्यासरशीं दूर करणं काही सोपं नव्हे—पण पहाणाराल मात्र ते मोठ विलक्षण वाटतं. राजलक्ष्मीनं आणखी थोडे पेढे नी बर्फी बुवाजींच्या पानात वाढले, ते पाहून नकळत माझ्या नाकातोंडातून एक भला मोठा सुस्कारा बाहेर पडला. राजलक्ष्मी नी तिचा नवा दोस्त दोघंही दचकून पाहूं लागलीं. माझ्या-कडे पाहून राजलक्ष्मी एकदम म्हणाली, ‘ तुम्ही आजारी माणूस !—आता उठून आचवा पाहूं ! माझ्यासाठी पानावर बसून रहायला नको काहीं. ’

बुवान एकवेळ माझ्याकडे पाहिलं—पुन्हां राजलक्ष्मीकडे पाहिलं—नी मग तिच्या समोरच्या हंडीकडे पहात तो हंसत हंसत म्हणाला ? ‘ वाईट वाटायचंच ! पण आता त्यात कांही राहिलं नाही ? ’

‘ खूप आहे आणखी ! ’ राजलक्ष्मी म्हणाली नी माझ्याकडे रागारागानं पाहूं लागली.

तितक्यात रतन येऊन हळूच मागं उभा राहून म्हणाला, ‘ पोहे मिळताहेत हवे तितके. पण दूध दहीं काही मिळत नाहीं. ’

बिचारा बुवाजी आणखी शरमिंदा होऊन म्हणाला, ‘ आपल्या आदरातिथ्याचा मी गैरफायदा घेतला ! ’ असं म्हणून तो उठू लागला असं पहाताच काकुळतीला येऊन राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ माझी शपथ आहे भावजी उठाल तर ! सारी हंडी ओतून फेकून देईन ! ’

बुवाजीला मोठं कोडं पडलं. एवढ्या थोड्या वेळांत ही बाई एवढी आपुलकी का दाखवते याचा त्याला प्रश्न पडला. राजलक्ष्मीच्या प्यारीची हकिकत माहीत नसलेल्या माणसाला या प्रकाराबद्दल केव्हाही आश्चर्यच वाटलं असतं.

थोडा वेळ थाबून तो म्हणाला, ‘ आम्ही गोसावी बैरागी लोक ! खायच्या बाबतींत माघार घेणार नाहीं. पण आपल्यासाठीं काहीं शिल्लक ठेवलं पाहिजे ना ? ’

‘ मी हें असलं काही खात नाहीं ! ’ राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ हें मला मानवत नाहीं. नोकरांसाठीं तिकडे भरपूर आहे. एवढी रात्रीची बाबत—मूठभर पोहे खाऊन पाणी प्यालें कीं बस्स होईल मला ! पण भूक असताना तुम्ही जर पाना-

वरून उठलात तर ते पोहेसुद्धा माझ्या घशाखालीं जायचे नाहींत भावजी! खोटं वाटत असलं तर त्याना विचारा!' असं म्हणून तिनं माझ्याकडे पाहिलं.

इतक्या वेळानंतर अर्थातच मला तोंड उघडावं लागलं. मी म्हटलं, 'ही सांगते आहे तें अक्षरन् अक्षर खरं आहे हें मी शपथेवर सांगेन! बुवाजी, उगीच बोलाबोली करण्यात काहीं अर्थ नाहीं. आतांपर्यंत जसं चाललं होतं तसंच हंडी उपडी होईपर्यंत चालूं द्या! नाहींतर मोठा कठीण प्रसंग येईल! त्यातलं काहीं तिला चालायचं नाहीं. हे आगगाडींतून आणलेले जिन्नस—उपाशीं मरायला टेकली तरी सुद्धा ही त्यातलं एक चिमुटभर सुद्धा खायची नाहीं; सांगून ठेवतों.'

बुवाजी म्हणाला, 'पण हें निर्लेप आहे! आगगाडींत बाटत नाहीं हें!'

मी म्हटलं, 'बाबारे, हेंच तिच्या डोक्यांत भरवायाचा मी केव्हाचा प्रयत्न करतों आहें, पण तें कांहीं मला जमलं नाहीं कधीं—तिथं तुझा काय पाड बाबा? त्यापेक्षां आपला मुकाट्यानं खायला लाग! नाहीं तर सूर्य मावळल्यावर ते पोहेसुद्धा तिच्या मुखीं लागायचे नाहींत! चार घंटे तूं आहेसच ना आमच्या बरोबर? काय शास्त्राच्या मर्यादा तुला सांगायच्या असतील त्या तेव्हा सांग! इथं काहीं त्याचा उपयोग व्हायचा नाहीं अन् त्यात काहीं बिघडायचंहीं नाहीं! हें असंच चालायचं!'

'म्हणतां काय?' बुवा म्हणाला, 'सहा दिवसांत यांनीं काही खाल्लं नाही?'

'नाहीं!' मीं म्हटलं, 'शिवाय काल देखील कसली काय पर्वणी होती वाटतं! कालसुद्धा एक दोन फळांशिवाय तोंडात काहीं घातलं नव्हतं तिनं!'

रतन मागंच उभा होता—तोंड पुढं करून बोलायला येत होता, तोंच धनिणीनं डोळ्याचा इषारा करतांच तिथल्या तिथंच थाबला.

राजलक्ष्मीला उद्देशून बुवा म्हणाला, 'आपल्याला त्रास होत नाहीं याचा?'

ती नुसती हंसली. पण मी म्हणालों, 'तें कळायला प्रत्यक्ष किंवा अनुमान हीं दोन्हींही उपयोगी नाहींत. जें डोळ्यांनीं दिसतं, तें सांगितलं. मला वाटतं आणखी एकादा दुसरा दिवस हें असंच चालूं शकेल!—'

'डोळ्यानं दिसतं म्हणे!' राजलक्ष्मी मधेंच म्हणाली, 'ऐका तर खरं!'

यावर मी कांहींच जबाब दिला नाहीं—बुवाजीनंही काहीं विचारलं नाहीं. काळवेळाकडे लक्ष देऊन भोजन उरकून तो पानावरून उठला.

रतन नी बरोबरचीं दोन माणसं यांचं खाणं होईपर्यंत आणखी कांहीं वेळ गेला. राजलक्ष्मीनं स्वतःच्या खाण्याची काय व्यवस्था केली तें तिचं तिलाच माहीत!

गंगामाटीला जायला आम्हीं निघालों त्यावेळीं अंधार पडूं लागला होता. त्रयोदशीचा चंद्र त्यावेळपर्यंत चागलासा झळकत नव्हता, तरीही काळोखही फारसा दाट नव्हता. सामानाच्या गाडया सर्वांत मागं होत्या. राजलक्ष्मीची गाडी मधें होती नि माझी गाडी सर्वांच्या पुढं होती.

बुवाजीला हाक मारून मी म्हटलं, ‘ भैय्या, तुझ्या पायात ताकद आहे हें मला कबूल आहे. पण आजच्यापुरतं जरा या आमच्या गाडींत आसन ठोक ना ? ’

बुवाजी म्हणाला, ‘ बरोबरच चालतों आहे—दमलों कीं बसेन गाडींत. पण आधीं थोडं चालून घेतों ? ’ गाडींतून तोंड बाहेर काढून राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ मग माझे बॉडीगार्ड व्हा भावजी. जाता जाता जरा गप्पा गोष्टीही करूं. ’ असं म्हणून तिनं बुवाजीला आपल्या गाडीजवळ बोलावून घेतलं.

समोरच मी होतों. मधें गाडी, बैल, गाडीवाला या सर्वांच्या गडबडींतून त्याच्या भाषणाचा काहीं कांहीं भाग जरी मला ऐकूं आला नाहीं तरी बराचसा भाग मला ऐकू येत होता.

राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ तुम्हीं काहीं इकडचे नव्हे ! तुम्हीं बोलल्याबरोबर मला कळून चुकलं, कीं तुम्हीं आमच्या तिकडचे. पण आता खरं सागा, कुठं चाललांत ?’

‘ गोपाळपूरला ! ’ बुवा म्हणाला.

‘ आमच्या गगामाटीपासून किती दूर आहे हें गाव ? ’ राजलक्ष्मीनं विचारलं.

बुवाजी म्हणाला, ‘ तुमची गंगामाटी मला माहीत नाहीं नि गोपाळपूरही माहीत नाहीं. पण मला वाटतं, दोन्हीं कुठं तरी जवळपास असावीं. निदान मी असं ऐकलं आहे. ’

‘ मग या एवढ्या रात्रीं तुम्हीं तुमचं मुक्काम कसं ओळखणार ? जिथं तुम्हांला जायचं आहे त्याचं घर कसं शोधून काढणार ? ’

बुवाजी हंसून म्हणाला, ‘ गाव ओळखणं कठीण नाहीं. रस्त्यावरच एक कोरडा तलाव आहे. त्याच्या उजव्या बाजूनं कोसभर गेलं कीं माझा गांव सांपडेल ! नी घर शोधायची काळजीच नाहीं मला ! कारण तिथं कुणीच नाहीं माझ्या ओळखीचं ! कुठंतरी झाडाखालीं मुक्काम ठोकीन झालं. ’

‘ या असल्या रात्रीच्या थंडींत झाडाखालीं ? ’ राजलक्ष्मी कळवळून म्हणाली, ‘ आणि ही एवढी नुसती घोंगडी घेऊन ? हें असलं कांहीं चालायचं नाहीं बरं भावजी ! ’ तिचं तें भाषण मला सुद्धां जाणवलं. बुवाजी क्षणभर उगीच राहिला.

नंतर हळूच म्हणाला, ‘ आम्हांला कसलं आलं आहे घरदार ! आम्हीं झाडाखालींच रहातो ताई ! ’

यावेळी राजलक्ष्मीही क्षणभर उगीच राहिली आणि नंतर म्हणाली, ‘ ताईच्या डोळ्यासमोर हे असलं काही चालायचं नाहीं. उभ्या रात्रीं भावाला जर असा वाऱ्यावर सोडून दिला तर मग ताई कसली ? आज माझ्याबरोबर चला, उद्यां तुम्हाला योग्य बरदास्त करून पाठवणी करून देईन. ’ बुवाजी उगीच राहिला. राजलक्ष्मीनं रतनला बोलावून सांगितलं कीं गाडीतलं सामान तिच्या हुकमाशिवाय कुणी काढून द्यायचं नाहीं—अर्थात् बुवाजींची पेटी रात्रीपुरती तरी अडकून पडली.

‘ मग उगीच थंडीत का काकडता भाई ? ’ मीं म्हटलं, ‘ या ना माझ्या गाडींत. ’

‘ सध्यां राहूं देत—’ बुवाजी क्षणभर विचार करून म्हणाला, ‘ ताईबरोबर थोडा वेळ गप्पा मारीत मारीत चालतो. ’

होऊन जाऊं द्या म्हटलं ! नवीनच ओळख झालीय् ती दृढ करण्याच्या बाबतींत बुवाजींचं मन मागं पुढं होत होतं हें माझ्या ध्यानी आलं.

शेवटी एकदाचा तो कबूल झाला. त्यावेळीं पुन्हा पुन्हा मला वाटलं कीं त्याला सांगावं, ‘ बाबारे, गेला असतास तर बरं झालं असतं ! शेवटी माझ्यासारखं नको व्हायला ! ’

पण शेवटी मी कांहीं बोललो नाहीं.

दोघंही सारखी बोलत होतीं. बैलगाडीच्या खडखडाटामुळं नि मधून मधून डोळ्यावर येणाऱ्या झापडीमुळं त्यांच्या भाषणातलं सूत्र तुटत होतं खरं—तरीही कल्पनेनं मधली खूट भरून काढून मीहीं स्वतःची करमणूक करून घेत होतों.

मला वाटलं, मधें मला झांपड आली होती.—तितक्यात एक प्रश्न माझ्या कानीं आला, ‘ बरं आनंद, तुमच्या त्या पेटीत काय आहे ? ’

उत्तर आलं, ‘ कांहीं पुस्तकं आहेत नी कांहीं औषधं आहेत ताई ? ’

‘ औषधं कशाला ? तुम्हीं काय डॉक्टर आहांत ? ’

‘ मीं संन्यासी आहें. आपल्या त्या बाजूला कॉलरा सुरू झाला आहे तें कळलं आहे का तुम्हांला ? ’

‘ छे, नाहीं. आमच्या दिवाणजीनीं तसं कांहीं कळवलं नाहीं. बरं भावजी, तुम्हीं कॉलरा बरा करतां ? ’

बुवाजी क्षणभर उगीच राहिला नि म्हणाला, ‘ औषध देणं आपल्या हातीं

आहे—बरं करणं कांहीं आमच्या हातीं नाहीं ताई. पण तें देखील कुणी तरी केलंच पाहिजे ना? तिकडलाच हुकूम आहे ना तो?'

'संन्यासी बैरागी औषध देतात खरं,' राजलक्ष्मी म्हणाली, 'पण औषध देण्यासाठीं काहीं संन्यास घ्यायला नको. बर—आता मला असं सागा आनंद, एवढयाचसाठीं का तुम्ही सन्यास घेतलात?'

'ते माझ मलाच ठाऊक नाही ताई!' बुवाजी म्हणाला, 'देशाची सेवा करावी हें आम्हा लोकांचं व्रत आहे.'

'आम्हा लोकाचं? म्हणजे तुम्हा लोकाचा एकादा संघ आहे वाटतं भावजी?'

बुवाजीनं काहींच उत्तर दिलं नाहीं. राजलक्ष्मीनं पुन्हा विचारलं, 'पण सेवा करण्यासाठीं काही संन्यास घ्यायला नको! ही अक्कल कुणी शिकवली तुम्हाला? सांगा तर खरं?'

बुवाजीनं याही प्रश्नाचं उत्तर दिलं नसावं—कारण काही वेळपर्यंत कुणाचंच भाषण मला ऐकूं आलं नाही.

आठदहा मिनिटानीं बुवाजीचा आवाज ऐकूं येऊं आला, 'असं पहा ताई, मी कसला संन्यासी? असलं मोठं नाव नाही घेतलं तरी चालेल! स्वतःचा भार फेकून देऊन परक्याचा बोजा मी डोक्यावर घेतला आहे एवढंच!'

राजलक्ष्मी काही बोलली नाही. बुवाजी बोलत होता, 'मला पुन्हा घरी पाठवून द्याव असा पहिल्यापासूनच तुमचा रोख दिसतो आहे. का ते मला कळत नाहीं. कदाचित् हाच ताईपणा असेल! पण ज्या लोकासाठीं मी घर सोडून बाहेर पडलों आहें, ते लोक किती दुबळे आहेत, कसे रोगानं पछाडलेले आहेत, कसे निराश्रित आहेत, नि त्याची संख्या केवढी मोठी आहे याची थोडीशी जरी कल्पना कराल तर मला पुन्हां घरीं पाठवून द्यावं असं तुम्हाला वाटायचं नाहीं!'

राजलक्ष्मीनं याचंही उत्तर दिलं नाही. पण मला वाटलं जो विषय निघाला होता, त्या बाबतींत त्या दोघाचंही मत जुळायला फारसा विलंब लागणार नाहीं. बुवाजीनं अगदीं मर्मावर आघात केला होता. देशाची सध्यांची परिस्थिती, देशातील लोकाचं सुख, त्याचं दुःख, त्याच्या गरजा मला स्वतःला देखील कळत नव्हत्या असं नाहीं—पण हा संन्यासी कुणीही असो, एवढ्या अल्पवयात त्यानं या दीनदुबळ्या लोकांशीं काळीज मोठं करून जें नातं जोडलं होतं, जी आपुलकी उत्पन्न केली होती, तसं काहीं मला साधलं नव्हतं.

ऐकतां ऐकतां डोळ्यावर आलेल्या झोपेचं पाणी होऊन डोळ्यांवाटे वाहूं लागलं. अंतःकरणातून रागाची लहर उठली. मनाला मोठं लागलं. कांहीं तरी घोर अपराध आपल्या हातून घडतो आहे असं वाटलं.

गाडीच्या कोपऱ्यांत काळोखात राजलक्ष्मी बसली होती, तिनं नंतर एकसुद्धां प्रश्न केला नाही—बोलण्यात एवढाही भाग घेतला नाहीं. तिच्या या मौनाबद्दल बुवाजीला काय वाटलं तें त्याचं त्यालाच ठाऊक ! पण मला मात्र तिच्या अंतरंगातला भाव पुरेपूर कळून आला.

देशांतले चौदा आणे स्त्री-पुरुष जिथं रहातात, त्या खेडयांची कुळकथा बुवाजी सांगत होता. तोच त्याचा देश ! त्या देशात पाणी नाहीं, जीव नाहीं, सुखसमाधान नाहीं. वाढलेल्या जंगलामुळं जिथला प्रकाश बंद झालेला, हवा कोंडलेली, वाट अडलेली, जिथं ज्ञान नाहीं, विद्या नाहीं, धर्म जिथं विकृत झालेला—वाट चुकलेल्या—मरायला टेकलेल्या या जन्मभूमीच्या दुःखाची कुळकथा छापलेल्या अक्षरानं मीं वाचली होती खरी, स्वतःच्या डोळ्यानं पाहिलीही होती, पण ही उणीव केवढी प्रचंड होती याची पूर्ण कल्पना यापूर्वी मला जाणवली नव्हती. हें दैन्य किती भयंकर लाजिरवाणं होतं याची खरी जाणीव यापूर्वी जशी कांहीं मला झालीच नव्हती.

भयाण, भकास माळावरून आम्हीं चाललों होतों. रस्त्यावरची धूळ दवांच्या बिंदूंनीं ओसंडून जड झाली होती. गाडीच्या चाकाच्या आवाजामागून बैलाच्य टापांचा शब्द थोडाफार ऐकूं येत होता. आकाशातलं चांदणं फिक्कट होत दूर अंतरावर पसरलं जात होतं. निस्तब्ध रात्रीच्या थंडींतून कुठल्यातरी अनोळखी दिशेला आम्हीं हळुहळू सारखे चाललों होतों.

नोकर लोकातले कोण जागे होते नि कोण नव्हते तें कांहीं कळलं नाहीं. पण सारे घोंगडया पांघरून स्वस्थ राहिले होते. तेवढा बुवाजीच काय तो बरोबर चालत होता आणि देशांतल्या अज्ञात भाऊबहिणींच्या दुःख क्लेशाचा इतिहास ठिणग्याठिणग्यांनीं जळजळत त्याच्या तोंडून बाहेर निघत असतांना ती अफाट शांतता भंग पावत होती.

ही आमची सुवर्णभूमी हळुहळू कशी सुकून गेली, कशी आटून गेली, कोणत्या मार्गानं देशाची सारी संपत्ती विदेशी लोकांच्या हातीं सांपडून हळूहळू परदेशांत कशी गेली, मातृभूमीच्या साऱ्या मेद–मज्जा–रक्ताचं परदेशीयांनीं कसं शोषण केलं,

याचा सारा झगझगीत इतिहास तो बुवाजी आमच्या डोळ्यासमोर मूर्तिमंत उभा करीत होता.

राजलक्ष्मीला उद्देशून तो मधेंच म्हणाला, ' ताई, मला वाटतं मी तुला ओळखलं आहे. असं वाटतं, माझ्या देशातल्या या दुःखी भाऊबहिणींची परिस्थिति तुमच्या सारख्यांना एकदा दाखवून दिली पाहिजे ! '

पहिल्यानं राजलक्ष्मीच्या तोंडून शब्द निघेना पण नंतर सद्‌गदित कंठानं ती म्हणाली, ' हें भाग्य माझ्या नशिबीं आहे का आनंद ? मीं एक बायको माणूस आहें ! पहिल्यानं कोण हें विसरेल ? '

' असं कां म्हणतेस ताई ? ' बुवाजी म्हणाला, ' हें सारं तुम्हांला दाखवून द्यायचे श्रम घ्यायचे कशासाठी ? बायको माणूस म्हणून जर हिशेबात घ्यायचं नाहीं तर मग हें तुम्हाला दाखवायचं तरी कशाला ? '

४

' गंगामाटी काय तुमचं जमीदारीचं गांव आहे ? ' बुवाजीन विचारलं.

' कळलं ना भाई, ' राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, ' एक बडी जमिदार आहें मी !'

आता बुवाजीलाही हंसूं आवरता आलं नाहीं. तो म्हणाला, ' बडी जमीदारी म्हणजे मोठंसं भूषण नसतं ताई ! '

त्याच्या भाषणावरून त्याच्या सांपत्तिक परिस्थितीसंबंधीं मला एक प्रकारें शंका आली पण राजलक्ष्मीचं तिकडे लक्ष नव्हतं. तिनं सरळ सरळ कबूली दिली. ती म्हणाली, ' तें खरं आहे आनंद ! हें सारं जेवढं दूर होईल तेवढं बरं ! '

' बरं ताई ! याची प्रकृती बरी झाली म्हणजे तुम्ही पुन्हां शहरात जाणार वाटतं ? '

' शहरात जाणार ? फार लांबची गोष्ट आहे ती बाबा ! '

' शक्य असलं तर परत जाऊं नका ताई ! ' बुवाजी म्हणाला, ' या साऱ्या अभागी दरिद्री लोकांना टाकून आम्हीं शहरात जातों आहोंत म्हणूनच त्यांचीं दुःखं चौपट वाढताहेत ! पूर्वी जेव्हां आपण इथं रहात होतों तेव्हासुद्धा याचं दुःख आपण दूर करीत होतों असं कांहीं नाहीं. पण आपण दूर गेलों की त्यांच्या सुखदुःखाची आठवणसुद्धा आपल्याला रहात नाहीं. त्यानींसुद्धा आपल्याला त्रास दिला आहे—नाहीं असं नाहीं—पण त्या त्रासात तेसुद्धां वाटेकरी होते. ताई, देशांतला

राजा जेव्हां देशांतच रहातो तेव्हा देशातलं दैन्य असं कोनाकोपऱ्यातून वाढत नाहीं ! नि हे कोनेकोपरे म्हणजे काय कळलं का ? आपण शहरात रहातों, सर्व प्रकारें आपली चैनचान चाललेली असते, गरजाही जाणवतात, उधळमाधळ होत असते, पण या इकडे येऊन एकदा डोळे उघडून जर पहाल ताई—'

' होय आनंद—पण तुला घरीं जावं जावंसं वाटत नाहीं ?'

' नाही !' बुवाजी एकाच शब्दात म्हणाला. राजलक्ष्मीला विषय बदलायचा होता—तिला तें ऐकवत नव्हतं म्हणून विषयातर करण्यासाठीं तिनं तसं विचारलं हें त्या बिचाऱ्याच्या लक्षात आल नाहीं.

थोडया वेळानं राजलक्ष्मी बोलूं लागली तेव्हा तिचा आवाज सद्गदित झाला होता. तिनं विचारलं, ' घरीं कोण कोण आहेत तुमची ?'

' आता घरदार नाहींच मला !' बुवाजी म्हणाला.

राजलक्ष्मी पुन्हा काही वेळ स्तब्ध राहिली. पुन्हा म्हणाली, ' बरं आनंद, या वयात संन्यास घेतल्यानं तुम्हाला समाधान लाभलं का ?'

' हें काय विचारणं ?' बुवाजी हंसून म्हणाला, ' संन्याशाला कसला लाभलोभ नसतो ताई ! दुसऱ्याच्या दुःखाचा बोजा आपण घ्यावा असं मला वाटत असे—तेच चालवलंय् !'

राजलक्ष्मी पुन्हा उगीच राहिली. बुवाजी बोलत होता, ' त्याना झोंप लागली वाटतं ! आता जाऊन थोडा त्याच्या गाडींतच बसतों. पण असं पहा ताई, चार दोन दिवस आपल्या तिकडे जर मी राहिलो तर त्याना राग नाहीं ना यायचा ?'

' त्याना कुणाला ?' राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, ' तुमच्या दादाला ?'

' हो–त्यानाच !' बुवाजी हळूच हंसत उत्तरला.

' आणि मला राग येईल कीं नाही तें नाही विचारलंत ?' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' बरं बरं, आधीं गंगामाटीला तर चला—मग पुढचं पुढं पाहूं !'

बुवाजी पुढं काय बोलला तें काहीं मला ऐकूं आलं नाहीं. पण तो कांहीं बोलला नसावा. थोडया वेळानं तो येऊन माझ्या गाडींत बसला नी हळूच मला हाक मारून म्हणाला, ' आपण जागेच आहांत वाटतं दादा ?'

मी जागाच होतों खरा पण उत्तर दिलं नाहीं.

माझ्या बाजूला थोडीशी जागा पाहून आपली फाटकी घोंगडी अंगावर ओढून बुवाजी झोंपीं गेला. मीं जरा बाजूला सरकलों असतों तर त्याला आणखी जागा

झाली असती. पण हालचाल केली तर मीं जागाच होतों असं त्याला वाटेल, किंवा माझी झोंप मोडली असं वाटेल, नी मग त्या तशा मध्यान रात्रीं देशाच्या दुःस्थितीवरचं त्याचं व्याख्यान सुरू होईल या भीतिनं मी दया दाखवायच्या भानगडींत पडलें नाही.

गंगामाटीला गाडी केव्हा येऊन पोंचली तें मला कळलं नाहीं. नव्या घराच्या दारात येऊन गाडी उभी राहिली त्यावेळीं उजाडलं होतं. चारपाच बैलगाड्या आलेल्या पाहून जमलेल्या गावगर्दीची गडबड चोहोबाजूनी सुरू झाली होती.

गावची वस्ती हलक्या लोकाची होती असं कालच मला रतननं सागितलं होतं. प्रत्यक्ष पाहिलं तेव्हा कळलं, की उगीच रागाच्या भरात त्यानं अतिशयोक्ती केली नव्हती. पहाटेची वेळ, चागली कडक थंडी पडलेली, तरीही कमीजास्त वयाचे मुली, मुलगे—काही नागवे, काही अर्धे नागवे—अशीं पन्नास साठ माणसं, डोळे चोळीत झोंपेतून नुकतींच उठून गंमत पहायला गोळा झाली होतीं. त्याची वडील माणसंसुद्धा मागं राहून अदबीन डोकावत होती. त्याची एकंदर रहाणी नि कपडेलत्ते पाहिल्यावर त्यांचा दर्जा, कुणाला कसाही वाटो, पण रतनच्या संशयाचं मात्र पूर्णपणें निराकारण झालंसं वाटलं.

त्याची नुकतीच झोपमोड झाली होती पण त्या साऱ्याना पहाताच गिरणीच्या चाकासारखा तो सळसळून उठला. काही मुलं मालकिणीला पहाण्यासाठी आपला दर्जा विसरून जरा जास्तच पुढ आली होतीं ते पाहून रतननं असा काहीं आव आणला, असा काहीं त्याच्या अंगावर धावून गेला, की ते दोघे गाडीवाले समोर नसते तर तिथं रक्तपातच झाला असता.

रतनला त्याचं काहींच वाटलं नाहीं. तो माझ्याकडे पाहून म्हणाला, ‘ हलक्या लोकाचं हें असंच ! पाह्यलंत बाबूजी, या कमजात लोकाचा दिमाख पाहिलात ? जसं काय यात्राच बघायला जमले आहेत ! सभ्य माणसानं कसं रहावं या जागीं बाबूजी ? या शिवाशिवीनं सारा भ्रष्टाकार माजायचा इथं !’

‘ शिवाशिवी ’चा शब्द सर्वांच्या आधीं राजलक्ष्मीच्या कानीं गेला. तिला एकंदरींत ते आवडलं नसावं.

बुवाजी आपली पेटी उतरून घेण्याच्या गडबडींत होता. तें काम उरकून एक लोटा बाहेर काढून घेऊन तो आला. जवळ मुलं गोळा झालेलीं पाहून त्यांतल्या एकाचा हात धरून तो म्हणाला, ‘ अरे बाळ, असं पहा, इथं कुठं जवळपास

तळं विहीर असेल तर एक लोटाभर पाणी घेऊन ये. चहा करायला हवा ना!' असं म्हणून त्यानं भांडं त्या मुलाच्या हातीं दिलं. जवळच एक वयस्क माणूस उभा होता त्याला उद्देशून म्हणाला, 'बाळचे बाबा, इथं जवळच कुठं गायबीय असली तर दाखवून द्या ना! एक छटाक दूध हवंय्! गाईचं निरसं दूध फार उत्तम! चहाला असा रंग येईल ताई!' असं म्हणून एकदा त्यानं माझ्या नि ताईच्या तोंडाकडे पाहिलं. पण त्याचा हा उत्साह ताईच्या खिजगणतीत आला नाहीं. थोडीशी नाराजपणें हंसून ती म्हणाली, 'रतन, जा बाबा—तें तेवढं भांड घासून पाणी भरून घेऊन ये!'

रतनचा दिमाख त्यावेळीं बिघडला होता. तसल्या त्या मनःस्थितींत कुठल्या तरी एका गोसावड्यासाठीं सकाळच्या प्रहरीं, कुठं तरी जाऊन, कुठल्या तरी विहीरीचं पाणी आणायचं संकट आल्यामुळं त्याचा राग अनावर झाला होता. राग आला होता खरा, पण तो काढायचा कुणावर? आजुबाजूला जीं गरीब बिचारीं पोरं गोळा झाली होती त्याच्यावरच तो तुटून पडला. त्याच्या अंगावर एकदम घुसून जाऊन तो म्हणाला, 'नष्ट खटयाळ पोरं कुठली, भाड्याला कां शिवलात? चल रे हरामखोरा, हं भांडं धासून घे नी पाण्यात बुडव!' नुसते डोळ्याच्या इशाऱ्याचे धक्के देत तो त्या पोराना धमकावीत घेऊन गेला.

तो प्रकार पाहून बुवाजीला हसूं आलं. मींही हंसलों. राजलक्ष्मी देखील गालातल्या गालात हंसत म्हणाली, 'आल्याबरोबरच सारा गाव डोक्यावर घेतलात आनंद. तांबडं फुटतांक्षणींच साधू लोकाना चहा हवा असतो वाटतं?'

बुवाजी म्हणाला, 'गृहस्थांची रात्र संपली नाहीं म्हणून आम्हीं काय जागं होऊं नये? ठीक—ठीक! पण आधीं दुधाची व्यवस्था केली पाहिजे!—बरं, आधीं या घरांत लाकूडफाटं चूलबील काहीं आहे कीं नाहीं? एकदां पाहून घ्या. चला ना दादा, इथं कुणाकडे गायबीय आहे तर बघूं या. नि ताई, कालच्या त्या हंडींत कांहीं बर्फी होती ना?—नाहीं!—गाडींत बसल्यावर काळोखात संपवली वाटतं?'

राजलक्ष्मीला हंसूं कोसळलं. आजुबाजूच्या ज्या चारदोन बायका दुरून पाहात होत्या त्यांनीं सुद्धा तोंड फिरवलं.

इतक्यांत दिवाणजी काशिराम कुशारी मारे धापा टाकीत येऊन हजर झाले. त्यांच्याबरोबर तीनचार माणसं होतीं. एकाच्या डोक्यावर शाकभाजीची टोपली, एकाच्या हातीं दुधाची चरवी, एकाच्या हातीं दह्याचं भांड नि एकाच्या हातीं

ांवश्या—मासे होते.

राजलक्ष्मीनं त्याना नमस्कार केला. आशिर्वादाबरोबरच उशीर झाल्याची कैफियत दिवाणजीनीं सुरू केली होती. माणूस एकदरींत बरा असावासं वाटलं. पन्नाशी उलटलेली असावी. साधारण काटकोळं शरीर, दाढीमिशी काढलेली, वर्ण जरा एकंदरींत गोरटेला.

मीं त्याला नमस्कार केला. त्यानंही उलट मला नमस्कार केला पण गृहस्थाचे हे रीतरिवाज बुवाजीच्या खिजगणतींत नव्हते. भाजीची टोपली उतरून घेऊन यांतली पेंडीनूपेंडी तपासून बुवाजीनीं समाधान व्यक्त केलं. दुध अगदीं निर्भेळ असल्याची तपासून खात्री दिली नी माशाचं वजन किती असावं याचा अंदाज करून एकंदरींत चवीच्या बाबतींत तो बराच कसोटीला उतरेल असं मत देऊन जमलेल्या लोकांच्या तोंडाला त्यानं पाणी सुटायला लावलं.

हे बुवाजी मालकिणीबरोबर येणार याची दिवाणजींना आधीं दाद नव्हती. अर्थात् त्याची जिज्ञासा जागी झाली. राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ संन्यासी बघून घाबरू नका दिवाणजी. ते भाऊ आहेत माझे—’ हंसत हंसत खवचटपणें ती म्हणाली, ‘ माणसाच्या अंगावरचे भगवे कपडे उतरायचं मला एक कामच लागलं आहे म्हणा ना ! ’ .

ते शब्द बुवाजीच्या कानीं गेले. तो म्हणाला, ‘ हे काम तेवढं सोपं नाहीं बरं ताई ! ’ असं म्हणून माझ्याकडे पाहून तो थोडासा हंसला. त्याचा अर्थ मला कळला—राजलक्ष्मीलाही कळला. उत्तरादाखल ओंठ दाबून हंसत ती म्हणाली, ‘ जाऊं दे ! ’

घरांत प्रवेश करताच आम्हांला दिसून आलं, कीं कुशारी दिवाणजींनी एकदरीत सारी व्यवस्था करण्यांत कसूर केली नव्हती. जुनं घर होतं खरं पण मोठी घाई करून, गिलावाबिलावा करून घेऊन, भिंतीबिंती साऱ्या ठाकठीक करून घेतल्या होत्या.

आत एक सैंपाकघर नि कोठीशिवाय दोन झोंपायच्या खोल्या होत्या. घर मातीचंच होतं. छपरावर केमळा घातला होता, पण एकंदरींत घराची उंची नि विस्तार चागलाच मोठा होता. बाहेरची बसायची ओटी चांगली प्रशस्त होती. आगणही तसंच प्रशस्त नि स्वच्छ असून त्याच्या सभोंवार मातीचा गडगा घातला होता. एका बाजूला एक छोटीशी विहीर नि त्याच्या पलिकडे दोन तीन तगर नि शेफालीचीं झाडं होतीं. दुसऱ्या बाजूला बऱ्याचशा तुळशी लावलेल्या असून चार

पाच जुई नी मल्लिका फुललेल्या दिसत होत्या. एकंदरींत सारी जागा पाहून मला मोठं समाधान वाटलं.

पण सर्वात खूष झाला होता आमचा संन्यासीभैय्या! जे कांहीं डोळ्यापुढं येई त्या प्रत्येकाची तो बेफाम तारीफ करीत सुटला होता. तसले जिन्नस जसे कांहीं त्यानं पूर्वी पाहिलेच नव्हते. मी जरी त्याच्यासारखा फारसा गाजावजा केला नाहीं तरीही मनातल्या मनात मोठा खूष झालों होतों.

राजलक्ष्मी आपल्या भाईसाठीं सैंपाकघरात चहा तयार करीत होती. तिच्या चेहऱ्यावरचा आविर्भाव नजरेला जरी दिसून येत नव्हता तरी तिच्या मनाला काय वाटत होतं याची कल्पना कुणालाही आल्यावाचून राहिली नाहीं. यांत सामील झाला नव्हता एक रतन. लांब चेहरा करून तो एका भिंतीला टेकून स्वस्थ बसला होता.

चहा तयार झाला. कालच्या शिल्लक राहिलेल्या मिठाईवर ताव मारून बुवाजीनं मुकाट्यानं चहा घेतला. नंतर तो मला म्हणाला, 'चला या, एकदां गावावर नजर टाकून येऊं. घाट देखील कांहीं दूर नाहीं—येता येता स्नान पण करून येऊं. नि तांई, तुम्हींही चला ना एकदा आपली जमीदारी पहायला. इथ पांढरपेशे फारसे कुणी नाहींत—तेव्हा संकोच धरायच काही कारण नाही. एकंदरीत चांगली इस्टेट दिसते—पहाताच तोंडाला पाणी सुटतं!'

'तें मला माहीत आहे.' राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, 'गोसावीबैराग्याचा स्वभावच असा!'

सैंपाक करणारा भटजी आणि एक नोकर आमच्या बरोबरच आला होता. ते सैंपाकाच्या तयारीला लागले. राजलक्ष्मी सैंपाक्याला म्हणाली, 'नाहीं महाराज असले जातीवंत मासे तुमच्या हातीं देणं बरं नाही वाटत मला!—आंघोळ करून येऊन मींच सैंपाकाला लागतें.' असं म्हणून ती आमच्याबरोबर निघायच्या तयारीला लागली.

या वेळपर्यंत आमच्या सर्वांच्या भाषणांत रतन एवढासुद्धा भाग घेत नव्हता. आम्हीं बाहेर निघतों आहों असं पाहून तो मोठ्या आदबीनं हळूच म्हणाला, 'हें पहा बाईसाहेब, हें जें कांहीं तळं, घाट कीं बांध कांहीं आहे, तिथं जाऊन स्नान करूं नका. तिथं मोठे पाणसाप आहेत. एक एक साप हा एवढा मोठा!'

'म्हणतोस काय रतन?' राजलक्ष्मी घाबरून जाऊन म्हणाली, 'पाणसाप आहेत तिथं?'

‘ जी हा ! ’ रतन मान हालवीत म्हणाला, ‘ आत्ताच कळलं मला ! ’

‘ आत्ताच कळलं म्हणे ? ’ बुवाजी वेडावून म्हणाला, ‘ विचार करकरून या बेट्या हजामानं चागलं कारण काढलं शोधून ! ’—रतनची जातगोत वगैरे हकिकत आधल्याच दिवशीं बुवाजीला कळली होती. राजलक्ष्मीकडे वळून तो हंसून म्हणाला, ‘ त्याचं काय ऐकता ताई, तुम्हीं चला ना ! पाणसाप आहेत कीं मगर आहेत तें आमचं आम्हीं पाहून घेऊं ! ’

पण त्याची ताई काहीं जायला निघेना. पाणसापाचं नाव ऐकतांच ती घाबरून गेली होती. ती म्हणाली, ‘ आज राहूं दे आनंद. नवी जागा आहे, चांगलं कळल्यासवरल्याशिवाय उगीच कशाला अविचार करायचा ? रतन, तूं ऊठ बाबा जरा. जवळपास कुठं विहीर असली तर दोन घागरी पाणी घेऊन ये—’ मला हुकूम सुटला, ‘ आजारी माणूस तुम्ही, कुठल्यातरी पाण्यात उगाच डुंबायला जायचं नाहीं. इथं घरींच दोन तांबे डोक्यावर ओतून घ्या म्हणजे झालं ! ’

‘ नि मी मात्र कुणाच्या खिजगणतीत नाहीं ना ताई ? ’ बुवाजी हंसून म्हणाला, ‘ म्हणून मला तिकडे त्या पाणसापाच्या तळ्यात पाठवून देता आहांत ? ’

अगदी साधे शब्द !—पण ते राजलक्ष्मीच्या मनाला लागले. तिचे डोळे पाण्यानं भरून आले. क्षणभर त्याच्याकडे वात्सल्यपूर्ण दृष्टीनं पाहात ती म्हणाली, ‘ तुम्हीं काय माणसाच्या आटोक्यातले आहात ! आईबापाचंसुद्धा न ऐकणारा माणूस जोडलेल्या बहिणीचं थोडच ऐकणार आहे ! ’

जायला निघालेला बुवाजी एकदम थाबून म्हणाला, ‘ कालच जोडलेल्या कुठल्या तरी बहिणीला, असं म्हणूं नका ताई ! कुठल्या तरी का ? मीं सर्वांना चागलाच ओळखतो म्हणूनच ना घर सोडून आलोंय ! नाही तर इतक्या दूर यायची काय जरुरी होती मला ? ’ अस म्हणून तो तसाच बाहेर पडला.—मीही त्याच्या मागोमाग निघालों.

साऱ्या गावभर फिरून आम्हीं दोघानींही तें गाव चागलं पाहून घेतलं. गाव लहानच होतं. आम्हीं ज्याना ‘ हलके लोक ’ म्हणतों त्याच लोकाची सारी वस्ती होती. एक दोन सुतार नि लोहार यांच्याखेरीज स्पृश्य म्हणायला गंगामाटींत कुणीच नव्हता. सारे डोंब नि बुरुड. कुणी वेताच्या टोपल्या करीत, कुणी मजूरी करीत—तसंच डोंब लोक हंडीमडकीं तयार करून शेजारच्या पोडामाटी गावीं नेऊन विकून उदनिर्वाह करीत.

गावाच्या उत्तरेला एक नाला वहात होता. त्याच्याच पलिकडे पोडामाटी गांव होतं. त्या गांवांत ब्राह्मण, कायस्थ वगैरे पांढरपेशांची बरीच वस्ती होती असं कळलं. आमच्या कुशारी महाशयाचं घरही पोडामाटीलाच होतं.

सध्यां इतराच्या गोष्टी कशाला?—आमच्या या गांवची स्थिती ज्यावेळीं आम्हीं पाहिली त्यावेळीं आमचे डोळे भरून आल्यावाचून राहिले नाहींत. बिचाऱ्यानी घरं शक्य तितकीं लहान बाधायचा प्रयत्न केला होता. तरी देखील या सुवर्णभूमींत त्या छोटया घराचं छप्पर करण्याइतका पुरेसा गवतकेंबळासुद्धा त्याना मिळत नव्हता. बिचाऱ्याची स्वतःची म्हणायला एक टीचभरसुद्धां जमीन नव्हती. टोपल्या, रोवळ्या विणून शेजारच्या गांवातल्या लोकाना कवडीमोलानं विकून ते कशा रीतीनं जगूं शकत होते याची मला कल्पना होईना. असल्या परिस्थितींतसुद्धां या अस्पृश्य लोकाचं कसंबसं चालत होतं—कदाचित् अशाच परिस्थितीत त्यांना पुढंही रहावं लागणार होतं—पण कुणी कधींच त्यांची खबर घेतली नाहीं. गावठी कुत्रं कुठंतरी रस्त्यात जन्म घेत, गटारातल्या पानं पत्रावळी चाटून कसंबसं काहीं वर्षं जगून रहातं, शेवटी एकदा कुठंतरी मरून जातं, कुणी जशी त्याची खिजगणती बाळगीत नाहीत तशीच या हतभागी मानवी जीवाचीही कुणी पर्वा करीत नाहीं. देशावर त्याचा काहीच का हक्क नाहीं? याची दुःखं, याचं दैन्य, सर्व प्रकारें आलेला याचा हीनपणा, आपल्या नि परक्याच्या दृष्टीला एवढा स्वाभाविक होऊन बसला आहे, की माणसापाशी माणसाची इतकी बेकदर केली जात असता कुठंच कुणालाही एवढीसुद्धा लाज वाटत नाहीं!

बुवाजी माझ्या चेहऱ्याकडे पहात होता, तें माझ्या लक्षात आलं नव्हतं. तो एकदम म्हणाला, 'दादा, आमच्या या देशाचं खरं चित्र आहे तें हेंच! पण वाईट वाटून घ्यायचं काही कारण नाहीं. आपल्याला वाटत असेल कीं, या सर्वाना इतर अहर्निश दुःख देतात म्हणून!—पण तसं नाहीं!'

'हें काय बोलणं झालं बुवाजी?' मी आश्चर्यचकित होऊन संतापानं म्हणालों.

बुवाजी म्हणाला, 'माझ्यासारखं जर तुम्हीं सर्वत्र हिंडून पाहिलं असतं, तर माझं म्हणणं तुम्हाला पटलं असतं. हें दुःख वास्तविक कुणाला जाणवतं दादा? मनाला ना? पण तें मन आहे का या लोकाना? आजपर्यंत या लोकांना दाबून दडपून ठेवण्यात आलं आहे—नागवं करण्यांत आलं आहे, आहे यापेक्षां जास्त मिळायची अपेक्षा करणं म्हणजे अधर्म आहे, असं या लोकांना वाटतं. वा रे

आमच्या पूर्वजांची ! काय उत्कृष्ट युक्ती काढून दाखवली आहे ही आमच्या बापजाद्यांनीं ! ' असं म्हणून बुवाजी अत्यंत निर्दयपणें होः होः करून हसूं लागला. मला त्याच्यासारखं हसूं आलं नाहीं त्याचप्रमाणं त्याच्या भाषणातली खोंचही मला चागलीशी कळली नाहीं, म्हणून माझा मीच शरमिंदा झालों.

या वर्षी पीक चांगलं आलं नव्हतं. पाण्याच्या अभावीं आठ आणे पीक वाळून गेलं होतं. दुष्काळाचीं चिन्हं दिसूं लागलीं होतीं. बुवाजी म्हणाला, ' दादा, कोणत्याही कारणानं असो, देवानं आपल्याला आपल्या या रयतेकडे पाठवून दिलं आहे. असे मधेंच निघून जाऊं नका. एक वर्षभर तरी इथं काढा. तुम्हाला काहीं विशेष करता येईल असं मीं म्हणत नाही, तरीपण रयतेचीं दुःखं एकदा उघडया डोळ्यानीं पाहून घ्या. बरं असतं तें. जमिनदारी करण्याच्या पापाचा बोजा थोडा तरी हलका होईल ! '

मनातल्या मनात सुस्कारा टाकून मी म्हटलं, ' ही जमिनदारी नी रयत माझी थोडीच आहे ? यापूर्वी जसं काहीच बोललों नव्हतों, तसा याही वेळीं उगीच राहिलों—काहीं उत्तर दिलं नाहीं.

त्या छोटयाशा गावात एक चक्कर मारून स्नान उरकून ज्यावेळीं घरीं आलों त्यावेळीं बारा वाजून गेले होते. कालच्या प्रमाणेंच आजही आम्हा दोघानाही वाढून राजलक्ष्मी एक बाजूला बसून राहिली. सारा सैंपाक तिनंच केला होता. अर्थात् माशाची आमटी नी दह्याची कढी बुवाजीच्याच पानावर वाढली गेली. बुवाजी संसारी माणूस नव्हता. पण सात्त्विक असात्त्विक, आमिष-निरामिष असा भेदभाव बाळगण्याची त्याची वृत्ती दिसून आली नाहीं. उलट खाण्याच्या बाबतींत कोणत्याही ससारी माणसापेक्षाही तो जास्त वाकबगार होता असं दिसून आलं.

सैंपाकाच्या बऱ्या वाईटपणाबद्दल माझी कधींच कांहीं तक्रार नसे. तेव्हा राधणारीनंही मला वाढण्याच्या बाबतींत विशेष आग्रह धरला नाहीं.

बुवाजीचं जेवण मोठया मजेमजेंत चाललं होतं. जेवीत जेवीत तो बोलत होता. तो म्हणाला, ' ताई, एकंदरींत गाव मोठं चागलं आहे हें—सोडून जाणं जीवावर येतं.'

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' सोडून जाण्यासाठीं कांहीं तुम्हाला राहून घेतलं नाहीं भाई ! '

बुवाजी हंसत म्हणाला, ' गोसाव्याबैराग्यांना इतकं जवळ करणं बरं नव्हे ताई !

तोंडघशी पडाल ! तें कांहीं असो, गाव छान आहे. एवढं धुंडाळलं पण जन्मात ज्याला पाण्याचा स्पर्श झाला असेल असा एकसुद्धा माणूस नजरेला आला नाहीं. भरपूर केबळा असेल अशा छप्पराचं एकसुद्धा घर दिसलं नाहीं—जशा कांहीं ऋषींच्याच पर्णकुटया ! '

ऋषींच्या पर्णकुटया आणि अस्पृश्य लोकाची घरं याच्यात जे एक प्रकारचं सादृश्य होतं तें ध्यानीं आल्यावरून राजलक्ष्मी खिन्नपणें हंसून मला म्हणाली, ' ऐकलं, साऱ्या हलक्याच लोकाची वस्ती इथं आहे खरी ! एक ताब्या पाणीसुद्धा कुणाकडून मिळायची आशा नाही. इथं फार दिवस रहाता येईल असं वाटत नाहीं.

बुवाजी नुसता हंसला. मी उगीच राहिलों. राजलक्ष्मी स्वभावतः मोठी दयाशील होती. तिच्या तोंडून सुद्धा असे कठोर उद्गार निघावेत याचं आश्चर्य वाटलं असतं—पण सस्काराचा प्रभाव हा असा आहे याची मला कल्पना होती. बुवाजी का हंसला तें मला कळलं. पण त्याचा परिणाम माझ्यावर झाला नाही. म्हणूनच मी कांहीं उत्तर दिलं नाहीं हे जरी खरं होतं, तरीही राजलक्ष्मीला उद्देशून माझं मन आंतल्या आत बोलत होतं, ' लक्ष्मी, माणसाचं कर्मच केवळ त्याला अस्पृश्य नी अशुची बनवतं—माणूसकी नव्हे ! नाहीतर प्यारी बाईजी आज पुन्हा लक्ष्मीच्या आसनावर येऊन बसली नसती. माणसाचा देह आहे म्हणूनच त्याला माणूस म्हणायचं अशी माझी वृत्ती नाहीं, म्हणूनच हे सारं मी कबूल केलं. लहानपणापासून कितीतरी बाबतींत या कसोटीला मी उतरलोंय् ! म्हणूनच तोंड उघडून अंतरींची गोष्ट मला सागता येत नाहीं—सागण्याची इच्छाही नाही.'

दोघेही जेवण उरकून उठलों. राजलक्ष्मी माझ्या ताटात जेवायला बसली. साधारण एका घंटयानं मी फिरून येऊन पाहिलं तों बुवाजीची निघण्याची तयारी झाल्याचं पाहून माझ्याप्रमाणंच तिलाही आश्चर्य वाटलं. केव्हा तो बाहेर गेला, केव्हां माणूस गाठला नि औषधाची पेटी त्याच्या डोक्यावर चढवून तो केव्हा जायच्या तयारीला लागला हें आम्हाला कळलंसुद्धा नाहीं.

काल तो जाणार असं म्हणत होता. पण आज आम्हीं तें सारं विसरून गेलों होतों. राजलक्ष्मीनं एवढं स्वागत करून लोभानं आग्रह केल्यावरही इतक्या लवकर तो जायला निघेल असं माझ्या मनातसुद्धा आलं नाहीं. स्नेहाची बेडी इतक्या सहज तोडता येत नाहीं. राजलक्ष्मीला मनोमन असं वाटलं असावं. ती काकुळतवाणीनं म्हणाली, ' तुम्हीं जायला निघालांत का आनंद ? '

‘ हां ताई, निघालों.’ बुवाजी म्हणाला, ‘ आतां नाही निघालो तर मुक्कामाला पोंचायला रात्र होईल.’

‘ तिथं कुठं जाणार ? कुठं रहाणार ? आपली माणसं तिथं तर कोण नाही ! ’

‘ आधी तिथं जातों तर खरा ! ’

‘ आता इकडे केव्हा येणार ? ’

‘ ते कांही आज सागता येणार नाहीं. कामाच्या जरुरीमुळ जर मुक्काम वाढला नाहीं तर एकाद्या दिवशीं येईनही. ’

राजलक्ष्मीचा चेहरा पडला. मानेला रागारागानं एक झटका देऊन ती सद्गदीत वार्णानं म्हणाली, ‘ एकाद्या दिवशीं येईन म्हणे ! नाहीं, ते काही चालायचं नाहीं !’

चालायचं नाहीं म्हणजे काय हे कुणाला सागता आलं नसतं. बुवाजी खिन्नपणें हंसून म्हणाला, ‘ जायचं कारण तुला सागितलं आहे ना ताई ? ’

“ सागितलंय् ! बरं आहे—जा तर—’ असं म्हणून राजलक्ष्मी ओठावर आलेला हुंदका आवरीत एकदम आत निघून गेली.

क्षणभर बुवाजी स्तब्ध होऊन राहिला. त्याची स्थिति चमत्कारिक झाली होती माझ्याकडे पाहून तो म्हणाला, “ मला जाणं भाग आहे. ”

मीं मान हलवून म्हटलं, ‘ते मला माहीत आहे—’ यापेक्षा मी तरी काय साग-णार होतो ? कालाच्या अल्पतेवरून स्नेहाच्या बंधनाची तीव्रता मापता येत नाहीं हें किती तरी वेळा मला पटल होतं. याच आधारावर कवी लोक काव्य रचीत आले आहेत. व्यवहारात हें असंच होत असतं. एकाच्या जाण्याची जरुरी जितकी खरी होती तितकीच नको जाऊं म्हणणाऱ्याची विनवणीही खरी होती की नाहीं याबद्दल माझ्या मनात तिळमात्र संशय नव्हता. हीच गोष्ट घेऊन राजलक्ष्मी स्वतः-लाच त्रास करून घेईल याचीही मला चागलीच कल्पना होती.

‘ मी निघालों ! ’ बुवाजी म्हणाला, ‘ तिकडचं काम संपलं तर इकडे येईनही पण आजच तें निश्चित सागता यायचं नाहीं. ’

‘ ठीक आहे. ’ म्हणून मी नुसती साथ दिली.

कांहीं तरी बोलण्याच्या उद्देशानं बुवाजीनं आत पाहिलं—पण एकदम एक सुस्कारा सोडून तो नुसता हंसला मात्र. नंतर हळूच म्हणाला, ‘ हा आमचा बंगाल म्हणजे एक विलक्षण देश आहे. रस्तोरस्तीं मायबहिणी भेटतात. याना चुकवून जाणं मोठं कठीण ! ’ असं म्हणून तो हळुहळू बाहेर निघून गेला.

त्याचे उद्गार ऐकून माझ्या तोंडूनही नकळत सुस्कारा निघाला. वाटलं, असं आहे खरं ! तरीही देशातल्या साऱ्या मायबहिणींच्या विरोधाची पर्वा न करता जो घराबाहेर पडला तो एका बहिणीच्या हातची माशाची आमटी नि दह्याची कढी खाऊन थोडाच अटकून पडणार आहे ?

५

बुवाजी यदृच्छया निघून गेला. त्याच्या विरहाची व्यथा रतनला जाणवली कीं नाहीं तें काहीं मी विचारलं नाहीं. पण एकंदरींत त्याला फारसा धक्का बसला नसावा. एका माणसाला रडं आवरीत घरात शिरत असताना मी पाहिलंच होतं. राहतां राहिलों तिसरा मी ! उणेपुरे चौवीस घंटेसुद्धा या माणसाचा सहवास जरी झाला नव्हता, तरीही मला वाटलं, कीं माझ्या या कोरडया जीवनावर तो कुठंतरी चागलीच पाऊलवाट उमटवून गेला असावा. या साऱ्या प्रकाराचा सर्वांनाच विसर पडेल, कीं एके दिवशीं आपली ती भली मोठी औषधाची पेटी माथ्यावर घेऊन तो स्वतःच येऊन हजर होईल, याची कल्पना तो निघायच्या वेळीं काहीं आली नाहीं. तो निघून गेला म्हणून मला बरंच वाईट वाटलं असंही काहीं नाहीं. कोणत्याही कारणानं असो—विशेषतः फार दिवस तापानं बेजार झाल्यामुळं माझा देह नि मन हीं अगदीं दुबळीं होऊन पडली होतीं. स्वतःच्या सर्वस्वाची गठडी राजलक्ष्मीच्या हातीं सोंपवून बऱ्यावाईटाचा विचार करण्याचं मी सोडून दिलं होतं. अर्थात् कोणत्याही गोष्टीची स्वतंत्रपणें काळजी करण्याची मला जरुरी नव्हती नि ताकदही नव्हती.

एवढं खरं, माणसाच्या मनाच्या चळवळीला कधीं विराम नसतो. बाहेरच्या खोलींत तक्याला टेंकून मी एकटा बसलों आहें, मनात कितीतरी आडव्यातिडव्या कल्पना येऊन जाताहेत त्याची गणतीसुद्धां नाहीं, समोर अंगणातल्या दिव्याची ज्योत हळुहळू निस्तेज होत येत आहे, रात्रीच्या पसाऱ्यामुळं हुरहुरलेल्या मनात मधून मधून एकादी चमक उठते आहे,—असं वाटतं आहे, आज किती रात्री आल्या नि गेल्या, पण त्यांच्याशीं ताडून पाह्यलं तर आज पुढं येणाऱ्या रात्रीची अनपेक्षित मूर्ती कधीं न पाहिलेल्या एकाद्या स्त्रीच्या बुरखा घेतलेल्या चेहऱ्यासारखीच मला रहस्यमय वाटत होती. त्या अपरिचितेला, ती कशी आहे, कशी वागेल हें माहीत नसतां जसं शेवटच्या मुक्कामाला नेऊन पोंचवलं पाहिजे असतं, अर्ध्या वाटेंत कांहीं विचक्षणा करायची नसते, तसंच काहींतरी वाटत होतं.

लगेच दुसऱ्या क्षणाला या दुबळ्या काळजीची सारी साखळी एकदम तुटून खळखळत पडते आहे असंही वाटत होतं. मनाची ही अशी अवस्था झाली असता शेजारचं दार उघडलं नि राजलक्ष्मी बाहेर आली. तिचे दोन्ही डोळे तांबडे लाल झाले होते—साधारण डोळे आल्यासारखी हळुहळू येत ती माझ्याजवळ येऊन बसली नि म्हणाली, ' मला झोप लागली होती. '

' त्यांत विशेष काय ? ' मी म्हटलं, ' हे एवढे सारे उपद्याप माथीं घेऊन निघाली आहेस—दुसरा कुणी असता तर कोसळूनच पडला असता—नि मी असतो तर साऱ्या दिवसरात्रींत डोळेसुद्धा उघडले नसते—कुंभकर्णाची झोंप घेतली असती. '

' पण कुंभकर्णाला मलेरियानं पछाडलं नव्हतं. ' राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, ' तें कांहीं असो पण आज दिवसा तर झोंप घेतली नव्हती ? '

' नाही. ' मी म्हटलं, ' पण आता झोप येते आहे. कदाचित् झोंपेनसुद्धा. कुंभकर्णाला मलेरिया लागला होता की नाही तें वाल्मिकीनं काही कुठं लिहून ठेवलेलं नाहीं. '

' या अशा अवेळीं झोंपणार ? ' ती रागावून म्हणाली, ' भलतंच काहीं तरी ! ताप वाढायचा त्यामुळं ! तें काहीं नाही !—बरं जायच्या वेळी आनंदनं काहीं सांगितलं का तुम्हाला ? '

मी विचारलं, ' त्यानं काय सांगावं अशी तुझी अपेक्षा होती ? '

'म्हणजे असं—' राजलक्ष्मी म्हणाली, 'म्हणजे कसं जाणार ? कुठं जाणार ?—किंवा—'

अस्सल प्रश्न होता तो या ' किंवा ' चाच. मी म्हटलं, ' कुठं कुठं जाणार याची थोडीशी कल्पना दिली त्यानं पण या ' किंवा ' च्या बाबतींत काही सांगितलं नाहीं. मला नाहीं वाटत कीं तो पुन्हा केव्हा येईल म्हणून ! '

राजलक्ष्मी उगीच राहिली. पण माझी जिज्ञासा जागी झाली होती. मी विचारलं, ' बरं, एक दिवशी जशी माझी अचूक परिक्षा केली होतीस तसंच या माणसाला तूं वास्तविक ओळखलं आहेस का ? '

क्षणभर माझ्या तोंडाकडे पहात स्वस्थ राहून ती म्हणाली, ' नाहीं. '

' खरं सांग. ' मीं म्हटलं, ' कधीच काहीं कल्पना आली नाहीं का ? '

आतां मात्र राजलक्ष्मी हंसली. ती म्हणाली, ' तुमच्यासमोर निश्चित सांगता

येत नाहीं. बऱ्याच वेळ माझा अंदाज चुकतो. असं होत असतं, एकाद्या अपरिचित माणसाला आपण पहातों, त्याला कुठं तरी पाहिलं असावं असं वाटतं, चेहरा जसा काही ओळखीचा असावा—कुठं नि केव्हा पाहिलं तेवढंच काय तें ध्यानात न यावं—आनंदच्या बाबतीत अगदीं अस्संच वाटलं मला.— '

काहीं वेळ ती उगीच बसून राहिली होती. थोडया वेळानं तिनं बोलायला सुरवात केली. ती म्हणाली, ' आज आनंद निघून गेला आहे, पण उद्यां जर तो कधीं परत आला तर त्याला त्याच्या आईबापांकडे नेऊन सुपुर्द केल्याशिवाय रहायची नाही एवढं मात्र सागून ठेवतें. '

' पण ही उठाठेव तुला कशाला ? ' मी म्हटलं.

ती म्हणाली, ' असला मुलगा जन्मभर इकडे तिकडे फिरत असाच आयुष्य कंठीत रहाणार, ही कल्पना मनात येताच माझ्या काळजाला बाण बसतो. आतां असं सागा, तुम्ही स्वतः एकदा संसार टाकला होता—असेच बैरागी झालां होता —बैरागी होऊन भटकण्यात खराखुरा आनंद आहे का काहीं ? '

' मीं खरा बैरागी झालो नव्हतों. ' मी म्हटलं, ' तेव्हा खराखुरा आनंद होतो कीं नाहीं हे कसं सागूं तुला ? तोच जर केव्हा आला तर त्यालाच विचारून पहा. '

' आता असं सागा, ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' घरी बसून काही धर्मलाभ होत नाहीं का ? संसार सोडला नाहीं तर काय देव भेटत नाही ? '

तिचा हा प्रश्न ऐकून मी हात जोडून म्हटलं, ' ह्या असल्या भानगडी मला नको आहेत लक्ष्मी. असले भयंकर प्रश्न मला विचारूं नकोस ! पुन्हा ताप भरायचा कदाचित् ! '

राजलक्ष्मी हंसली नि मोठया कळकळीनं म्हणाली, ' संसारात या आनंदला कांहीं कमतरता होती असं काहीं वाटत नाहीं. तरीही सर्वस्वावर लाथ मारून या एवढया वयात तो घर सोडून निघाला. तुम्हीं तर तसं काहीं केलं नाहीं ? '

' नाहीं ! ' मी म्हटलं, ' नि पुढं कधीं करीन असं वाटतही नाहीं. '

' का वाटत नाहीं ?' राजलक्ष्मी म्हणाली.

मी सांगितलं, ' त्याचं मुख्य कारण असं आहे, संसार ही सोडायची गोष्ट आहे. पण हा संसार कुठं आहे नि कशा प्रकारचा आहे हेंच जिथं मला माहीत नाहीं तिथं सोडायचं काय ? शिवाय ज्या परमात्म्यासाठी हा संसार सोडायचा त्या परमात्म्याबद्दल मला एवढासुद्धां लाभलोभ नाहीं. एवढे दिवस त्याच्याशिवाय

घालवले, आता यापुढं जे काहीं राहिले आहेत ते असेच निघून जातील अशी माझी खात्री आहे, शिवाय हा तुझा आनंदभय्या भगवं चढवून जो घराबाहेर पडला आहे तो ईश्वरप्राप्तीसाठी असं काही मला वाटत नाहीं, मी या बऱ्याचशा साधुसंतात बरेच दिवस काढले आहेत. त्यातले कुणी औषधाची पेटी डोक्यावर घेऊन ईश्वरप्राप्तीसाठीं हिंडावं असं कधींच सागत नाहींत ! आणखी असं आहे, खाण्याजेवणावर तो कसा ताव मारीत होता ते पाहिलंस ना ?'

पुन्हा राजलक्ष्मी बराच वेळ स्वस्थ राहिली नि नतर म्हणाली, 'तर मग घर-संसार सोडून तो जे एवढे क्लेश सोसतो आहे ते काय सुखासुखीच ? सर्वांनाच काय तुमच्यासारखं वाटतं ?'

'नाही.' मी म्हटलं, 'फार मोठा फरक आहे. ईश्वराच्या सेवेसाठी तो बाहेर पडला नाहीं हें जरी खरं असलं, तरी त्याचा उद्देश मात्र जवळजवळ तसाच आहे—आपल्या देशाच्या सेवेसाठीं तो निघालाय् ! अर्थात् त्याचं घरदार सोडणं म्हणजे संसार सोडणं होत नाही. लहानसा संसार सोडून त्यानं जगाच्या संसारात प्रवेश केलाय् !'

माझ्या तोंडाकडे पहात राजलक्ष्मी म्हणाली, 'चागलंसं कळलं नाहीं मला. बरं जाताना काही सागितलं का त्यानं तुम्हाला ?'

'नाही.' मी मान हालवीत म्हटलं, 'तसं काही विशेष नाहीं.'

खरी हकीकत मी का झाकून ठेवली हे माझं मलाच कळल नाहीं. पण जाताना त्या बुवाजीनं जे उद्गार काढले होते ते तेव्हापर्यंत माझ्या कानात दुमदुमत होते. जायच्या वेळी एक मोठा सुस्कारा सोडून तो म्हणाला होता, 'हा आमचा बंगाल म्हणजे एक विलक्षण देश आहे. रस्तोरस्तीं मायबहिणी भेटतात. त्याना चुकवून जाणं मोठं कठीण !'

चेहरा पडून राजलक्ष्मी स्वस्थ बसली होती. अनेक दिवसापासून विसरलेल्या अनेक घटना हळूच माझ्या मनात डोकावूं लागल्या होत्या. मनातल्या मनात मी म्हटलं, 'खरं आहे, खरं आहे ! बुवाजी, तूं कुणीही ऐस ! एवढ्या अल्पवयात तूं या आमच्या दरिद्री देशाला चागलंच ओळखलंस ! एवढया चार दोन शब्दात एरवीं या देशाच्या स्वरूपाची कल्पना तुला देता आली नसती. अनंत कालापासून घडत आलेल्या अनेक चुका, अनेक अपराधाचे कलंक आमच्या या मातृभूमीच्या अंगावर चढलेले आहेत खरे, पण हें एवढंच सत्य पटायचं भाग्य ज्याला लाभलंय त्यालाच सागता येईल की हे सत्य फार मोठं आहे !'

दहा पंधरा मिनिटंपर्यंत आम्हीं दोघंही उगीच बसून राहिलों होतों. नंतर खालीं घातलेली मान वर करून राजलक्ष्मी म्हणाली, ' एवढयाच उद्देशानं त्यानं जर घर टाकलं असेल, तर मी सागून ठेवतें, त्याला पुन्हा घरीं जावं लागेलच लागेल ! दुसऱ्याचं बरं करण्याच्या बुद्धीच्या पायीं केवढे कठीण प्रसंग या देशात येतात ते अजून त्याला कळलेलं नाहीं. याचा मी अनुभव थोडासा चाखला आहे. संशयानं विरोधानं, लोकापवादानं माझ्यासारखंच त्याचं मन जेव्हा भंडावून उठेल त्यावेळीं पुन्हा फिरायची वाट त्याला सापडणार नाहीं. '

' शक्य आहे ! ' मी साथ देऊन म्हटलं, ' पण या सर्व प्रसंगाची त्याला चांगली कल्पना आहे असं मला वाटतं. '

' मुळींच नाही—मुळींच नाहीं ! ' सारखी मान हालवीत राजलक्ष्मी म्हणाली, ' ज्याला माहीत असेल तो असल्या भानगडींत पडणार नाहीं—मी सागून ठेवतें.'

उत्तर द्यायला काहीं जागाच नव्हती. बंकूच्या तोंडून मी ऐकलं होतं, कीं सासुरवाडीच्या गावांत गावाच्या सेवेसाठीं तिनं कितीतरी परोपकारी योजना केल्या होत्या. त्यापायीं अपमान होण्यापलीकडे दुसरं कोणतंच बक्षिस तिला मिळालं नाहीं. त्या निष्काम परोपकाराच्या पायीं झालेल्या यातना कित्येक दिवस तिच्या मनाला लागून राहिल्या होत्या.

आणखीही एक बाजू लक्षांत घेण्याजोगी होती, पण ती नुकतीच बरी झालेली जखम पुन्हां उकरून काढणं [illegible] मला बरं वाटलं नाहीं म्हणून मी उगीच राहिलों. राजलक्ष्मी जे म्हणाली तेंही कांहीं खोटं नव्हतं. मी माझ्या मनाशींच म्हटलं, असं का व्हावं ? चागलं करायचे प्रयत्न दुसऱ्याच्या नजरेला संशयास्पद का वाटावे ? हें सारं फुकट जाऊन माणसाच्या दुःखाचा भार हलका का होऊं नये ? असं वाटलं, बुवाजी इथं असता, किंवा जर तो कधीं फिरून आला तर हें कोडं उलगडण्याचं काम त्याच्यावर सोपवीन.

त्या दिवशीं सकाळपासून जवळच कुठून तरी मधूनमधून सनईचा आवाज ऐकू येत होता. अशा वेळी रतनला पुढं घालून कांहीं लोक येऊन अंगणांत उभे राहिले. रतन पुढं येऊन म्हणाला, ' बाईसाहेब, हे लोक आपल्याला ' राजवरण ' द्यायला आले आहेत.—या ना तुम्हीं असे. काय तें होऊन जाऊं दे. ' असं म्हणून त्यानं एका वयस्क माणसाला पुढं यायची खूण केली.

तो गृहस्थ पिवळं धोतर नेसून आला होता. गळ्यांत तुळशीच्या मण्याची माळ

होती. अतिशय संकोचित वृत्तीनं तो पुढं आला नि ओटीच्या खालीं एका ताज्या शालपत्रावर एक रुपया नि एक सुपारी राजलक्ष्मीच्या पायाच्या बाजूला ठेवून जमिनीवर डोकं ठेवून नमस्कार करून म्हणाला, ' आईसाहेब, आज माझ्या मुलीचं लग्न आहे. '

राजलक्ष्मीनं उठून त्याचा स्वीकार केला नि मोठया उत्साहानं ती म्हणाली, ' मुलीच्या लग्नाच्या वेळीं हें द्यावं लागतं वाटतं ? '

' नाहीं—तसं नाहीं ! ' रतन म्हणाला, ' शक्त्यनुसार प्रत्येकजण जमिनदारला अशा वेळीं काहीं तरी देत असतो. हा हलक्या जातीचा आहे—डोंब आहे. बिचाऱ्याला यापेक्षा काय देता येणार ? त्यातून हे असले दिवस !—'

त्याचं भाषण संपायच्यापूर्वीच, रुपया डोंबाकडचा आहे असं कळताच राजलक्ष्मीनं घाईघाईनं तो परत केला—ती म्हणाली, ' तर मग राहूं दे. याची काही जरूरी नाहीं. मुलीच्या लग्नाच्या खर्चाला उपयोगी पडेल.'

रुपया परत दिल्यामुळं मुलीच्या बापाला फार वाईट वाटलं—त्याहींपेक्षा रतनला जास्त वाईट वाटलं. हा एक मान आहे. ' राजवरण ' केल्याशिवाय कार्यप्रस्थान होत नाहीं, तेव्हा ते घेतलंच पाहिजे असं परोपरीनं विनवून त्यानं सांगितल. मी आत खोलींत बसलो होतों. सुपारीसकट रुपया घ्यायचं राजलक्ष्मी का टाळीत होती, तसंच रतन तो घेण्यासाठीं एवढा आग्रह का करीत होता हे मला चागलं माहीत होतं. यापेक्षा जास्त रक्कम दिली पाहिजे होती. कुशारी दिवाणजींनी ती तशी वसूल केली असती म्हणून हा घाट घडवून आणला होता. एवढ्याचसाठी त्या लोकाची म्होरकेगिरी पत्करून रतन मुद्दाम त्याचा अर्ज पेश करण्यासाठी आला होता. त्यानं त्या लोकाना चागलंच आश्वासन दिलेलं असावं.

या संकटातून त्याला सोडवण्यासाठीं मी पुढं सरसावलों नि रुपया उचलून घेऊन म्हणालों, ' मला पोंचला. तुम्हीं जाऊन आता लग्नाच्या तयारीला लागा. '

रतनला पूर्णपणें समाधान वाटलं नि अस्पृश्याच्या हातचं दान घेण्याच्या संकटांतून राजलक्ष्मीचीही सुटका झाली. ती खूष होऊन म्हणाली, ' एकंदरीत बरं झालं. ज्यानीं घ्यायचं त्यानीं आपल्या हातानीं घेतलं. ' असं म्हणून ती हंसली.

मधू डोंब कृतकृत्य होऊन हात जोडून म्हणाला, ' हुजूर, प्रहर रात्रीला लग्न आहे. एकवेळ पायधूळ झाडून जायची कृपा व्हावी.' असं म्हणून त्यानं माझ्याकडे नि राजलक्ष्मीकडे अगदीं काकुळतवाण्या नजरेनं पाहिलं.

मी कबूली दिली. राजलक्ष्मी जरा हंसून म्हणाली, ' हा सनईचा आवाज येतो आहे हेंच तुझं घर वाटतं मधू ? ठीक आहे, वेळ झाला तर क्षणभर येऊन जाईन.' रतनकडे वळून ती म्हणाली, ' मोठी ट्रंक उघडून पहा बरं माझ्या नव्या साडया आणल्यायुत की नाहींत ? जा. त्यातली एक मुलीला देऊन ये जा. इथं कुठं मिठाई मिळत नाहीं ना ? बतासे मिळतात ? बरं बरं. तेच थोडे घेऊन देऊन ये रतन. बरं मधू, तुझ्या मुलीचं वय काय ? वर कुठला आहे ? किती माणसं जेवायला येणार ? तुम्हा लोकाची किती घरं आहेत या गावात ?'

जमिदारबाईसाहेबानी एकदम एवढे प्रश्न केल्यामुळं बिचारा मधू घाबरून गेला. मोठ्या अदबीनं त्यानं सारी हकिकत सागितली. त्याच्या मुलीचं वय नवाच्या आसपास होतं. वर चागला तरुण होता. तीस चाळीसापेक्षा जास्त नसावा. उत्तरेच्या बाजूला पाच एक कोसांवरच्या गावी त्याचं घर ! या गांवात त्याच्या जातीची माणसं खूप होतीं. जातीचा धंदा कुणी करीत नव्हते. बहुतेक सारे शेतकरी होते. मुलगी सुखाला लागेल. पण भीति होती काय ती त्याच रात्रीची. वराकडचीं वऱ्हाडीमाणसं किती येतील नि कुठ काय भानगडी उपस्थित करतील तें आजच्या दिवशीं काहीं सागता आलं नसतं. तीं माणसं चागलीं सुखी होतीं—तेव्हा मानपमानाच्या सगळ्या बाबी ठीकठाक होऊन कार्य निर्विघ्नपणं कसं पार पडणार या भीतीनं मधू अर्धमेला झाला होता.

ही सर्व हकीकत विस्तारपूर्वक वर्णन करून तो काकुळतीला येऊन म्हणाला, ' गूळ, काकवी, दहीं वगैरे सारं मिळवलंयू. आयत्यावेळी पानी दोन बतासेसुद्धां वाढता यायची तजवीज ठेवली आहे. पण आयत्या वेळी काही भानगड उपस्थित झाली तर त्यावेळीं कुणाचा तरी पाठिंबा हवा.'

त्याला आश्वासन देऊन राजलक्ष्मी म्हणाली, ' काहीसुद्धा भानगड व्हायची नाहीं मधू. माझा आशिर्वाद आहे, तुझ्या मुलीचं लग्न निर्विघ्न पार पडेल. एवढी सारी तयारी केली आहेस—वऱ्हाडी लोक खूष होऊन घरीं जातील.'

साष्टांग नमस्कार करून बरोबरच्या माणसांना घेऊन मधू निघून गेला. पण या आशिर्वादामुळं त्याला फारसं आश्वासन मिळाल्याचं त्याच्या मुद्रेवरून दिसून आलं नाहीं. मुलीचा बाप या नात्यान तो घाबरून गेला होता. रात्र उलटल्याशिवाय त्यांचं समाधान झालं नसतं.

लग्नघरीं पायधूळ झाडायची कबूली दिली होती खरी, पण खरोखरच जायचं

आम्हां कुणाच्याच मनात नव्हतं. संध्याकाळ उलटल्यावर दिव्याजवळ बसून राज-लक्ष्मी कच्चा जमाखर्च मला सुनावीत होती. मीही बिछान्यावर आडवा होऊन काहीं ऐकत होतों, काही नव्हतों. तितक्यात लग्नघरीं गडबडीचा आवाज जरा मोठ्याच प्रमाणात वाढलेला ऐकूं आला. राजलक्ष्मी मधेंच हंसून म्हणाली, ‘ डोंबाघरचं लग्न—मारामारी तर झाली नाही ? ’

मी म्हटलं, ‘ उच्च वर्णाच्या लोकाची नक्कल चालली असेल झालं. ती पूर्वीची हकिकत आठवते ना ? ’

राजलक्ष्मीनं नुसता हुंकार दिला. क्षणभर ती कान देऊन ऐकत होती. नंतर एक सुस्कारा सोडून म्हणाली, ‘ या आमच्या जळ्ळ्या मेल्या देशात भानगडी होतात त्या मुलीच्या लग्नाच्यावेळीं. या कामी हलके–मोठे सारेच सारखे. सकाळीं आलेले हे लोक गेले त्यावेळीं मी चौकशी केली. नऊ वर्षांच्या या एवढयाशा पोरीला कुटल्या तरी अनोळख्या घरात जे एकदा घेऊन जातील ते पुन्हा येऊं देतील कीं काय याचीच शंका ! याचा दस्तुरच असा आहे मुळीं ! बापानं सहा रुपयाला मुलगी विकली असंच समजायचं ! चार दिवस मुलीला माहेरीं पाठवा म्हणायचा अधिकार नाही बापाला ! बिचारी पोरगी रडत राहील तिकडे ! तिला बिचारीला लग्न काय होय ? ’

जन्मभर याच भानगडी पहात आलों होतों. थोडंसं या प्रकरणीं मला जाण-वलंही होतं. आता मात्र राग करायच्या पलिकडे माझी वृत्ती गेली होती. अर्थात् काहींच उत्तर न देता उगीच राहिलों.

मी उत्तर देत नाहीं असं पाहून ती म्हणाली, ‘ उच्च असो की नीच असो, आमच्या या देशात लग्न म्हणजे नुसतं लग्नच नव्हे—तें एक धर्मकार्य आहे. ’ असं आहे म्हणून, नाहीतर—मीं म्हणणार होतों, ‘ हे जर धर्मकार्य आहे असं आपल्याला पटतं तरमग तक्रार कसली करायची ? धर्मकार्य करतांना मनाला उत्साह यायच्या ऐवजीं जर संकट वाटूं लागलं, तर त्या कार्याला धर्मकार्य म्हणा-यचं कोणत्या आधारावर ? ’ मीं बोलायच्या पूर्वी राजलक्ष्मी स्वतःच म्हणाली, ‘ पण ज्यानीं हे सारे नियम लावून दिले आहे, ते होते त्रिकालदर्शी ऋषी. शास्त्र वाक्य खोटंही नव्हे, अमंगलही नव्हे. आम्हांला तरी कुठं काय समजतंय अन् कुठं काय उमजतंय ? ’

झालं. जें बोलणार होतों तें बोलायचं राहिलं. या संसारांत जें काय म्हणून

करायचं तें सार या त्रिकालज्ञ ऋषींनीं भूत, भविष्य नि वर्तमान अशा तिन्ही कालांचा आढावा घेऊन प्राचीन कालापासून निश्चित ठरवून टाकलंय. कांहीं तरी स्वतंत्र नि नवीन विचार करायला या दुनियेंत त्यांनीं अवकाशच ठेवला नाहीं.

हा सिद्धांत काहीं राजलक्ष्मीनंच सांगितला असं नव्हे—पूर्वी पुष्कळांच्या तोंडून हेंच ऐकत आलों होतों नि असाच उगीच राहिलों होतों. या प्रकाराबद्दल चर्चा करायला गेलों तर आधीं वाद माजतो नि पुढं व्यक्तीगत कलहांत त्याचं रूपांतर होतं हे मला माहीत होतं. त्रिकालदर्शी ऋषींची मीं थट्टा करीत नाहीं. राजलक्ष्मी-प्रमाणेंच माझीही त्यांच्यावर मोठी भक्ती आहे. मला वाटतं तें एवढंच, या त्रिका-लदर्शी लोकांनीं आम्हीं पुढं इंग्रजी अंमलाखालीं येणार आहोंत हें ध्यानीं घेऊन जर सारे नियम आखले असते तर आज येणाऱ्या पुष्कळशा अडचणींतून आमची मोकळीक झाली असती—आम्हींही कदाचित् खरोखरच जगलेवांचलेले राहिलों असतों. माझ्या मनातले विचार राजलक्ष्मीला आरशांत पाहिल्याप्रमाणें स्पष्ट दिसत हे मीं पूर्वीच सांगितलं आहे. त्या दिव्याच्या अंधुक प्रकाशांत तिनं माझ्या चेहऱ्या-कडे जरी पाहिलं नाही तरीही, कोणजाणे कशारीतीनं, तिनं अगदीं माझ्या अंतरं-गातल्या विचाराचा अचूक ठाव घेतला. ती म्हणाली, ‘ पुढं काय होईल याची कल्पना करून कुणी हे आचारविचार ठरवलेले नाहीत—मग ही उगीच उठाठेव कशाला, असं तुम्हाला वाटतंय्–पण मी म्हणतें, हें असच व्हायचं. माझे गुरुजी म्हणत होते, कीं भविष्यकालाचा जर त्यांना अंदाज करता आला नसता तर हे जिवंत मंत्र त्यांनी घडवलेच नसते. आमच्या शास्त्रातल्या मंत्रात काहीं तथ्य आहे एवढं तरी कबूल आहे का ? ते जिवंत आहेत असं तरी वाटतं का तुम्हांला ? ’

‘ होय. ’ मी म्हटलं.

राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ कबूल करा कीं करूं नका पण ते खरे आहेत यांत शंका नाहीं. तसं नसतं तर आमच्या देशातली ही बाहुलाबाहुलींचीं लग्नं साऱ्या जगातलीं सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ अशीं विवाहबंधनं ठरलींच नसतीं. हें जें चाललंय् तें सारं त्या सजीव मंत्राच्या जोरावर. त्या ऋषींच्या कृपेनं ! अनाचार-पाप कुठं नाहीं ? सर्व ठिकाणीं आहेच–पण आमच्या देशांतील सतीचं मोठेपण दुसऱ्या कुठं दिसून येतंय् तें दाखवा पाहूं ? ’

‘ नाहीं ! ’ मी म्हटलं, ‘ पण हा त्या आचाराचा परिणाम नव्हे. हा नुसता अंधविश्वास ! ’ इतिहासाचाच प्रश्न असता तर, सजीवमंत्रहीन असलेलीं अशा

अनेक देशांतील सतींची आदर्श उदाहरणं मीं दाखवून दिलीं असतीं. अभयेचा उल्लेख केला असता तर हाच प्रश्न विचारतां आला असता. तुमच्या जिवंत मंत्रांनीं जर स्त्री पुरुषाना बांधून ठेवता येते तर ती कशी मोकळी सुटली ?

पण या साऱ्या उदाहरणांची कांहीं जरुरी नव्हती. अलिकडे तिच्या मनाचा ओढा कोणत्या बाजूला झुकतो आहे याचा मला अंदाज होता. दुष्कृतीच्या वेदना तिला चागल्या जाणवत होत्या. अंतःकरणापासून ज्याच्यावर प्रेम असतं त्याला कोणत्याही प्रकारें कलुषित न करतां हें जीवन कसं सार्थकीं लावावं एवढंच काय तें तिला कळत नव्हतं. सहजीं लोभांत न पडणारं तिचं अंतःकरण नि तिची प्रौढ धर्मवृत्ती, या दोन्ही प्रतिकूल मार्गानं वाहणाऱ्या प्रचंड प्रवाहाना कशा रीतीनं एका जागीं आणावं नि त्यामुळं आपल्या दुःखी जीवनात पवित्रतेचा लाभ करून घ्यावा, हें कळणं तिला फार कठीण जात होतं.

पण मला तें कळल होतं. दुसऱ्याच्या हातीं स्वतःचं आत्मार्पण करीपर्यंत दुसऱ्याचे अंतर्गत आक्षेप रोज माझ्या नजरेला पडत होते—चांगले स्पष्टपणं नव्हेत पण जेवढं माझ्या नजरेला येई तेवढ्यावरून मला असं वाटे, कीं जी अनावर कामना एकाद्या बेफाम कैफाप्रमाणं तिच्या साऱ्या मनाला उन्मत्त करून ठेवीत होती, ती आज स्थिरस्थावर होऊन तिच्या भाग्याचा हिशेब आता दाखवून देत होती. या हिशेबाची आकडेमोड कशी होती तें मला माहीत नव्हतं. तरीही कशा रीतीनं आणि कुठं माझं स्वतःचं हजार ठिकाणीं फाटलेलं जीवन, ती कशा रीतीनं गाठवीत होती याचा वारंवार मला विचार पडत होता.

हा विचार करून काहीं फायदा झाला नाहीं. आजवर ज्या मार्गानं जात आलों, जरूर पडली तर पुन्हां त्याच मार्गानं प्रवास करावा एवढाच विचार माझ्या अंतःकरणांत जागा राहिला होता. स्वतःच्या सुखासमाधानासाठीं दुसऱ्या कुणाचं जीवन अटीतटीचं व्हावं असं मला वाटत नव्हतं.

आश्चर्याची गोष्ट ही होती, कीं ज्या मंत्राच्या सजीवपणाबद्दल चर्चा करताना एका घटकेला आमच्यात मतभेद उत्पन्न झाला होता, त्याच प्रसंगामुळं शेजारच्या घरीं त्याच वेळीं मल्लयुद्ध सुरू झालं होतं, हें आम्हा दोघांनाही माहीत नव्हतं.

अकस्मात पांच सात असामी घाबऱ्याघुबऱ्या दोन दिवट्या घेऊन आमच्या अंगणांत येऊन हजर झाले नि ‘ हुजूर ! बाबू महाशय ! ’ म्हणत केविलवाण्या हाका मारूं लागले.

मी घाबरून बाहेर आलो. आश्चर्यचकित झालेली राजलक्ष्मीही बाहेर येऊन माझ्या शेजारी उभी राहिली. सगळेच एकदम एकाच शब्दात बोलायचा प्रयत्न करीत होते.

रतन सारखा त्याच्या अंगावर ओरडत होता, पण शेवटपर्यंत कुणीच माघार घेईना. त्याच्या त्या बडबडींतून झाल्या प्रकाराबद्दल मी अटकळ बांधली. कन्यादान तहकूब झालं होतं. लग्नाचे मंत्र भलतेच म्हटले म्हणून वरपक्षाच्या पुरोहितानं कन्यापक्षाच्या पुरोहिताच्या हातून पूजेचं सामान काढून घेऊन फेकून दिलं नि त्याचं तोंड बंद केलं. खरं पाहिलं तर हा शुद्ध गाढवपणा होता. पुरोहिताची जात किती तरी भानगडी करीत असते. पण म्हणून दुसऱ्या गावच्या माणसानं येऊन या गावच्या माणसाच्या हातून सामान काढून घ्यावं, नि जबरदस्तीनं त्याचं तोंड बंद करावं—नि या स्वतंत्र नि सजीव अशा मंत्राच्या उच्चारणाला विरोध करावा—असा प्रकार यापूर्वी कधीच झाला नव्हता.

काय बोलावं तें राजलक्ष्मीला सुचेना. रतन खोलींत जाऊन काहींतरी गडबड करीत होता. बाहेर येऊन तो त्याच्या अंगावर खेकसून ओरडला नि म्हणाला, 'तुम्हाला कशाला रे हवा पुरोहित ? डोंबधेडाना आधीं लग्न कशाला ?—त्यातून आणखी म्हणे पुरोहित ! हे काय ब्राह्मणकायस्थाच्या घरचं कार्य आहे, तो ब्राह्मण पुरोहित येऊन तुमचं लग्न लावणार आहे ?' असं म्हणून तो मोठया अभिमानानं माझ्या नि राजलक्ष्मीच्या चेहऱ्याकडे पुन्हां पुन्हा पाहूं लागला. रतन जातीचा न्हावी होता हें इथं सांगून ठेवणं अवश्य आहे.

मधू डोंब तिथं आला नव्हता. तो कन्यादानाला बसला होता. त्याचा कुणी नातेवाईक आला होता. त्याच्या सांगण्यावरून कळून आलं, कीं त्यांच्या लग्नकार्याला ब्राह्मण लागत नाहीं. ते स्वतःच स्वतःची पुरोहितगिरी करतात. तरीपण त्याचा पुरोहित राखाल पंडीत होता. कारण त्याच्या गळ्यात जानवं होतं नि तो षट्कर्म करीत असे—त्यानीं शिवलेलं पाणीसुद्धा घेत नसे. अर्थात् एवढया मोठया सात्विक माणसाच्या विरुद्ध तक्रार करणं योग्य नव्हतं. अस्सल ब्राह्मणाशीं तुलना करतांना जरी तो सत्पात्र ठरला नसता तरीही तो एकप्रकारें ब्राह्मणच होता. त्याच्या काकुळतीमुळं नि लग्नघरांतून ऐकूं येणाऱ्या आरडाओरडीमुळं मला तिकडे जावं लागलं. मी राजलक्ष्मीला म्हटलं. 'तूं ही ये ना ! इथं एकटी घरीं काय करणार ?'

पहिल्यानं ती नाहीं म्हणत होती. पण जिज्ञासा जागी झाल्यामुळं तीही माझ्या-

बरोबर आली. मधूच्या नातेवाईकानं अतिशयोक्ती केली नाहीं, हें मला तिथं जातांच दिसून आलं. भाडण विकोपाला जाऊं लागलं होतं. एका बाजूला वर-पक्षाचे तीसबत्तीस वऱ्हाडी नि दुसऱ्या बाजूला कन्यापक्षाचेही तितकेच होते. दोघाच्यामधें मला लठ्ठ शिबू पंडीत गरीब बिचाऱ्या राखाल पंडीताचा हात धरून उभा होता. आम्हाला पहाताच त्याचा हात सोडून तो बाजूला झाला. आम्हाला मोठ्या आदरानं एक चटई अंथरून बसवण्यात आलं. या अचानक तंटयाचं कारण काय असं शिबू पंडीताला ज्यावेळीं विचारलं त्यावेळी तो म्हणाला, ' मंत्रां-तला ' म '—देखील ज्याला ठाऊक नाहीं, तो आपल्याला पंडीत म्हणवतो ! सारा लग्नविधी फुकट गेला असता.'

' हो, हो गेला असता.' तोंड वेंगाडून राखाल म्हणाला, ' पाच गावात शिष्य आहेत माझे—रोज लग्न लावतोयू—नि म्हणे मला मंत्र येत नाहीं ! '

इथं देखील पुन्हा मंत्रच ! घरी राजलक्ष्मीशी बोलताना मौनानंच उत्तर दिलं होतं. पण इथं मध्यस्ती करायला गेलों तर बाजू अंगावर यायची भीति होती. बराच वादविवाद झाला. शेवटी असं ठरलं, कीं राखाल पंडीतानंच मंत्र म्हणा-वेत पण त्याची कुठं चूक झाली तर शिबूसाठीं त्यानं आसन खालीं करावं.

राखालनं कबूली दिली. तो पुरोहिताच्या आसनावर बसला. वधूच्या बापानं हातीं फुलं घेऊन वरवधूचे दोन्हीं हात एकत्र धरून ज्यावेळी वैदिक मंत्रपठन सुरू झालं—तें अजूनही मला आठवतं. ते मंत्र सजीव होते कीं नव्हते हे काही सागता आलं नसतं. मी पढलेला नसल्यामुळं ऋषीनीं वेदात असले काहीं मंत्र रचून ठेवले होते कीं नव्हते हें मला सागता आलं नसतं.

राखाल पंडीत वराला म्हणाला, ' हं म्हणा. मधू डोमाय कन्याय नमः '.

वरान म्हटलं, ' मधू डोमाय कन्याय नमः । '

राखाल वधूला म्हणाला, 'आता म्हण ' ' भगवती डोमाय पुत्राय नमः । '

मुलीला मंत्र चागल्या रीतीनं उच्चारता येणार नाहीं असं वाटून, मधू डोंब ते स्वतः म्हणत होता–तोंच शिबू पंडीत एकदम दोन्ही हात वर करून वाघासारखा वर उठला, ' हे मुळीं मंत्रच नव्हत. हें लग्न झालं नाहीं. '

मीं मागं वळून पाहिलं तों राजलक्ष्मी तोंडाला पदर लावून हंसूं आवरण्याचा प्रयत्न करीत होती. जमलेले सारे लोक एकमेकांना मागं सारीत झाला प्रकार पहा-यचा प्रयत्न करीत होते. शरमिंदा झालेला राखाल पंडीत कांहीं तरी बोलायचा

प्रयत्न करीत होता पण त्याचं भाषण कुणीच कानीं घेतलं नाहीं. सारेच शिबूच्या पायां पडणीला लागले होते. कुणी म्हणाला, ' पंडित महाराज, आतां मंत्र आपणच म्हणा ! नाहीं तर हें लग्न कांहीं व्हायचं नाहीं. चौथा हिस्सा त्याला देऊन दक्षिणेंतले बाकीचे बारा आणे तुम्हींच घ्या पंडीतमहाराज. '

शिबू पंडीताचा उदारपणा जागा झाला होता, तो म्हणाला, ' राखालचा दोष नाहीं. या इकडल्या भागात अस्सल मंत्र माझ्याखेरीज कुणालाच येत नाहींत. मला जास्त दक्षणा नको आहे. मीं इकडले मंत्र म्हणतों. राखालनं तिकडले म्हणावे. ' असं म्हणून हा महाशास्त्रज्ञ पुरोहित मोठ्या अवडंबरानं मंत्र म्हणूं लागला, नि त्यानं सांगितलेले मंत्र राखालपंडीत वरवधूकडून म्हणवून घेऊं लागला.

शिबूनं म्हटलं, ' म्हणा. मधू डोबाय कन्याय भूज्यपत्रम् नमः । '

वरानं उच्चारण केलं, ' मधू डोबाय कन्याय भूज्यपत्रम् नमः । '

शिबू म्हणाला, ' मधू आता तूं म्हण, भगवती डोंबाय पुत्राय संप्रदानम् नमः ।'

मधूनं मुलीसह त्या मंत्राचा उच्चार केला. सारे तटस्थ-स्तब्ध झाले होते. शिबूच्यासारखी शास्त्रज्ञ व्यक्ती यापूर्वी या भागात कधीं दिसलीच नाहीं असं सर्वांना वाटलं असावं.

वराच्या हातात फुलं देऊन शिबू म्हणाला, ' विपिन, आतां तूं म्हण. जोपर्यंत जीवत्तम् तोपर्यंत भात कापड प्रदानम् स्वाहाः । '—

विपिननं थाबून थांबून मोठ्या कष्टानं किती तरी वेळ लागत एकदाचा मंत्राचा उच्चार केला.

शिबू म्हणाला, ' आतां वरवधू दोघेंही म्हणा. युगल मिलनम् नमः । '

वर वधूच्या तर्फेनं मधूनं हा मंत्र म्हटला. चोंहोकडून ' हरिबोल'चा उच्चार सर्वत्रांनीं सुरू करून वरवधूला उचलून घरात नेण्यांत आलं. माझ्या चोंहोंबाजूनं सारेच मोठमोठ्यानं कुजबुजत होते, ' हां. शास्त्र जाणणारा म्हणतात तो हा ! आणि मंत्र म्हणतात ते पण हेच ! राखाल पंडीत इतके दिवस आम्हाला नुसता ठकवीत होता. ' अशी सर्वांनीं एकमतानं कबूली दिली.

तिथं असेपर्यंत गंभीरपणा दाखवीत तसंच गांभीर्य कायम ठेवून राजलक्ष्मीला हाताशीं घेऊन मीं घरीं परत आलों. आतापर्यंत तिनं कसं आत्मसंयमन केलं होतं कोण जाणे, घरीं येऊन पोंचताच जें तिला हसूं लोटलं त्यानं जीव कासावीस होईल कीं काय असं वाटलं. बिछान्यावर गडबड लोळत ती म्हणाली, ' हां, हा

मात्र महामहोपाध्याय खरा ! राखाल इतके दिवस सर्वांना ठकवीत होता नुसता.'

आधीं मी हंसं आवरून घेतलं नि नंतर म्हणालों,' दोघेही महामहोपाध्यायच ! आजपर्यंत याच्या मुलीची आई अन् आजी या साऱ्यांचीं लग्नं यानीं अशींच लावलीं. राखालचं एक असो पण शिबू पंडिताचे मंत्र देखील ऋषीरुवाच काहीं वाटले नाहींत. पण यातला कुठलाच मंत्र आजवर कांहीं फुकट गेला नाहीं. याच मंत्रानीं लावलेल्या विवाहाची गाठ आजवर तेवढीच बळकट नि अभेद्य राहिली आहे.'

हंसूं आवरून राजलक्ष्मी उठून सरळ बसली नि सारखी टक लावून माझ्या तोंडाकडे पाहूं लागली. तिला काय वाटलं असेल यावेळीं ?

६

सकाळींच उठलों तो मला कळून आलं, कीं कुशारी महाशय दुपारच्या जेवणाचं आमंत्रण देऊन गेले. मला हीच शंका आली होती. मी विचारलं, ' मी एकटाच जायचा का ?'

' नाहीं.' राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, ' मलाही बोलावलंय !'

' मग जाणार का ?'

' जाणार तर काय !'

तिचं हें सरळ सरळ उत्तर ऐकून मी आश्चर्यचकित झालो. हिंदूधर्मात ' जेवण ' हा प्रसंग केवढा महत्त्वाचा आहे नि समाजांतल्या कित्येक अडचणी त्या जेवणापायी कशा उत्पन्न होतात हें राजलक्ष्मीला माहीत होतं. हे सारे निर्बंध ती अत्यंत निष्ठेनं पाळते हेंही मला माहीत होतं. मग तिनं असं उत्तर कसं दिलं ?

कुशारी महाशयासंबंधें मला फारसं काहीं माहीत नव्हतं पण बाहेरून जेवढा अंदाज करता येत होता तेवढयावरून मला वाटलं, कीं तो मोठा कर्मठ ब्राह्मण असावा. राजलक्ष्मीचा पूर्वेतिहास त्याला माहीत नसावा हें अगदीं निश्चित ! केवळ मालकीण म्हणून त्यानं आमंत्रण दिलं असावं पण राजलक्ष्मी आज तिथं जाऊन काय करतांना शेवटीं काय करील याची मला कल्पना करतां येईना. माझ्या प्रश्नाचा उद्देश कळला असूनही ती काहीं बोलली नाहीं, त्यामुळंच तिच्या या निःसंकोच वृत्तीचं मला आश्चर्य वाटलं.

योग्य वेळीं गाडी येऊन हजर झाली. मी जाण्याच्या तयारीनं बाहेर आलों नि पाह्यलं तों राजलक्ष्मी गाडीजवळ उभी होती.

मी म्हटलं, ‘ येणार ना ? ’

‘ म्हणूनच तर उभी आहें ना ? ’ असं म्हणून तीं गाडीत जाऊन बसली. रतन बरोबर येत होता. तो माझ्या मागं होता. मालकिणीचा एकंदर थाटमाट पाहून त्याला वाटलेलं कौतुक त्याच्या चेहऱ्यावर दिसत होतं. मलाही आश्चर्य वाटलं. पण तो जसा बोलला नाही तसाच मीही उगीच राहिलों.

हल्लीं बरेच दिवस घरीं असताना ती आंगावर फारसे दागिने घालीत नसे. घालीत असे तेही बहुतेक कमी होत आले होते, पण आज तिच्या अंगावर दागिने नव्हतेच म्हटलं तरी चालेल. गळयात अखंड असणारा एक हार नि हातातली बांगड्याची जोडी. मला चांगलंस ध्यानात नाहीं—तरीही वाटलं, काल रात्रीपर्यंत ज्या बऱ्या-चशा बांगड्या हातात होत्या त्या तिनं आज मुद्दाम काढून टाकल्या असाव्या. नेसलेली साडीही अगदीं साधीच होती. सकाळीं स्नान केल्यानंतर बदललेली तीच ती साडी असावी. गाडीत बसल्यानंतर मी हळूच विचारलं, ‘ हळुहळू एक एक सारं टाकून देते आहेस वाटतं. आता मीच काय तो एक बाकी राहिलोय्. ’

माझ्या तोंडाकडे पहात थोडंसं हंसून ती म्हणाली, ‘ कुणी सांगावं ? या एका-तच साऱ्याचा समावेश होत असेल ! उगीच वाढ होत होती, त्यातील एकएक आपोआप गळत गेलं, ’ असं म्हणून तिनं रतन जवळपास आहे की काय ते मागं वळून पाह्यलं. गाडीवाल्याला सुद्धा ऐकूं न येईल इतक्या हलक्या आवाजात ती म्हणाली, ‘ बरं, बरं !—आतां तेवढाच आशिर्वाद द्या ना तुम्हीं ! तुमच्याहून मोठं या जगात मला कांहीं नाहीं. त्या तुम्हालाही सहज बदल करून देता येईल असा आशिर्वाद आतां तुम्हींच द्या मला.

मीं गप्प बसलों. विषय भलतीचकडे झुकला. या प्रश्नाचं उत्तर देणं मला मुळींच शक्य नव्हतं. तीही कांहींच न बोलता मोठा तक्या ओढून घेऊन घुर-घुशी मारून माझ्या पायांजवळ झोंपली.

आमच्या या गंगामाटीपासून पोडामाटीला जायचा रस्ता फार सुंदर होता. समोरच्या कोरड्या नाल्यावर जो एक लहानसा कळकीचा साकव आहे त्यावरून गेलं तर दहाबारा मिनिटांत जाऊन पोंचायला होई पण बैल गाडीनं जायला मोठं वळण घ्यावं लागत असल्यामुळं पोंचायला दोन तास लागले.

एवढया लांबीच्या प्रवासात आम्हा दोघांत नंतर कांहींच बोलणं निघालं नाहीं. माझा हात आपल्या गळ्याजवळ ओढून घेऊन झोपेचं मिष करून ती उगीच पडून राहिली होती.

कुशारी महाशयाच्या दाराजवळ येऊन जेव्हा गाडी थाबली तेव्हा दोनप्रहर उलटून गेले होते. घरच्या मालकमालकिणींनीं येऊन आमचं स्वागत केल. आम्हीं फार मोठे पाहुणे असल्यामुळं आम्हाला ओटीवर न बसवता एकदम आत माज-घरात नेण्यात आलं. थोडयाच वेळात मला दिसून आलं, की शहरापासून दूर असणाऱ्या या खेडयाच्या भागात शहरासारखे शिष्टाचाराचे कडक नियम नाहीत. आमचं आगमन झालं असं कळताच शेजारचे काका, दादा, आत्या, मावशा येऊन एकदम गोळा झाल्या. अगदीं सलगीच्या संबोधनानं कुशारी नि त्याच्या बायकोला हाका मारीत येऊन एकएक दोन दोन असे घरात प्रवेश करून तमाशा पाहूं लागले. त्यातल्या साऱ्याच बायका काहीं अबला नव्हत्या.

राजलक्ष्मी पदर फार पुढं ओढून घेत नसे. तिही माझ्याचसारखी ओटीवरच्या आसनावर येऊन बसली होती. कुणी अपरिचित बाई आली आहे, याची या अनाहुत शेजाऱ्याना मुळीच खातरजमा वाटत नव्हती. कुणीही कसलाही संकोच धरीत नव्हते. भाग्य एवढंच, कीं ज्याना बोलायची घाई झाली होती ते तिच्याकडे न जाता माझ्यावरच आपल्या प्रश्नाचा मारा करीत होते. घरमालक फार गडबडींत होते. गृहिणीही तशीच कामात गुतून राहिली होती. घरची एक विधवा मुलगी राजलक्ष्मीच्या शेजारी बसून ताडाच्या पंख्यानं मुकाटयानं वारा घालीत होती.

माझी प्रकृती कशी काय आहे, दुखणं कसलं होतं, किती दिवस रहाणार, गाव आवडलं की नाही, जमिदारीची व्यवस्था स्वतः पाहिली नाहीं तर घोटाळ होतो की काय, कांही नवीन व्यवस्था करण्याची जरूरी वाटली कीं काय वगैरे वगैरे सार्थ नि निरर्थक प्रश्न मला केले जात होते—नि त्यातूनच मीही कुशारी-महाशयाची एकंदर परिस्थिती कशी काय आहे याचाही अंदाज घेत होतों.

या घराला बऱ्याच खोल्या होत्या. भिंती मातीच्याच होत्या. तरीही मला वाटलं कीं काशीनाथ कुशारी याची परिस्थिती एकंदरींत बरीच समृद्ध—नव्हे एकंदरींत चांगलीच संपन्नतेची होती. घरात प्रवेश करतानाच चंडीमंडपाजवळ धान्याचं एक मोठं पेव दिसलं. आत आलों त्यावेळीं अंगणातही आणखी दोन पेवं दिसून आली. समोरच मला वाटतं, सपाकघर असावं. त्याच्या उत्तरेला पडवींत जवळ जवळ दोन

लाटी होत्या. नुकतंच धान्य कांडायचं काम संपलं असावं असं वाटलं. समोरच मोठ्या वडाखालीं धान्य भरडण्याच्या दोन घिरटी चांगल्या झाडून पुसून ठेवलेल्या दिसून आल्या. त्या सारवलेल्या अंगणांत झाडाच्या सावलीखालीं दोन लठ्ठ वासरं मान मुडपून झोंप घेत होतीं. त्यांच्या आया मला कुठं दिसल्या नाहींत खऱ्या, पण एकंदरींत अंदाज आला, कीं कुशारी कुटुंबात अन्नाप्रमाणंच दुधाचाही तुटवडा नव्हता. उजवीकडच्या ओटीवर भिंतीला टेकून सहासात मोठे मातीचे रांजण निवण्यावर ठेवलेले होते. त्यात बहुधा गूळ असावा. ज्या व्यवस्थेंत ते रांजण होते. त्यावरून ते मोकळे असतील असं वाटलं नाहीं. खुंटीवर ताग नि सणाचे धागे भरगच्च बाधून ठेवलेले होते. घरात लागणारीं दोऱ्यादोरखंड तिथंच तयार केली जात असावीं असं मी अनुमान केलं.

कुशारीची बायको जेवणाच्या तयारींत गढलेली असावी. घरमालकसुद्धा एकदा स्वागत करून गेले ते पुन्हा दिसले नाहींत. मधेंच ते घाईघाईनं आले नि गेल्या-बद्दल राजलक्ष्मीची माफी मागून म्हणाले, ' आता असाच जाऊन येतों आईसाहेब. अजून रोजचं आन्हीक व्हायचं आहे. '

पंधरासोळा वर्षांचा एक धष्टपुष्ट मुलगा ओटीच्या खाली उभा राहून लक्ष लावून आमचं बोलणं ऐकत होता. कुशारी महाशयाची नजर त्याच्याकडे जाताच ते म्हणाले, ' बाळ हरिपद, देवाचा सैंपाक इतक्यात तयार झाला असेल. एवढ्यात नैवेद्य दाखवून ये बाबा. तितक्यात बाकीचं आन्हीक उरकून मी हा अस्साच येतों. ' माझ्याकडे पाहून म्हणाले, ' आपल्याला उगीच फार त्रास झाला, फारच उशीर झाला. ' असं म्हणून माझ्या प्रत्युत्तराची अपेक्षा न करता ते पहाता पहाता दिसेनासे झाले.

आता योग्यवेळीं—अर्थात् योग्यवेळ बराच उलटून गेल्यावर आमच्या दुपारच्या जेवणाचीं ताटं माडल्याची खबर आली. सुटलों एकदाचा ! म्हणजे जेवायला उशीर झाला म्हणून नव्हे, तर गोळा झालेल्या लोकांच्या प्रश्नाच्या भडीमारानं जो बेजार झालों होतों त्यांतून एकदांचा सुटलों. जेवणाची तयारी झाली असं कळतांच —कदाचित् तेवढ्या वेळापुरतेंच—जमलेले लोक एकदाचे घरोघर निघून गेले.

पण जेवायला बसलों तो मी एकटाच ! कुशारी महाशय माझ्याबरोबर जेवायला बसले नाहींत. नुसते समोर येऊन बसले. त्याचं कारण त्यांनीं मोठ्या मिनतवारीनं सांगितलं. मुंज झाल्यापासून जेवणाच्या वेळीं बोलायचं नाहीं असा त्यांचा

नेम होता. तें व्रत त्यांनीं आजवर कधीं मोडलं नाहीं. अर्थात् खोलींत एकटयानंच न बोलतां जेवायचा त्याचा परिपाठ होता.

मी बरं वाईट काहींच बोललों नाहीं. पण राजलक्ष्मीचंही एक कसलं तरी व्रत आहे, ती परान्न ग्रहण करीत नाहीं, असं कळलं तेव्हा मला आश्चर्य वाटलं नाहीं खरं, पण मला तिच्या त्या ढोंगाचा फार राग आला. काय जरुर होती असं करायची ?

माझं मनोगत तिच्या चट्कन् लक्षांत आलं. ती म्हणाली, ‘ वाईट वाटून घ्यायचं नाहीं, अगदीं स्वस्थ चालूं द्या जेवण. मीं जेवणार नाहीं हें त्याना माहीत आहे. ’

‘ पण मला माहीत नव्हतं ! जेवायचं नव्हतं तर एवढा त्रास घेऊन आलीस कशाला ? ’

राजलक्ष्मीनं याचं उत्तर दिलं नाहीं—उत्तर दिलं कुशारी बाईनीं. ती म्हणाली, ‘ त्यानी एवढा त्रास घेतला माझ्यासाठीं बाबा. त्या इथं जेवणार नाहीत तें मला माहीत होतं. पण ज्याच्या कृपेनं आम्ही दोन घास खातों त्याची पायधूळ आमच्या घरी लागावी एवढयासाठीं त्याना त्रास दिला. असंच नाहीं का आईसाहेब ? ’ असं म्हणून ती राजलक्ष्मीच्या तोंडाकडे पहात राहिली.

‘ याचं उत्तर आज देत नाहीं, ’ राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ देईन केव्हां तरी. ’ असं म्हणून ती हंसली.

मी आश्चर्यचकित झालों होतों. डोळे वर करून मीं कुशारीबाईकडे पाहिलं. तसल्या खबदंडींतल्या खेडयात इतक्या सुंदर रीतीनं कुणी खेडवळबाई बोलेल अशी मला कल्पनासुद्धा नव्हती. पण या खेडयातल्या खेडवळ बायकाच्या बाबतींत आणखीही कित्येक चमत्कार मला दिसून येणार होते याची त्यावेळीं मला कल्पना नव्हती.

मला वाढायचं काम विधवा मुलीवर सोंपवून कुशारीबाई विंझणा घेऊन मला वारा घालीत बसली. ती माझ्यापेक्षां वयानं बरीच मोठी असल्यामुळं माझ्या समोर डोक्यावर पदर पुढं ओढून घेण्याची तिला जरुरी भासली नाहीं. ती सुंदर होती कीं कुरुप होती याची कल्पना सुद्धा माझ्या मनांत आली नाहीं. जातिवंत बंगाली आईची स्नेहशील नि दयाशील मूर्ति माझ्यासमोर दिसली. दाराजवळ घरवाले उभे होते. बाहेरून त्यांची मुलगी हाक मारून सांगत होती, ‘तुमचं पान वाढलं आहे बाबा.’

फार उशीर झाल्यामुळं माझी बरदास्त राखण्यासाठीं मला वाटलं ते मुद्दाम थांबून राहिले होते. तरीही एकदां बाहेर पाहून नंतर माझ्याकडे पहात ते म्हणाले,

' एव्हां थाब म्हणावं. पाहुण्याचं जेवण—'

' नाही. तुम्हीं जा आता ! ' गृहिणी त्यांना उद्देशून म्हणाली, ' जेवण थंड होतंय्. थंड झालेलं जेवण तुम्हाला जात नाहीं तें मला माहीत आहे. '

' थंड कसलं व्हायचं ! ' ते म्हणाले, त्याना संकोच वाटत होता, ' पाहुण्याचं जेवण होऊन जाऊं दे आधीं. '

गृहिणी म्हणाली, ' मी स्वतः इथं बसलेली असताना जर पाहुण्याचीं सरबराई व्यवस्थित व्हायची नाहीं तर तुम्हीं इथं उभं राहून तरी काय होणार ? तुम्ही जा आता. आता तुम्हींच सागा—' असं म्हणून ती माझ्याकडे पाहून हंसली.

मींही हंसलों नि म्हणालों, ' कदाचित् तुम्ही इथं राहिल्यानंच गैरसोय होईल. आपण जा आता कुशारी महाशय. तुम्ही असे उपासपोटीं उभे राहिलेले पाहून मलाही बरं वाटत नाही. '

विशेष काहीं न बोलताच ते हळुहळू निघून गेले. पण सन्मान्य पाहुणे जेवीत असता आपण गैरहजर असल्याचा संकोच त्याना दूर करतां आला नसावा.

पण थोडयाच वेळानं कळून आलं, कीं हा माझा गैरसमज होता. ते निघून जाताच गृहिणी म्हणाली, ' ते काही मासमच्छर खात नाहीत. तशी काहीं शिवा-शिव झाली तर तें जेवण चालत नाहीं त्याना. म्हणून असं सक्तीनं पाठवून द्यावं लागलं. आपले अन्नदाते घरीं आलेले, ते जेवायच्या पूर्वी जेवायचं कसं ? '

तिचं भाषण ऐकून मला चमत्कारीक वाटलं. मी म्हटलं, ' अन्नदाता मी नव्हे. अन् असतों तरी काहीं हरकत नव्हती. एवढ्या क्षुल्लक गोष्टीसाठीं एवढं कशाला मनाला लावून घ्यायचं ? '

कुशारीबाई क्षणभर उगीच राहिली. तिचा चेहरा उतरला असावा असं मला वाटलं. ती म्हणाली, ' तुम्ही म्हणतां तें काहीं खोटं नाहीं. देवदयेनं सारं काहीं भरपूर आहे. पण असं वाटतं, देवानं एवढं दिल नसतं तरी काहीं वाईट झालं नसतं ! देवाची दयाच वाटली असती ती ! घरात एकटी एक विधवा मुलगी ! पेवभर धान्य, घडाभर दूध, नि राजणभर गूळ घेऊन काय करायचंय् आम्हाला ? हें सारं ज्याच्यासाठीं तीं तर आम्हाला सोडून गेलेलीं ?—'

गोष्ट विशेष महत्त्वाची नव्हती खरी पण बोलता बोलतां तिचे दोन्ही डोळे भरून आले. ओंठ थरथर कापू लागले. या थोडयाशा भाषणात कितीतरी व्याकुळता भरलेली असावी असं मला वाटलं. कदाचित् हातातोंडाला आलेला मुलगा

मरण पावलेला असेल—किंवा जो मुलगा आत्तांच दिसला होता, तो चागला कर्तासवरता होईल असं वाटत नसल्यामुळेही असे उद्गार निघाले असतील. मी उगीच राहिलों होतों. हातात हात घालून राजलक्ष्मीदेखील काहीच न बोलता बसून राहिली होती.

पुढल्या भाषणानं माझा गैरसमज दूर झाला. मनाचा आवेग सावरून ती पुन्हा म्हणाली, ‘ आमच्यासारखे त्याचेही तुम्ही अन्नदातेच ! याना मी म्हटलं, घरचं दुःख मालकाना सागायला लाज कसली ? ही संधी साधून त्या नवराबायकोला घरीं आणलं असतं तर ? सदा रडूनकढून सागून पहात असतें. म्हटलं एकदा काही तरी मिटवामिटव करून टाका. ’ असं म्हणून तिनं पदरानं आपले डोळे पुसून घेतले.

प्रसंग फार चमत्कारीक झाला होता. माझ्याप्रमाणेच राजलक्ष्मीलाही संशय पडल्याचं तिच्या मुद्रेवरून दिसून आलं. पण पूर्वीप्रमाणेच आम्हीं दोघंजणं काहीं बोललो नाही.

कुशारीबाई हळुहळू आपली दुःखाची कहाणी उघड करून सागूं लागली. शेवटपर्यंत ती हाकिकत ऐकल्यानंतर कुणाच्याच तोंडून एक शब्दसुद्धा निघाला नाहीं.

पण ही सर्व हकिकत ग्गाग्ग्गी आधी प्रस्तावनेची आवश्यकता आहे. राजलक्ष्मी परान्न घेत नाहीं हे कळल्यानंतर या दुपारच्या जेवणाचं जे आमंत्रण देण्यात आलं तिथपासून, घरमालकाना दुसरीकडे पाठवून देण्याची जी व्यवस्था करण्यात आली तिथपर्यंत, सर्व हाकिकती हिशेबात घेतल्यावाचून करणार नाही. डोळ्यात पाणी आणीत सद्गदीत वाणीन कुशारीबाईनं जी जी काही हाकिकत सागितली तीतील खरी किती नि खोटी किती होती हें एकपक्षी भाषण ऐकून ठरवणं कठीण होतं. मला मध्यस्ती घालून तिनं या प्रकरणाची मिटवामिटव करण्याबद्दल जी विनवणी केली ती जितकी आश्चर्यकारक होती तितकीच मधूर नि कठोर होती.

कुशारीबाईनं जो इतिहास सागितला तो असा होता.—

घरीं खायला प्यायला भरपूर होतं; कोणत्या प्रकारची कमतरता नव्हती. पण साऱ्या ससारात नुसती माती कालवली गेली होती, एवढंच नव्हे, तर साऱ्या जगात उजळपणं तोंड दाखविण्याची देखील त्याना चोरी झाली होती.

या साऱ्या भानगडीच्या मुळाशीं तिची धाकटी जाऊ सुनदा हीच होती. तिचा दीर यदुनाथ न्यायरत्न—त्यानं त्याच्याशीं कमी झगडे केले असं नाही—पण तिची मूळ तक्रार होती ती सुनदेविरुद्ध.

ही भांडखोर सुनंदा नि तिचा नवरा हे दोघंही आमचीच रयत होतीं. तेव्हां त्यांना कसंही करून ताळ्यावर आणून मिटवामिटव करावी अशी आमच्याकडे तिची मागणी होती.

थोडक्यांत सांगायचं म्हणजे—तिचे सासुसासरे जेव्हां कैलासवासी झाले तेव्हा तीच काय ती घरची कर्ती सून होती. यदू त्या वेळीं सहा सात वर्षांचा बच्चा होता. यदूच्या संगोपनाचा सारा भार अर्थातच तिच्यावर पडला नि तेव्हांपासून आतांपर्यंत तिनं आपलं कर्तव्य योग्य रीतीनं बजावलं. वडिलोपार्जित इस्टेट म्हणजे एक मातीचं घर, दोन तीन बिघे ब्रह्मोत्तर जमीन नि यजमानाचीं काही घरं ! एवढ्या तुटपुंज्या आधारावर तिच्या नवऱ्यानं या संसारसमुद्रात उडी घेतली. आज जी काहीं सांपत्तिक सुस्थिती आली आहे ती सारी त्याची स्वसंपादीत मिळकत. दीराची त्या कामीं कोणतीही मदत नव्हती किंवा त्याच्या मदतीची अपेक्षाही कुणी केली नव्हती.

‘ आता तो हक्क सांगायला आला आहे वाटतं ? ’ मी म्हटलं.

‘ हक्क कसला बाबा ! ’ कुशारीबाई मान हालवून म्हणाली, ‘ हें सारं त्याचंच आहे. सुनंदा मधें पडली नसती, असल्या सोन्याच्या संसाराची तिनं वाताहात केली नसती, तर हें सारं त्यांचंच होतं. ’

मला चांगलासा अंदाज आला नाहीं म्हणून मी विचारलं, ‘ आणि हा आपला मुलगा ? ’

पहिल्यानं तिला माझा प्रश्न कळला नाही. पण तितक्यात अंदाज येऊन ती म्हणाली, ‘ तो विजय होय ? तो आमचा मुलगा नव्हे बाबा ! तो एक विद्यार्थी आहे. भावोजींच्या शाळेंत अध्ययन करतोय्. अजूनही तो शिकतो तिथंच—मात्र रहातो आमच्याकडे—’ अशा प्रकारे त्या मुलासंबंधीं झालेला आमचा गैरसमज दूर करून ती म्हणाली, ‘ या माझ्या भावोजीला लहानाचा मोठा करायला मला किती कष्ट पडले ते एक देवालाच माहीत ! बाजूच्या लोकांना नुसती चुटपुटती कल्पना आहे. पण आज तो सारं काहीं विसरून गेला आहे. विसरता आलं नाहीं काय तें आम्हाला ! ’ असं म्हणून तिनं डोळ्यांत आलेलीं आसवं हातानं पुसून टाकून म्हटलं, ‘ जाऊं देत त्या गोष्टी. किती सांगितलं तरी थोडंच ! आम्हीं त्याची मुंज केली. शिक्षणासाठीं त्याला मिहिरपूरच्या शिबू तर्कालंकारच्या पाठशाळेंत यांनींच नेऊन ठेवलं. काय सांगूं तुम्हांला ? तो मला मुलासारखा वाटत होता.

त्याला टाकून रहावेना म्हणून मीसुद्धां मिहीरपूरला जाऊन राहिलें—त्याचीसुद्धां त्याला आज आठवण नाहीं ! जाऊं द्या—अशीं कित्येक वर्षे गेलीं. भावजीचं शिक्षण पुरं झालं. हे त्याच्या लग्नासाठीं मुलगी शोधायला लागले. इतक्यांत कुणाला न कळता न सवरतां एकदम एक दिवस ही स्वारी शिबु तर्कालंकारची मुलगी सुनंदा हिच्याबरोबर लग्न करून आपली घरीं हजर झाली. मला तर विचारलं नाहींच—पण आपल्या वडील भावाचंसुद्धां मत घेतलं नाहीं.'

'का विचारलं नाहीं ?' मी हळूच प्रश्न केला, 'तसं काहीं विशेष कारण होतं का ?'

'कारण होतं तर !' ती म्हणाली, 'तसं पाह्यलं तर ते काहीं आमच्या ह्यातले नव्हत. कुलशीलानं आमच्यापेक्षा फार कमी ! याना मोठा राग आला. महिनाभर कुणाशीं बोललेसुद्धां नाहींत एवढं त्याना दुःख झालं होतं—पण मी काहीं राग केला नाहीं. सुनंदेकडे पाहिलं मात्र, नि तेव्हापासून माझं मन तिच्याकडे ओढूं लागलं. पण पुढं मला कळलं, तिची आई मेली होती. भावाच्या हातीं तिला सोंपवून तिचा बाप संन्यास घेऊन निघून गेला होता. ही असली मुलगी गळीं पडल्यामुळं आम्हाला काय वाटलं असेल हें काहीं तुम्हाला सागता यायचं नाहीं. तरीही तिला जवळ केली. पण पुढं ही आमचे असे उपकार फेडणार होती हें तेव्हा आम्हाला कुठं कळलं होतं ?' असं म्हणून ती ओक्साबोक्सी रडूं लागली. ही बाब तिला मोठी मनाला लागून राहिली होती असं मला वाटलं. तरीही मी काहीं बोललों नाहीं.

राजलक्ष्मीही तोंवर काही बोलली नाहीं. तिनं हळूच विचारलं, 'आता कुठ असतात तीं ?'

उत्तरादाखल तिनं नुसतं खुणेनंच दाखवून दिलं. तीं याच गांवीं असावीं असा मीं अंदाज केला.

बराच वेळपर्यंत तिच्या तोंडून शब्द बाहेर फुटेना. अवसान यायला तिला किती तरी वेळ लागला. पण मूळ तक्रार काय होती हें अद्याप मला चागलंसं उमजलं नव्हतं.

माझं जेवण संपत आलं होतं. या रडयारुसव्यामुळं माझ्या जेवणांत कांहीं व्यत्यय आला नाहीं. तितक्यांत चट्कन् डोळे पुसून स्वतःला सावरून घेऊन माझ्या ताटाकडे पहात ती म्हणाली, 'राहुं दे ! त्या गोष्टी कांहीं सांगून संपायच्या

नाहींत. तुम्हांलाही ऐकवणार नाहीत. ज्यानी आमचा हा सोन्यासारखा संसार पूर्वी डोळ्यानीं पाहिला होता त्यानाच कळून येईल, कीं आमच्या ह्या धाकट्या सून-बाईनं कसा आमचा सत्यानाश केला तो ! ते सारं रामायण तुम्हाला थोडक्यात सागतें.

' ज्या इस्टेटीवर आमचं सारं कांहीं चालत होतं ती इस्टेट पूर्वी एका तॉती माणसाची होती. वर्षभऱ्यापूर्वी एक दिवशी सकाळीं अचानक त्याची विधवा आपल्या अज्ञान मुलाला घेऊन इथं हजर झाली. रागारागानं ती काय बोलली नि काय नाहीं त्याचा ठिकाणा नाही. त्या बोलण्यात खरंखोटं काहीं होतं—कीं सारंच खोटं होतं कोण जाणे—पण ही आमची धाकटी सून स्नान करून सैंपाकघरात जायला निघाली होती तिच्या तें कानी पडलं. तिथल्या तिथं ती एकदम ताठ होऊन राहिली. ती माणसं निघून गेली तरी काही जागची हालेना. मी तिला हाक मारली नि म्हटलं, ' सुनंदा, उभी का राहिली आहेस ? उशीर होतो आहे ना ? ' उत्तर देईना तेव्हा तिच्या तोंडाकडे पाहिलं तेव्हा मला भय वाटलं. तिच्या डोळ्यात अशी काहीं आग धगधगत होती. तिचा काळा सावळा चेहरा पाढरा फटक पडला होता. त्या तॉंती विधवेनं शब्दागणिक तिच्या आगचं रक्त जसं काही शोषण करून टाकलं होतं. त्याचवेळीं ती काहीं बोलली नाही. थोड्या वेळान माझ्याजवळ येऊन म्हणाली,' जाऊबाई, त्या विधवेच्या नवऱ्याची इस्टेट तिला देणार आहात की नाहीं ? त्याचं सर्वस्व छिनावून घेतलंत—त्या एवढ्याशा पोराला आता जन्मभर भिकारी करून का ठेवणार आहात ? '

' मी आश्चर्यचकित झालें. म्हटलं, ' माझं आधी ऐकून घे. कानाई बसाकाची सारी इस्टेट विक्रीला काढली होती देण्यापायी. यानी ती विकत घेतली. विकत घेतलेला विषय कधीं कुणी उगीच दुसऱ्याला देऊन टाकला आहे का ? ' ती म्हणाली, ' तर मग भावजींनीं एवढी ही रक्कम आणली कुठून ? ' मी रागा-रागानं उत्तर दिलं, ' ते काय तें तुझ्या भावजींनाच विचार. इस्टेट त्यानीं विकत घेतली आहे—' असं म्हणून मी माझ्या कामाला निघून गेलें. '

' खरं आहे तें !' राजलक्ष्मी म्हणाली, लिलावात विकत घेतलेली इस्टेट फिरून त्यांना द्यावी असं ही तुमची जाऊबाई म्हणाली तरी कशी ? '

' आतां तुम्हींच पहाना ! ' कुशारीबाई म्हणाली—पण तसं बोलत अस-तांना तिची मुद्रा शरमल्यासारखी दिसत होती. ती पुढं म्हणाली, ' लिलांव होऊनच विक्री झाली कीं काय कोण जाणे ! आम्हीं त्याचे पुरोहित ! मरायच्या

वेळीं कानाई बसाकनं सारा भार यांच्यावर सोंपवला होता—पण तो बरंच देणं मागं ठेवून गेला होता हें याना कुठं माहीत होतं ?'.

तिचं भाषण ऐकून राजलक्ष्मी व मी दोघंही चकित होऊन गेलो. या एकंदर प्रकरणात कुठंतरी कांहीं तरी भानगड आहे असं आम्हाला वाटल्यावाचून राहिलं नाहीं. कुशारीबाईच्या ते लक्षात आलं नाहीं. ती म्हणाली, ' रोजचा जप-पूजा पुरी करून दोन घंटयानी मी परत आले नि पाहिलं, तो सुनंदा तिथल्या तिथं तशीच बसून राहिली होती. एक पाऊलभर सुद्धा हलली नव्हती. कचेरीतून त्याची यायची वेळ झाली होती. भावजी विनूला घेऊन गेले होते तेही यायला झाले होते. विजय स्नान करायला गेला होता, आत्ता येऊन पुजेला बसणार होता. मला अगदीं संताप आला. मी म्हटलं, ' तूं आज सैंपाक घरात जाणार नाहीस का ? त्या मेल्या भिकारडया तॉतणीची बडबड ऐकून घेऊन अशीच बसून रहाणार आहेस का ? '

' सुनदा माझ्याकडे पहात म्हणाली, 'नाही जाऊबाई, ही संपत्ती आमची नव्हे. हें सारं काहीं ज्याचं त्याला तुम्ही परत केलं नाही तोपर्यंत मी सैंपाकघरात पाऊल टाकणार नाहीं. त्या अज्ञान पोराच्या तोंडचा घास काढून घेऊन मी तो माझ्या मुलानवऱ्याच्या तोंडी घालणार नाहीं—त्याचा नैवेद्य देवाला दाखवणार नाहीं. ' असं म्हणून ती आपल्या खोलींत निघून गेली.

सुनंदाला मी चागलीच ओळखत होते. ती जें बोलली तें खर केल्याशिवाय राहिली नसती. तिचा बाप मोठा गुरुजी होता—संन्यासी होता. त्यानं तिला वेद-शास्त्र चांगलं पढवलं होतं तेंही मला चागलं माहीत होतं. पण बायकाच्या जातीत जन्म घेऊन ती असला निर्दयपणा करील हें मात्र त्या वेळपर्यंत मला कळलं नव्हतं. मीं घाईघाईनं सैंपाक घरात गेलें. पुरुष मंडळी घरीं आली. ते जेवायला बसले होते तेव्हा सुनंदा दाराजवळ येऊन उभी राहिली. दुरुन हात जोडून मी तिला म्हटलं, ' सुनंदा, क्षमा कर बाई. त्याचं जेवण होऊन जाऊं दे. '

' तिनं माझं म्हणणं हिशेबात घेतलं नाहीं. आचमन करून त्यानीं जेवायला सुरवात केली तोंच तिनं विचारलं, ' त्या विधवेची इस्टेट तुम्हीं पैसे देऊनच विकत घेतली का ? आपणच रोज सांगतां, कीं मामंजी मागं कांहीं ठेवून गेले नाहींत. मग हे पैसे आले कुठून ? '

' समोर उभी राहून जी कधीं एक शब्द सुद्धां बोलली नव्हती ती असे प्रश्न

करूं लागली हें पाहून हे अगदीं थक्कच झाले. ते म्हणाले, 'या बोलण्याचा अर्थ काय मुली ?'

'सुनंदेनं उत्तर दिलं, 'याचा अर्थ कुणाला माहीत असेल तर तो तुम्हांलाच ! आज ती विधवा आपल्या पोराला घेऊन आली होती. ती जें जें काय बोलली तें पुन्हां कशाला सागायला हवं ? आपल्याला सारं काहीं माहीत आहे ! ज्याची इस्टेट त्याला परत दिली नाहींत तर माझ्या जिवात जीव आहे तोंपर्यंत मी हें पापाचं अन्न माझ्या पतीच्या नी मुलाच्या तोंडी जाऊं द्यायची नाहीं.' मला वाटलं, मीं स्वप्नात आहें कीं या सुनंदेला भुतानं झपाटलं आहे ? आजवर दीराला जी देवासारखी मानीत होती तिचीच का ही भाषा ? त्यांच्याही मनाला तें फार लागलं. क्षणभर ते उगीच बसले होते पण एकदम संतापून उठून म्हणाले, 'पापाची असो कीं पुण्याची असो, इस्टेट माझी आहे. तुझ्या नवऱ्याची नव्हे नि मुलाचीही नव्हे. तुम्हांला पटत नसेल तर तुम्हीं आपला रस्ता सुधारा. इतके दिवस मोठी गुणी मुलगी म्हणून समजत होतों. कधींच मला असं वाटलं नव्हतं.' असं म्हणून ते पाटावरून उठून निघून गेले.

'त्या साऱ्या दिवसात कुणाच्याच तोंडीं अन्नपाणी गेलं नाहीं. मी रडत रडत भावजीकडे गेलें नि म्हणालें, 'भावजी, मूल समजून मी तुम्हाला लहानाचं मोठं केलं त्याचं हेंच का बक्षीस ?' भावजींचेही डोळे भरून आले. ते म्हणाले, 'वहिनी, तूंच माझी आई. दादादेखील मला पित्यासारखे. तुम्ही दोघंही मोठीं खरीं पण धर्म त्याहूनही मोठा आहे. सुनंदेचा एक शब्दसुद्धा अयोग्य नाहीं. संन्यास घ्यायच्या दिवशीं माझ्या सासऱ्यानं तिला आशिर्वाद दिला होता नि म्हटलं होतं, कीं पोरी, जगात धर्मच सत्य आहे. धर्म दाखवील त्याच मार्गानं जा. ती एवढीशी होती तेव्हापासून मी तिला ओळखतोंय. ती कधींसुद्धा अयोग्य वागली नाहीं.'

'काय सांगू माझं कपाळ ! मेलीनं इतक्यात नवऱ्याला आतून भुरळ घातली. आज माझे डोळे उघडले. भाद्रपदातील संक्रातीचा दिवस होता तो. मळभ भरून आलं होतं. पाऊस सारखा शिवरत होता. रात्रीची वेळ पण मेलीनं माझा शब्द मानला नाहीं. मुलाला हातीं धरून घराबाहेर निघाली. माझ्या सासऱ्याच्या वेळच्या एका कुळाचं घर तो गेल्यापासून रिकामं पडलं होतं मोडकं तोडकं घर— पण कसंबसं उभं होतं एवढंच ! कोल्हेकुत्रे, सापकिरडूं त्या पावसाच्या वेळीं तिथं जाऊन राहायचीं ! अंगणांत चिखल झालेला पण तिथं आडवी पडून रडत मीं

म्हटलं, ' अग भद्रकपाळे, असं जर करायचं होतं तर या आमच्या घरांत शिरलीस कशाला ? विनूला देखील घेऊन निघालीस ! सासऱ्याचं नावसुद्धां जगांतून नाहींसं करायची प्रतिज्ञा का केली आहेस ? '

' तिनं काहींसुद्धां उत्तर दिलं नाहीं. मी म्हटलं, ' काय खाणार आहेस ? '

' तिनं उत्तर दिलं ' मामंजीनीं तीन बिघे ब्रह्मोत्तर जमीन ठेवली आहे त्यांतली अर्धी आमची आहे.' तिचं तें उत्तर ऐकतांच असं वाटलं की डोकं आपटून जीव द्यावा. मीं म्हटलं, ' अग दळभद्रे, एक दिवस तरी निघेल का त्याच्यावर ? वाटलं तर तूं उपाशी मर. पण माझ्या विनूचे हाल नकोत ! '

' ती म्हणाली,' कनाई बसाकाच्या मुलाची दया आली का तुम्हाला जाऊबाई ? त्याच्याच सारखा माझा विनू अर्धपोटीं राहून जगला तरी पुष्कळ झालं.'

' तीं निघून गेली. सारं घर जसं काही खायला येऊं लागलं. त्या रात्रीं घरांत दिवा लागला नाहीं—चुलीवर हंडी चढली नाहीं. मोठया रात्रीं हे जे घरीं आले ते सारी रात्र इथं लोडाला टेकून बसले होते. वाटलं, रात्रीं माझा विनू झोंपला नसेल—बाळ कदाचित् भुकेनं कळवळला असेल. भल्या पहाटे राखण्याबरोबर गायवासरूं पाठवून दिलं. पण मेल्या राक्षसणीनं तें परत पाठवलं नि निरोप पाठवला, ' माझ्या विनूला दूध नको आहे. तो दुधाशिवाय जगेल असा आशिर्वाद द्या.'

राजलक्ष्मीच्या तोंडून एक गंभीर निश्वास बाहेर पडला. कुशारीबाईच्या हृदयाच्या वेदना आणि अपमान आठवून तिचा कंठ भरून आला होता. माझ्या हातावरचा डाळभात सुकून काष्ट झाला होता. घरमालकाच्या खडावाचा शब्द ऐकूं आला. त्याचं जेवण झालं होतं. मौनव्रत अखंड ठेवून त्यांचा सात्विक आहार यथास्थित परिपूर्ण झाला असावा. इकडे झालेल्या प्रकाराची कल्पना असल्यामुळं ते पुन्हां आमची खबर घ्यायला आले नाहीत.

डोळे पुसून, नाक शिंकरून खाकरून, कुशारीबाई म्हणाली, ' त्या दिवसापासून गावोंगांव, गल्लोगल्लीं, रस्तोरस्तीं लोकांनीं कशी कशी आमची विटंबना केली तें कोणत्या शब्दांनीं सांगूं बाबा ? हे म्हणत होते, चार दिवस जाऊं देत इंगा फिरला कीं आपणच परत येतील. '

' मीं म्हटलं तुम्हीं ओळखत नाहीं त्यांना—तुटतील पण वांकणार नाहींत. नि तेंच झालं.

बोलतां बोलता आठ महिने निघून गेले पण त्यांना काहीं वांकवता आलं

नाहीं. आझून रडत रडत झुरतांना यांच्या देहाचं काष्ठ झालं. मुलावर त्याचा भारी जीव होता नि त्या मुलापेक्षाही भावोजींची माया भारीच होती. त्याना सहन करणं कठीण गेलं तेव्हा त्यानीं सागून पाठवलं, कीं ताती कुटुंबाची कांहींतरी सोय करतो—पण त्या चाडाळणीनं उलट सागून पाठवलं कीं त्याची सारी इस्टेट त्याना परत देऊन टाकाल तेव्हाच आम्ही घरीं परत येऊं. एक छटाकसुद्धा कुठं बाकी रहाता कामा नये. ' म्हणजे काय ? सारं काहीं देऊन टाकून मरून का जायचं ?'

पाण्याच्या पेल्यात हात बुडवून ओला करून घेत मी विचारलं, ' हल्लीं त्याचं कशावर चालतं ? '

' एवढं मला विचारूं नका बाबा !' कुशारीबाई कळवळून म्हणाली, ' असला प्रश्न कुणी विचारला कीं कानात बोटं घालून मी पळून जाते. असं वाटतं की फट्कन् प्राण निघून जायचा. आज आठ महिने या घरात मासे आणले नाहीत. दुधातुपाचा शिटकावसुद्धा झाला नाही. घर जसं काही शापानं ओसाड पडल्या-प्रमाणं झालं आहे. ' असं म्हणून ती उगीच राहिली.

आम्हीं तिघंही कित्येक वेळपर्यंत तटस्थ होऊन बसलों होतों.

तासभऱ्यानं जेव्हा आम्ही गाडीत बसून जायला निघालों तेव्हा सद्गदित वाणीनं कुशारीबाई राजलक्ष्मीच्या कानात म्हणाली, 'तुमचीच रयत आहेत ती आईसाहेब. मामंजींनीं ठेवलेल्या थोडयाशा जमिनीवर आज त्याचा निर्वाह चालला आहे. ती जमीन तुमच्या गंगामाटींतच आहे—'

' ठीक आहे. ' राजलक्ष्मी होकार देत म्हणाली. गाडी सुटता सुटतां ती पुन्हा बोलूं लागली, ' तुमच्या घरातूनच दिसतं तें घर. नाल्याच्या या बाजूला जें एक मोडकंसं घर दिसतं तेंच ते. '

नुसती मान हालवूनच राजलक्ष्मीनं संमती दिली.

गाडी हळुहळू चालली होती. बराच वेळपर्यंत मी काहींच बोललों नाहीं. राज-लक्ष्मी आपल्याशींच काहीं विचार करीत असावी. तिला डिवचून मी म्हणालों, ' लक्ष्मी, ज्याला लोभ नाहीं, ज्याला कशाची जरुरी नाहीं, त्याला मदत करायला जाण्यासारखा दुसरा मूर्खपणा नाहीं. '

माझ्या तोंडाकडे पहात हंसलंसं करून राजलक्ष्मी म्हणाली, ' तें मला माहीत आहे. इतर कांहीं नसलं तरी तुमच्यापासून मीं एवढं शिकलें आहे खास. '

७

मीं सिंहावलोकन करून जेव्हां पहातों, तेव्हां मला असं दिसून येतं, कीं ज्या कांहीं स्त्रियांच्या चरित्रामुळं माझ्या मनावर गंभीर परिणाम झाला आहे त्यापैकीं एक ही कुशारी महाशयाची बंडखोर भावजय ! एवढं वय झालं तरीही मी अजून सुनंदेला विसरलों नाहीं.

माणसाला केव्हाच आपलंसं करून घेण्यात राजलक्ष्मीचा हातखंडा असे. सुनंदा एक दिवशी मला 'दादा' म्हणून हाक मारीत आली याचं मला मुळींच आश्चर्य वाटलं नाहीं. एरवीं या विलक्षण पोरीची ओळख व्हायचा सुयोग जमून आला नसता.

अध्यापक यदू तर्कालंकार रहात असलेल्या मोडक्या घराच्या दोनतीन खोल्या आमच्या घराच्या पश्चिमेला असलेल्या सड्याकडे पाहिलं म्हणजे सहज दिसून येत. या पूर्वींही ती जागा माझ्या नजरेला आली होती. पण त्या जागीं एक बंडखोर बाई आपल्या मुलानवऱ्यासह रहात होती याची मला कल्पना नव्हती. कळकीच्या साकवावरून पलिकडे गेलं म्हणजे सड्यावरून दहा मिनिटाच्या वाटेला हें घर होतं. मधल्या रस्त्याला एकसुद्धा झाडझुडूप नव्हतं त्यामुळं सहज दूरवर नजर पोचत असे. आज सकाळीं झोपेंतून उठताच मी खिडकींतून पाहिलं, तें मोडकं तोडकं घर माझ्या डोळ्याना दिसलं. विलक्षण मनःस्थितीत मी किती वेळ तरी त्या घराकडे व्यथित दृष्टीनं पहात होतों. पुष्कळ वेळ पुष्कळ प्रकारें अनुभव आला असताही मी विसरून जातों—या जगात बाहेरच्या स्वरुपावरून कांहींसुद्धां सांगतां येत नाहीं हेंच खरं ! कोण म्हणेल की त्या मोडक्या घरात कोल्हेकुत्रे रहात नाहींत म्हणून ! त्या मोडक्या भिंतीआड कुमार, रघू, शकुंतला, मेघदूत शिकवलीं जात आहेत, कदाचित् स्मृती नि न्यायाची मीमांसा करीत एक नवीन अध्यापक आपल्या विद्यार्थ्यांना शिकवण्यात दंग होऊन गेला आहे, असं कुणाला वाटलं असतं का ? याच मोडक्या भिंतीआड एक बंगालदेशची तरूणी धर्म नि न्यायाच्या मर्यादा राखण्यासाठीं स्वेच्छेनं क्लेश सहन करते आहे याचा कुणाला अंदाज तरी झाला असता का ?

उजवीकडच्या खिडकींतून मीं डोकावून पाहिलं तेव्हां ओटीवर कांहींतरी गडबड चालली असावी असं मला वाटलं—रतन हरकत घेत होता नि राजलक्ष्मी त्याला

खोडून काढीत होती—अर्थात् तिचा आवाजही जरा चढा लागला होता.

मी बाहेर येऊन उभा राहिलों असं पहाताच ती ओशाळली. म्हणाली, ' झोंप मोडली वाटतं ? कशी मोडणार नाहीं ! रतन, आपला आवाज जरा ताब्यांत ठेव बाबा ! माझा नाइलाज होतो अगदीं. '

असल्या तक्रारी आणि काकुळती ऐकण्याची मलाच काय पण घरांतील साऱ्याच लोकांना संवय होऊन गेली होती. अर्थात् तोही तसा उगीच राहिला नि मींही काहीं बोललें नाहीं.

एका मोठ्या टोपलींत तादुळ, डाळ, तूप, तेल वगैरे बरेच जिन्नस आणि एका लहान भाडयांत काहीं खायच्या वस्तू तयार ठेवल्याचं मला दिसून आलं. एवढं जड वजन उचलून घेऊन जाण्याच्या बाबतींत रतन तक्रार करीत असावा असं मला वाटलं.

माझा अंदाज बरोबर होता. मला मध्यस्थीला घालून राजलक्ष्मी म्हणाली, ' ऐका हा काय म्हणतो तें. हे एवढेसे डाळ. तादूळ उचलता येत नाहींत का ? मी सुद्धां घेऊन जाईन. ' असं म्हणून तिनं वाकून अगदीं सहज ती टोपली उचलून धरली.

खरं पाहिलं तर त्यात जड असं काहीं नव्हतं. तेवढ ओझं नेणं रतनला कठीण होतं असं नाहीं—कठीण होती ती निराळीच बाब ! ओझं उचलून नेण्यात त्याचा दर्जा बिघडत होता—पण धनिणीपुढं हें बोलून दाखवायचं त्याला कठीण जात होतं. मी त्याच्या तोंडाकडं पाहिलं तेव्हाच मला ही अटकळ आली. मी हंसून म्हटलं, ' इथं एवढीं गडीमाणसं आहेत—माणसाचा काहीं तोटा नाहीं—त्यातला कुणी तरी घेऊन जाईल. रतन निरोप घेऊन जाईल बरोबर. '

मान खालीं घालून रतन उगीच राहिला. एकदा माझ्याकडे नि नंतर त्याच्याकडे पहाताच तिला हंसू लोटलं. ती म्हणाली, ' मेला अर्धा तास हुज्जत घालीत बसला आहे, पण असं म्हणाला नाहीं, कीं बाईग, हें असलं हलकं काम रतनबाबूला सांगू नकोस. दुसऱ्या कुणाला तरी बोलावून आण. '

तो निघून जाताच मीं विचारलं, ' सकाळींच उठून हें काय चाललंय ? '

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' खाण्याचे जिन्नस पाठवायचे ते सकाळींच ना ? '

' पण कुठं जाताहेत हे जिन्नस ? नि कुणासाठीं ? '

' कुणासाठीं काय ? ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' माणसांसाठीं पाठवायचे आहेत. ब्राह्मणाच्या घरीं. '

'कुठल्या ब्राह्मणाच्या घरीं ?' मी विचारलं.

राजलक्ष्मी हंसली—क्षणभर उगीच राहिली—मला वाटलं, नांव सांगावं कीं नाहीं याचा ती विचार करीत होती. पण लगेच म्हणाली, 'त्याचा उल्लेख करूं नये. पुण्य कमी होतं. तुम्हीं हातपाय धुवून कपडे बदलून या—जा पाहूं. तुमचा चहा तयार आहे.' कांहींच न विचारता मी बाहेर निघून गेलों. त्यावेळीं साधारण दहा वाजले होते. कांहींच काम नव्हतं म्हणून बाहेरच्या बाकावर बसून एका साप्ताहिकातल्या जाहिराती वाचीत होतों. इतक्यात कुणा अपरिचिताचा आवाज कानीं आला. वर पाहिलं तों येणारा अपरिचितच होता खरा. तो म्हणाला, 'नमस्कार बाबूमहाशय.'

मीही हात जोडून उलट नमस्कार केल्यावर म्हटलं, 'बसा.'

ब्राह्मणाचा पोषाख फार गरीबीचा होता. पायात काही नव्हतं. अंगांत सदरा कोट नव्हता. नुसतं एक मळकं उपरणं अंगावर टाकलेलं होतं. तें मळकं होतंच—शिवाय दोनतीन जागीं गाठी मारलेल्या होत्या. खेडेगावात पाढरपेशा माणसाच्या अंगावर मळके कपडे असण्यात कांहीं विशेष नव्हतं. तेवढयावरून त्याची सांसारीक अवस्था सागता आली असती. समोरच्या कळकीच्या हातरीवर बसून तो म्हणाला, 'मी आपलीच रयत आहें.—गरीबी आहे—पूर्वीच आलं पाहिजे होतं भेटायला—मोठी चूक झाली आहे माझी.'

मला जमीनदार समजून कुणी बोलायला आला कीं माझी मलाच लाज वाटत असे—रागही येत असे. विशेषतः या ज्या सगळ्या अर्ज्या तक्रारी घेऊन ते येत असत नि त्याचं निराकरण करण्याबद्दल विनंति करीत असत, त्या बाबतींत माझा कांहींच हात नसे. अर्थात् या माणसाचं भाषण ऐकून मला विशेष वाटलं नाहीं. मी म्हटलं, 'यायला उशीर झाला म्हणून वाईट वाटून घ्यायचं कारण नाहीं. मुळींच आला नसता, तरीसुद्धा चाललं असतं—माझा तसा स्वभावं नाहीं. काय काम आहे आपलं ?'

ब्राह्मण शरमिंदा होऊन म्हणाला, 'अवेळीं येऊन आपल्या कामात मीं व्यत्यय आणला. पुन्हां केव्हां तरी येईन !' असं म्हणून तो उठून उभा राहिला.

मीं त्रासून म्हटलं 'आपलं काय काम आहे माझ्याजवळ ?'

माझा त्रासीकपणा त्याच्या ध्यानीं आला. क्षणभर थांबून तो शांतपणें म्हणाला, 'मी सामान्य माणूस आहें. कामही सामान्यच आहे. बाईसाहेबांनीं माझी आठ-

वण केली होती, कदाचित् त्याचंच काहीं काम असेल. माझं स्वतःचं कांहीं काम नाहीं.'

त्याचं उत्तर कठोर होतं पण तें खरं होतं. माझ्या प्रश्नाच्या धोरणाशीं विसगत नव्हतं. अशा प्रकारे उत्तर देणारा माणूस इथं आल्यावर अजून पावेतों आढळला नव्हता. म्हणून त्याच्या भाषणाचं मला नुसतं आश्चर्यच वाटलं, एवढच नव्हे तर मला एकदम राग आला. स्वभावतः माझी वृत्ती रुक्षपणाची नसे. दुसऱ्या कुठं अशा बोलण्याची कदर केली नसती. पण श्रीमतींची ताकद अशी कांहीं विलक्षण असते कीं दुसऱ्याच्या कामाच्या बाबतींत अव्यवहारीपणानं वागण्याचा मोह माणसाला सहज टाळता येत नाहीं. अर्थात्च माझ्या तोंडी यापेक्षांही जास्त कठोर उत्तर येऊं लागलं होतं. पण माझं तोंड उघडण्यापूर्वीच शेजारचा दरवाजा उघडला गेला. नि पूजा अर्धीच टाकून उठलेली राजलक्ष्मी बाहेर आली. दुरूनच मोठ्या विनयानं नमस्कार करून ती. म्हणाली, 'इतक्यात जाऊ नका. जरा थाबा. मला बरंच बोलायचं आहे.'

ब्राह्मण पुन्हा खालीं बसून म्हणाला, 'आपण जी व्यवस्था केली त्यामुळं आमची काळजी बरीच निवारण झाली. पंधरा दिवसाची तरी अन्नाची ददात मिटली गेली. सध्यां दुष्काळ पडला आहे. व्रतंवैकल्य कुणी करीत नाहीत म्हणूनच ब्राह्मणीनं विचारलं आहे—'

राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, 'आपली ब्राह्मणी नुसती व्रतंवैकल्यं केव्हा करावीं एवढंच काय ती शिकलेली दिसते. पण शेजारधर्म कसा राखायचा तें माझ्याकडे येऊन शिक म्हणावं.'

ब्राह्मण म्हणाला, 'पण एवढा मोठा जो शिधा पाठवलात—'

त्याला आपलं बोलणं पुर करता आलं नाहीं—कदाचित् जाणून बुजूनच तो पुढं बोलला नाही. पण त्या दांभिक ब्राह्मणाला काय बोलायचं होत याची कल्पना मला पुरेपुर आली. पण नकळत माझ्याप्रमाणंच राजलक्ष्मीसुद्धा काही तरी कडक बोलून जाईल अशी मला भीति वाटली. त्या माणसाचा अर्ध्या बाजूचा परिचय जरी झाला नव्हता तरी दुसऱ्या बाजूची कल्पना यापूर्वीच मला आली होती. म्हणून झाल्या गोष्टीची पुनुरुक्ती माझ्या समोरच व्हावी असं मला वाटलं नाहीं. उत्तर देण्याच्या बाबतीत राजलक्ष्मी कुणालाही हार जाणारी नव्हती. अगदीं तसं झालं. या चमत्कारिक प्रश्नाला बगल देऊन ती हंसून म्हणाली, 'तर्कालंकार

महाशय, आपली ब्राह्मणी मोठी चिडखोर आहे असं मी ऐकलं आहे. बोलावल्याशिवाय तिला भेटायला गेलं तर ती कदाचित् उखडेल. नाहींतर या प्रश्नाचं चागलंच उत्तर देऊन आलें असतें.'

आता मला कळलं—हाच यदुनाथ कुशारी. शिक्षक माणूस. आपल्या प्रियतमेच्या वृत्तीचा उल्लेख ऐकून स्वतःची वृत्ती विसरून तो मोठमोठ्यानं हंसला. मोठ्या खुषीत येऊन तो म्हणाला, 'नाही आईसाहेब, चिडखोर कसली—ती अगदी साधी आहे. आम्हीं गरीब माणसं–आपण आमच्याकडे आला तर आपला मान राखण्याची आम्हाला ताकद नाही. तीच येईल इथ. वेळ झाली म्हणजे मीच तिला बरोबर घेऊन इथं येईन.'

राजलक्ष्मीनं विचारलं, 'तर्कालंकार महाशय, आपले किती शिष्य आहेत?'

'पाच!' कुशारी म्हणाला, 'या भागात जास्त शिष्य मिळायची काहीं आशा नाहीं. नुसतं नावाचं अध्यापन चाललं आहे एवढंच!'

'सर्वांच्या अन्नवस्त्राचा भार तुमच्यावरच का आहे?'

'नाही. विजय तर इकडे दादाकडे रहातो, एकाचं घर गावातच आहे. बाकीचे तीन आमच्याकडे रहातात.'

गहिंवरल्या आवाजात राजलक्ष्मी म्हणाली, 'या असल्या दुकाळात हें काम सोप नाही तर्कालंकार.'

याचवेळी अशा गहिंवरलेल्या आवाजाची जरुरी होती. नाहीं तर हा मानी अध्यापक रागावून जाणं अगदी सहाजिक होत. यावेळी त्याचं मन निराळ्या दिशेला झुकल. घरचं दुःखदैन्य अगदी सहजगत्या कबूल करून तो म्हणाला, 'आमचं कसं काय चालतं हें आम्हां दोघानाच माहीत. पण सूर्य उगवायचा मावळायचा रहात नाही ना? मग काय करायचं? अध्ययन-अध्यापन हेच ब्राह्मणाचं काम! माझ्या गुरुजीकडून जें काही मला मिळाल आहे ती केवळ एक ठेव आहे. एक दिवशी ती देऊन टाकली पाहिजे.'

क्षणभर थाबून तो पुन्हां म्हणाला, 'जमिनीच्या मालकाच हे काम, असं एकाकाळीं समजलं जात असे. पण आतां सारेच दिवस बदलले आहेत. आतां तो अधिकारही त्यांना नाहीं नि ती जबाबदारीही संपली आहे. रयतेचं रक्त शोषण करण्यापलिकडे आतां त्याना करायचं काहीं राहिलेलं नाहीं. अशा लोकाना जमिनीचे मालक म्हणून समजणं सुद्धा अयोग्य वाटतं.'

राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, ' पण यापैकीं कुणा एकाद्याला कृतकर्माचं प्रायश्चित्त करावंसं वाटलं तर तुम्हीं त्याच्या आड येऊं नका. '

शरमिंदा होऊन कुशारी म्हणाला, ' असल्याला मीं अगदींच विसरलों होतों. आड कशाला येऊं. तुम्हीं आपलं कर्तव्य करताहात. '

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' आम्हीं पुजाअर्चा करतों. मंत्रसुद्धा शुद्ध म्हणतां येत येत नाहींत आम्हांला—याची जबाबदारी आपल्यावरच आहे—त्याची आठवण देतें आहे.'

' तें माझ्या ध्यानांत आलं. ' कुशारी हंसून म्हणाला.

उशीर झालासा वाटून तो जायला निघाला. राजलक्ष्मीनं त्याला साष्टांग नमस्कार केला. तो जात असताना मींही कसबसा नमस्कार करून मोकळा झालों.

तो निघून गेल्यावर राजलक्ष्मी म्हणाली, ' आज तुम्हाला खाणं जेवणं जरा लवकरच उरकून घेतलं पाहिजे. '

' का बरं ? '

' दुपारीं सुनंदेच्या घरीं जायचं आहे. '

' मग मीं कशाला ? ' मीं आश्चर्यचकित होऊन विचारलं, ' बरोबर यायला रतन आहे ना ? ' '

' त्याच्या सोबतींनं आज भागायचं नाहीं. ' राजलक्ष्मी मान हालवून म्हणाली, ' तुम्हाला बरोबर घेतल्याशिवाय मीं कुठं एक पाऊलसुद्धां टाकणार नाहीं.'

' ठीक आहे. ' मीं म्हटलं, ' होऊन जाऊं दे. '

सुनंदेनं मला एकदा ' दादा ' म्हणून म्हटल्याचा मी पूर्वी उल्लेख केला आहे. एक प्रकारचं जिव्हाळ्याचं नातं तिथं जडलं गेलं होतं. पण हा प्रसंग कसा घडून आला याची सारी हकिकत विस्तारानं सागितली नाहीं तरीही तसं करण्यांत माझा कांहीं विशेष उद्देश नाहीं. पण माझा जो पहिला परिचय झाला त्याचा इतिहास थोडा चमत्कारिक आहे. तो अद्भुत आहे असं कित्येकांना वाटेल. कित्येकजण मान हालवून म्हणतील, ' या साऱ्या थापा आहेत. ' ते म्हणतील, ' आम्हींही बंगाली आहोंत—या बंगाल देशचेच रहिवाशी आहोंत. पण साधारण गृहस्थाच्या घरीं असं कांहीं घडल्याचं आम्हीं पाहिलं नाहीं.'

खरं आहे. पण प्रत्युत्तरादाखल मला एवढं सागतां येईल, ' मीही याच देशाचा रहिवासी. पण सुनंदेसारखी दुसरी कुणी या देशात मला आढळली नाही. ' हेंही तितकंच खरं आहे.

राजलक्ष्मी आत आली. मोडक्या भिंतीच्या बाजूला राहून मीं सावलीची जागा शोधीत होतों. तोंच एक सतरा अठरा वर्षांचा मुलगा येऊन म्हणाला, ' यावं. आंत यावं.'

' तर्कालंकार कुठं आहेत ? आराम करताहेत वाटतं ? '

' नाहीं. ते बाजारात गेले आहेत. बाई आहेत आत. यावं आपण.' असं म्हणून तो पुढं झाला नि फारशी चौकशी न करता आम्हींही त्याच्या मागोमाग निघालों.

या घराला केव्हातरी एकदा सदर दरवाजा असावा—पण आता त्याचा कुठं मागमूससुद्धा नव्हता. काडणघराच्या बाजूनं आम्हीं आत प्रवेश केला त्याअर्थी आम्हीं सदर दरवाजातून आत आलों असं ठरवलं. अंगणात येताच सुनंदा दिसली. एकोणीस वीस वर्षांची एक काळसावळी मुलगी—या घरासारखीच कसलंच लेणं नसलेली—समोरच्या ओटीवर बसून पोहे भार्जीत होती. वाटलं, राजलक्ष्मी आलेली पहाताच ती उठून उभी राहिली. एक फाटकी घोंगडी अंथरून मला नमस्कार करून ती म्हणाली, ' बसावं. अजय, चुलींत विस्तव आहे—गुडगुडी भरून आण पाहूं.'

राजलक्ष्मी आधींच जमिनीवर बसली होती. तिच्याकडे पाहून थोडीशीं हंसून ती म्हणाली, ' आपल्याला पान दिलं पाहिजे होतं पण आमच्या घरी पान नाहीं.'

आम्हीं कोण याची अजयला कल्पना असावी. गुरुपत्नीचें हें भाषण ऐकून तो एकदम पुढं सरसावून म्हणाला, ' नाहीं ! आज इतक्यात पानं कशीं संपलीं ? '

एक क्षणभर त्याच्या चेहऱ्याकडे पहात सुनंदा म्हणाली, ' आज इतक्यांत संपली कीं कधीं केव्हातरी आलीं होतीं का घरीं ? ' असं म्हणून ती हसूं लागली.

राजलक्ष्मीकडे पाहून ती म्हणाली, ' गेल्या रविवारीं छोटे महंतमहाराज येणार होते तेव्हां एक पैशाचीं पानं आणलीं होतीं. त्याला आज चांगले दहा दिवस झाले. हेंच तें ! एकदम पानं कशीं संपलीं असं आमच्या अजयला वाटलं तें एवढया-मुळंच ! ' असं म्हणून ती पुन्हां हंसूं लागली.

अजय अगदीं ओशाळून गेला. तो म्हणाला, ' वा ! असंच का ? बरं तर. होतीं म्हणा—आतां संपलीं म्हणा ! '

राजलक्ष्मी हंसत हंसत म्हणाली, ‘ खरं आहे त्याचं म्हणणं ! तो पुरुष माणूस —घरात काय संपलं आहे हें त्याला कसं कळणार ?

आपल्या बाजूला कुणीतरी एक आहे असं पाहून अजय म्हणाला, ‘ पहा तर खरं ! आणि बाईंना वाटतं—’

‘ बाईंना काय वाटतं ! ’ सुनदा तशीच हंसत म्हणाली, ‘ नाही अक्का, घरची गृहिणी अजयच आहे. त्याला सारं काही माहीत आहे. इथं आम्हीं कष्ट काढतों तें त्याला कबूल करायचं नसतं. बाबूगिरी—खोटा मोठेपणा आहे ना ? ’

‘ का कबूल करणार नाही ? वाः ! बाबूगिरी काय चांगली ? आमचं हे असं—’ असं म्हणत म्हणत माझ्यासाठीं तंबाखू भरून आणण्यासाठी तो बाहेर निघून गेला.

सुनदा म्हणाली, ‘ शास्त्रीपंडीताच्या घरी उणीवच फार असते. शोधल तर कदाचित् एखादी सुपारी सापडेल—या, मी पहाते हं—’ असं म्हणून ती जायला निघत होती तोंच तिचा पदर धरून थांबवीत राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ सुपारी पान काही नको. मला तें आवडत नाहीं. तुम्ही इथं माझ्याजवळ बसा नि घटका-भर बोला.’

असं म्हणून तिनं सक्तीनं तिला जवळ बसवून घेतलं.

आदरसत्काराच्या संकटातून अशा प्रकारें सुटणूक मिळाल्यावर त्या दोघीही क्षणभर स्वस्थ बसल्या. तेवढ्या अवधींत मीं सुनंदेला पुन्हा एकदा चांगलं पाहून घेतलं.

खरं पाहिलं, तर दारिद्र्य म्हणजे अशी काहीं चीज आहे की जो त्याची पर्वा करीत नाहीं त्याला ते जाणवत नाही, हे पहिल्यानं माझ्या ध्यानीं आलं. आमच्या साधारण बंगाली घरातली ही एक सामान्य मुलगी—बाहेरून पाहिलं तर काहीं वैशिष्ट्य नसलेली—नाही रूप, नाहीं दागदागिने; या मोडक्या घराकडे कुठंही नजर टाकली तर जाणवते काय ती अभावाची छाया !—पण ती नुसतीच छाया—त्यापेक्षां काही जास्त नाहीं !—हे सुद्धा त्याचवेळीं नजरेला आल्यावाचून रहात नव्हतं. अभावाच्या दुःखाला ही मुलगी नुसती डोळ्याच्या पालवणीनं उडवून लावीत होती. मुद्दाम होऊन ती जाणीव उत्पन्न करून घेण्याइतक धाडस तिच्या ठायीं नसावं. तसं पाहिलं तर, काही महिन्यापूर्वी तिला कशाचीच उणीव नव्हती. घरदार, आप्त स्वकीय, नोकर चाकर, चांगला थाटलेला संसार—कशाचीच

काही उणीव नव्हती. एका कठोर अन्यायाच्या प्रतिकारासाठीं ती भरलं घर टाकून बाहेर पडली होती. एकादं फाटकं वस्त्र फेकून द्यायच्या कल्पनेपलिकडे ते सारं टाकायला तिला एवढासुद्धा वेळ लागला नाहीं. नि तसं पाहिलं तर कठोरपणाचं कोणतंच लक्षण तिच्या अंगीं दिसत नव्हतं.

राजलक्ष्मी एकदम मला उद्देशून म्हणाली, ' मला वाटलं होत, कीं सुनंदा म्हणजे कुणीतरी मोठी बाई असेल, अन् आता पहाते तो ही एवढीशी मुलगी ! '

गुरुजीच्या गुडगुडीत तंबाखू भरून अजय घेऊन आला. त्याच्याकडे बोट करून सुनदा म्हणाली, ' एवढे मोठे मुलगे जिला आहेत ती एवढीशी मुलगी कशी ? ' असं म्हणून ती हासत सुटली. तिचं हसणं मोठ सरळ, मोठं निर्मळ, रसभरीत होतं. चुलीतले निखारे आपण घेतले तर चालतील की काय असं अजयनं विचारलं त्यावेळी ती थट्टेनं म्हणाली, ' कुठल्या जातीचा आहेस तू बाबा कुणाला ठाऊक ! तू माझ्या चुलीला शिवूं नकोस. '

खरं कारण असं होत कीं, धगधगत्या चुलीतला निखारा त्याला काढून घेता आला नसता. ती स्वतः गेली नि निखारा ठेवून चिलीम तिनं अजयच्या हातीं दिली. पुन्हा तशीच हसत येऊन ती आपल्या जागी बसली.

साधारण खेडेगावच्या बायका गोळा झाल्या म्हणजे जशा गप्पागोष्टी करतात तशीच ती बोलत होती. तिच्यात तसं काही वैशिष्ट्य दिसून आलं नाही. पण तिच्याबद्दल जी हकिकत ऐकली होती त्यामुळं ती असामान्य असावी असं आम्हाला वाटलं होतं.

थोडयाच वेळात ते तिचं वैशिष्ट्य आम्हा दोघासमोर उघडकीला आलं. गुडगुडी माझ्या हाती देऊन अजय म्हणाला, ' मग ती गुंडाळून ठेवूं का बाई ? '

सुनंदेन खुणेंनच होय म्हटलं. तिच्या नजरेच्या अनुरोधान मी पाहिलं तेव्हा मला असं दिसून आलं, की एका लाकडी चौरंगावर एक भली मोठी पोथी अस्ताव्यस्त उघडी पडली होती. आतापर्यंत आमच तिकडे लक्ष गेलं नव्हतं. त्या पोथीची पानं जुळवून घेऊन पोथी गुंडाळून ठेवीत असता अजय निराशापूर्वक म्हणाला, " उत्पत्ती प्रकरण " तर आज संपलं नाही. केव्हा सपणार ? केव्हाच सपायचं नाही वाटतं !'

' ती कसली पोथी अजय ? ' राजलक्ष्मीनं विचारलं.

' योगवासिष्ठ ! '

‘ अस्सं ! म्हणजे बाई पोहे भाजीत होती नि तूं तिला ऐकवीत होतास ? ’

‘ नाहीं—बाई शिकवतात मला. ’

अजयाच्या या सरळ नि संक्षिप्त उत्तरामुळं सुनंदेचा चेहरा लाजेनं लाल झाला. ती एकदम म्हणाली, ‘ बाई काय त्याला शिकवणार कपाळ ! एवढी कुठं विद्या आहे मला !

‘ नाहीं अक्का. दुपारीं एकटीच घरकाम करीत असतें, यावेळी कुठंतरी बाहेर जाणं होतं, मुलं पोथी घेऊन काहीं तरी बडबडतात—त्यातलं बारा आणे माझ्या कानींसुद्धा पडत नाहीं. त्याचं काय ऐकता ?—काहीं तरी बोलतो आहे झालं ! ’ योगवाशिष्ठ घेऊन अजय निघून गेला. मुद्रा गंभीर करून राजलक्ष्मी तशीच बसली होती. घटकाभऱ्यानं सहसा एक मोठा सुस्कारा टाकून ती म्हणाली, ‘ घर जवळ असतं तर मीं देखील झाले असतें तुझी शिष्या. तसं कांहींच येत नाहीं मला. नुसती पुंजा जरी धडपणं करता आली असती तर पुष्कळ झालं असतं. ’

मंत्राचा उच्चार करण्याच्या बाबतीत तिचा सदिग्ध आक्षेप मीं पुष्कळदां ऐकला होता—ती तक्रार माझ्या संवयीची झाली होती—सुनंदेनं तें पहिल्यानंच ऐकलं पण ती काहीं बोलली नाहीं. नुसती खुद्कन् हंसली मात्र. तिला काय वाटलं कुणाला ठाऊक ! ज्याला मंत्राचा अर्थ कळत नाही, प्रयोग माहीत नाही, त्यानं अर्थहीन मंत्र पाठ करण्याच्या बाबतींत शुद्धाशुद्धीची एवढी उठाठेव कशाला करावी असं कदाचित् तिला वाटलं असेल. कदाचित् हा प्रकार तिला नवीनच नसेल. सर्वसाधारण बंगाली घरच्या स्त्रीच्या तोंडून तिनं ही तक्रार वारंवार ऐकलीही असेल. म्हणूनच त्या गोष्टीचं निराकरण करण्याची जरुरी नाही असंही तिला वाटलं असेल. कदाचित् यातलं काहींच नसेल. नुसत्या विजयामुळं स्वाभाविक-रित्या ती उगीच राहिली असेल.

पण मला असं वाटलं, या अपरिचित् अतिथी स्त्रीला सर्वसाधारण स्त्रीसारखीच सामान्य नजरेनं जर ही पहात असेल तर पुढं तिला पश्चात्ताप होईल, शिवाय मत बदलणं भाग पडेल, असा विचार माझ्या मनात आल्यावाचून राहिला नाहीं.

चट्कन् राजलक्ष्मीनं आपली बाजू सावरून घेतली. कुणी नुसतं हुं म्हटलं तरी तेवढयावरूनच त्यांच्या मनांतील गोष्ट तिला अजमावतां येई हें मला मला माहीत होतं. तिनं मंत्रतंत्राचा विचार सोडून दिला नि नुसती सैंपाकपाणी घरकामाची कथा सुरू केली. ती हलक्या आवाजांत बोलत होती त्यामुळं तिचं भाषण माझ्या कानीं

आलं नाहीं—ऐकायचा मी प्रयत्नही केला नाही. तर्कालंकाराची गुडगुडी हातीं घेऊन अजयनं दिलेल्या कोरडया तंबाखूचं भस्म करण्याच्या कामाला लागलों.

संसारातल्या कोणत्या भयंकर भानगडीबद्दल या दोन्ही बायका हळुहळू चर्चा करीत होत्या तें त्यांचं त्यांनाच माहीत ! मी मात्र जवळच हातीं गुडगुडी घेऊन उगीच बसलों होतों. त्यावेळीं एकाएकीं मला वाटलं, कीं एका मोठ्या कठीण प्रश्नाचं उत्तर मला मिळालं. बायकाना आम्हीं कमी लेखतों असा आमच्यावर एक घाणेरडा आरोप आहे. असा आरोप का करण्यात येत असतो नि त्याचा प्रतिकार कसा करायचा याजबद्दल मी निरनिराळ्या बाजूंनीं यापूर्वी विचार करून पाहिला होता. पण आज सुनंदेला स्वतःच्या नजरेनं अशी पहाण्याचा योग आला नसता तर मला वाटतं हा संशय तसाच कायम राहिला असता.

देशात नि परदेशात निरनिराळ्या प्रकारचे स्त्रीस्वातंत्र्याचे नमुने मीं पाहिले आहेत. ब्रह्मदेशात याचा जो एक नमुना टिच्चून दिसला तो काय विसरता येईल ? तीन ब्रह्मी स्त्रिया भर रस्त्यावर उभ्या राहून एका चागल्या धडधाकट पुरुषाची ज्या प्रकारची खबर घेत असता मी पाहिलं होतं त्यावेळीं अंगावर काटा येऊन मीं घामाघूम झालो होतो. ते दृश्य पहात असताना अभया म्हणाली होती, ‘ श्रीकातबाबू , आमच्या बंगाली बायका जर अशा असत्या—’

आमचे काका एकदा दोघा मारवाडी बायकाच्याबद्दल तक्रार करीत होते. त्या बायानीं आगगाडींत आमच्या काकाचे नाक नि कान सडकून पिरगळले होते. काकानी ती हकिकत सागितली तेव्हा आमची काकू सुस्कारा टाकून म्हणाली, ‘ आम्हा बंगाल्यांच्या घराघरात जर असं झालं असतं तर—’

असं झालं असतं तर निदान आमच्या काकानीं तरी जबरदस्त विरोध केला असता. पण एवढ्यावरूनच जर स्त्रीजातीवरील हीनत्वाच्या आरोपाचं निराकरण होईल असं म्हणतां आलं नसतं. हें निराकरण कसं व्हावं नि कुठं होत आहे याचा प्रत्यक्ष पुरावा सुनंदेच्या त्या मोडक्या घरांतल्या फाटक्या बैठकीवर बसून आज मी अनुभवीत होतों.

‘ यावं, ’ म्हणून नुसतं माझं स्वागत करण्यापलिकडे ती माझ्याशीं एक शब्द सुद्धां बोलली नव्हती. राजलक्ष्मीबरोबर सुद्धा तिनं अशी विशेष कांहीं चर्चाही केली नव्हती, पण या घरांत खायचं पान नाहीं—विकत घ्यायचं सामर्थ्य नाहीं— हें सांगतांना तिनं खोटं अवडंबर न आणतां अगदीं मोकळेपणानं हंसत मुखानं

सांगितलं, तसली वृत्ती मात्र दुर्लभ आहे यात शंका नाहीं. तिच्या साऱ्या भाषणा-तलं हें एवढंच भाषण माझ्या कानात घुमत होतं. निःसंकोचित वृत्तीनं आपल्या दारिद्र्याची तिनं जी थट्टा करून उडवली त्यामुळं साऱ्या लाजेलाच लाज वाटली कीं काय असं दिसून आलं. साधारणपक्षी या प्रसंगाला तोड नव्हती.

एका घटकेच्या बैठकीत मला दिसून आलं कीं हे मोडकं घर, घरचं हें जीर्ण सामानसुमान, दुःख, दैन्य, अभाव या सर्वांच्या पलिकडे ही भूषणहीन स्त्री वस्ती करून राहिली होती. अध्यापक असलेल्या तिच्या बापानं सासरीं पाठवताना मुलीला स्त्रीधन म्हणून जें काय दिलं होतं तें हेच—की धर्म नि विद्येचं शिक्षण. शिक्षण दिल्यानंतर ती बूटमोजे घालून हिंडेल की बुरखा घेऊन राहील, किंवा अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठी मुलानवऱ्याला घेऊन मोडक्या घरात वस्ती करील, तिथं पोहे भाजील कीं योगवाशिष्ठ शिकवील याची काळजी कशाला करायची! आम्हीच बायकाना हीन ठरवलय ना? तिथं आता वाद कसला करायचा? पण एवढया शिक्षणाच्या बाबतींत जर आपण दुर्लक्ष केलं तर त्या कर्माचं फळ मात्र मिळाल्यावाचून रहाणार नाहीं.

'उत्पत्ती प्रकरणा'ची गोष्ट निघाली नसती तर सुनंदेच्या विद्वत्तेचा आम्हाला पत्ताही लागला नसता. पोहे भाजायला बसल्यापासून आमच्या बरोबर हंसत खेळत भाषण करीपर्यंत योगवाशिष्ठाची शिकवण कुठंच बाहेर डोकावली नव्हती. त्याच प्रमाणे नवरा गैरहजर असताना अपरिचित पाहुण्याची सरबराई करण्यातही तिनं मुळींच कसूर केली नव्हती. या भयाण घरांत अगदीं सहज लीलेनं सतरा अठरा वर्षं वयाच्या मुलाची आई होऊन बसण्याचा जो अधिकार तिनं मिळवला होता, तो विशेष होय! तिच्या नवऱ्यानं संशयाच्या दोरीनं तिला बांधून ठेवण्याची कधीं कल्पनासुद्धां केली नाहीं किंवा शिक्षेची जरुरी त्याला भासली नाहीं. याच पहाऱ्यांतून घरोघर किती पहारेवाले तयार झाले होते!

तर्कालंकार महाशय मुलाला घेऊन बाजारात गेले होते. त्यांची भेट झाली असती तर बरं झालं असतं. पण वेळ बराच होत चालला होता. या दरिद्री गृहलक्ष्मीचं कितीतरी घरकाम शिल्लक राहिलं असेल हें ध्यानीं येऊन राजलक्ष्मी उठली नि निरोप घेत म्हणाली, 'आज आता जातें. तुमची हरकत नसेल तर पुन्हां येईन.'

मींही उठून उभा राहिलों नि म्हणालों, 'मलाही इथं बोलायला कोण नाहीं. या म्हटलं तर येईन मधून मधून.'

सुनंदा बोलली नाहीं. नुसतं हंसून तिनं संमती दाखवली.

परत येताना राजलक्ष्मी म्हणाली, ' मोठी विलक्षण मुलगी आहे. जसा नवरा तशी बायको. देवानं छान जोडा जमवला आहे.'

मी नुसतं ' हूँ ' म्हटलं.

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' त्याच्या मूळ घरची खबर आज मुद्दामच काढली नाहीं. कुशारी बाबूंचा अजून चांगलासा परिचय झाला नाही. पण हीं दोन माणसं मात्र, काहीं म्हणा, मोठीं विलक्षण आहेत. '

' असं वाटतं खरं ' मी म्हटलं, ' माणसं वागवायची तुझी हातोटी मोठी अजब आहे. या दोघातलं वैष्यम्य मोडून एकदा काहीं मिटवता आलं तर पहा ! '

तोंड दाबून हंसत राजलक्ष्मी म्हणाली, ' कसली आली आहे हातोटी ? मला काहीं तुम्हाला मात्र आवरता आलं नाहीं. इतर बायकांनीं सहज तुम्हाला मुठींत ठेवलं असतं.'

' तसंही झालं असत. ' मी म्हटलं. ' पण योगच जर तसा आला नाहीं तर त्याची चर्चा करण्यात हाशील काय ? '

' जाऊंद्या हो. ' राजलक्ष्मी तशीच हंसत म्हणाली, ' इतक्यातच काहीं हातचं गेलं नाहीं म्हणावं. '

आज सारा दिवस वर आभाळ भरून आलं होतं. तिन्हीसाजाना सूर्य ढगाआड झाकून गेल्यामुळं समोरचं आकाश तांबडं लाल झाल होतं. त्याची गुलाबी छाया समोरच्या पठारावर पडली होती. बाजूच्या एका वेळूच्या बेटावर आणि दोन तीन चिंचेच्या झाडावर झाकल्या सूर्याच्या किरणानी सोन्याचा सडा पसरला होता.

राजलक्ष्मीच्या शेवटच्या उद्गाराचं मी उत्तर दिलं नाहीं. बाहेरच्या दशदिशा-प्रमाणं अंतरातलं मन सुद्धा तांबडं लाल झालं होत. तिची दृष्टि दुसरीकडे होती. मी सहज तिच्याकडे पाहिलं, तिच्या ओठावरचं हास्य अजून पुरं मावळलं नव्हतं. तें चिरपरिचित हास्यमुख त्या कोंवळ्या किरणामुळं उजळलेलं दिसल्याचं.पाहून हृदय भरून आलं. मला वाटलं, ही नुसती आकाशातल्या रंगाची पडछाया नव्हे. आत्ताच एका स्त्रीहृदयातला जो प्रकाश मीं संपादन करून आणला होता त्याचीच झळक तिच्या अंतःकरणात खेळूं बागडूं लागली होती.

आमच्याखेरीज रस्त्यावर दुसरं कुणीच नव्हतं. समोर बोट दाखवून ती म्हणाली, ' तुमची सावली पडलेली का दिसत नाहीं, सांगा ना ? '

मी पाहिलं—उजव्या बाजूनं माझी अस्पष्ट छाया तिच्या सावलींत मिसळली होती. मी म्हटलं, ' वस्तू असली तर छाया पडणार ना ? इथं कांहीं नाहींच मुळीं ! '

' पूर्वी होतं ? '

' चांगलंस आठवत नाहीं—नीट पाहिलं नव्हतं. '

' मला आटवतं.' राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, ' नव्हतं का ? एवढीशी होतें तेव्हांपासून पहातें आहे.'

तृप्तीचा एक मोठा निश्वास सोडून ती म्हणाली, ' आजचा दिवस मोठा मजेंत गेला. इतक्या दिवसानीं एक मैत्रीण लाभलीशी वाटली. ' असं म्हणून ती माझ्याकडे पहात राहिली.

मीं काहीं बोललों नाहीं. पण मला मात्र निश्चयपूर्वक वाटलं, कीं तिचे उद्गार अगदीं यथार्थ होते.

घरीं येऊन पोंचलों. धूळ माखलेले पाय धुवायची देखील संधी मिळाली नाहीं. मिळवलेलं सारं समाधान कुठल्याकुठं नाहींसं झालं. बाहेरच्या अंगणांत दहापंधरा लोक येऊन बसले होते. आम्हांला पहाताच ते एकदम उठून उभे राहिले. वाटलं रतन त्याना व्याख्यान देत होता. त्याचा चेहरा आनंदानं फुलून उठला होता. तो जवळ येऊन म्हणाला, ' पाहिलंत, मीं म्हणत होतों तसंच शेवटीं झालं.'

उतावीळपणं राजलक्ष्मी म्हणाली, ' काय म्हणत होतास ? मला नाहीं आठवत. पुन्हां साग पाहूं ? '

रतन म्हणाला, ' पोलिसांनीं हातकडया घालून नवीनला पकडून नेला.'

' पकडून नेला ? केव्हां ? काय केलं त्यानं ? '

' मालतीचा मुडदा पाडला त्यानं ! '

' म्हणतोस काय ? '

त्याचा चेहरा एकदम पांढरा फटक पडला.

पण तो बोलायच्या पूर्वीच सारे एकदम बोलत उठले, ' नाहीं, नाहीं आईसाहेब, एकदम मुडदा पाडला नाहीं—खूप मारलं आहे खरं पण ठार मारलं नाहीं.'

डोळे वटारून रतन म्हणाला, ' कशावरून ? तुम्हांला काय माहीत आहे ? तिला इस्पितळांत पाठवलं पाहिजे होतं पण अजून कुठं सांपडत नाहीं.'

' कुठं गेली ती ? तुमच्या सुद्धां हातांत हातकडया पडतील—माहीत आहे ? '

सर्वांची तोंडं सुकून गेलीं. कुणी कुणी काढता पाय घेऊं लागले. रतनवर डोळे

वटारून राजलक्ष्मी म्हणाली, ' तूं त्या तिकडे जाऊन उभा रहा पाहूं ? जेव्हां मी विचारीन तेव्हा बोलत जा. '

मालतीचा म्हातारा बाप रडव्या तोंडानं गर्दीत उभा होता. आम्हीं सारे त्याला ओळखत होतों. खूण करून त्याला बोलावलं नि विचारलं, ' खरी हकिकत काय आहे विश्वनाथ ? खोटं सांगितलंस किंवा कांहीं लपवून ठेवलंस तर कंबक्ती भरेल तुझी ! '

विश्वनाथनं हकिकत सांगितली ती अशी—गेल्या रात्री मालती बापाच्या घरीं आली होती. आज दुपारीं ती पाणी आणायला विहीरीवर गेली होती. तिचा नवरा नवीन तिथंच कुठंतरी लपून बसला होता. ती एकटी आहे असं पाहून त्यानं तिला एक फटका लगावला. डोकं फुटून रक्त वाहूं लागलं. मालती रडत रडत पहिल्यानं इथं आली. आम्ही इथं नव्हतों असं पाहून कुशारी महाशयांना शोधण्यासाठी त्यांच्या ऑफिसात गेली, तिथं जेव्हा तेही भेटले नाहींत तेव्हा सरळ पोलीस ठाण्यावर गेली, पोलीसांना जखम दाखवून देताच पोलीस तिच्या बरोबर आले नि तिनं नवीनला त्यांच्या ताब्यात दिलं. तितक्यातच तो तो घरी आला होता, स्वतः थोडासा भात रांधून जेवायला बसला होता, त्यामुळं त्याला पळून जाता आलं नाहीं. फौजदारानीं लाथ मारून भात उडवून दिला नि त्याला पकडून नेलं.

हकिकत ऐकताच राजलक्ष्मी भडकून उठली. मालतीबद्दल आधींच तिचा राग होता—नवीनबद्दलही फारशी सहानुभूती नव्हती. पण तिनं तो सारा राग काढला तो माझ्यावर. ती संतापून म्हणाली, ' शंभर वेळ मी तुम्हाला सांगितलं, कीं या हलक्या लोकांच्या भानगडींत तुम्हीं पडूं नका म्हणून. आतां तुम्हींच काय तें पाहून घ्या—जा. '

' या भानगडी मला नकोत ! ' असं म्हणून ती कुठंसुद्धा न पाहता तशीच तडक घरांत निघून गेली. जाता जातां म्हणाली, ' फासावरच चढवावयाला हवा त्या नवऱ्याला ! अन् ती हरामजादी मेली असेल तर ब्याद गेली म्हणावं ! '

घटकाभर आम्हीं सारेच ताठ होऊन राहिलों. काल याच वेळीं मध्यस्ती करायच्या भानगडींत पडलों त्यामुळं हें बोलून घ्यावं लागलं. कालची खटपट केली नसती तर आज हा प्रसंग आला नसता. पण मीं जें कांहीं केलं तें चांगल्या उद्देशानं. मला वाटलं होतं कीं प्रेमलीलेचा हा झांकला प्रवाह अंतराळातून वाहून

साऱ्या वाडीला बुडवून टाकतो आहे त्याला पाट फोडावा. तसं केलं तर सर्वांचंच कल्याण होईल ! पण आता कळलं, ती माझी चूक झाली.

ही एकंदर हकिकत काय झाली होती तें आधीं सविस्तर सागितलं पाहिजे.

मालती ही नवीन डोंबाची बायको होती खरी पण इथं आल्यानंतर मला दिसून आलं, कीं या डोंबवस्तींत ती ठिणगीसारखी चमकत होती. कुणाच्या घरांत तिच्या मुळं कसा भडका उडेल हें काहीं सांगता आलं नसतं. त्यामुळं तिथल्या साऱ्या बायका अस्वस्थ होत्या. मालती जशी देखणी होती तशी चपळही होती. ती चमकीचे डूल कानात घालीत असे. वासाचं तेल लावून बुचडा बाधी. नेसायला काळ्या काठाची मिलची तलम साडी नेसत असे. उघड्या रस्त्यातून फिरतांना पडलेला डोक्यावरचा पदर कधीं सांवरीत नसे.

ती मोठी तोंडाळ होती. त्यामुळं तिच्याबरोबर बोलायला कुणी धजत नसे. दृष्टी-आड गावचीं लेकं तिला कशा प्रकारें नावं ठेवीत असत तें लिहून सागता यायचं नाहीं.

पहिल्यानं मालती नवीनच्या घरीं रहायलाच तयार नव्हती—माहेरींच रहात असे. ती म्हणे, ‘ हा मेला मला काय खायला घालणार ? ’ तिच्या रागानं तो गांव सोडून गेला. कुठल्या तरीं शहरीं जाऊन तिथं पट्टेवाला झाला होता वाटतं ! वर्षाभऱ्यानं तो परत गावीं आला. येताना मालतीसाठीं चादीचे पेंच, चिनी सुताची साडी, रेशमी फिती, एक बाटली गुलाबपाणी नि एक मोठी ट्रंक घेऊन आला होता. या देणगीच्या जोरावर तिला नुसतं घरी आणायचं इतकंच नव्हे तर तिला आपलीशी करून टाकायची अशी त्याला आशा होती.

या साऱ्या ऐकलेल्या गोष्टी. पण केव्हापासून त्याच्या अंतःकरणात संशयाच भूत जागं झालं नि आडआडोशाला राहून तो तिच्यावर नजर ठेवूं लागला—नि या उप्पर आणखीं जें काहीं झालं तें केव्हापासून, त्याचा पत्ता मला लागला नाहीं. त्या दोघाचं वाग्युद्ध नि मुष्ठीयुद्ध चालत असल्याचं मी आल्यापासून पहात होतों. ही डोकेफोडी पहिलीच नव्हती—यापूर्वीही एक दोन दिवस असंच झालं होतं—त्यामुळंच त्याला आजची ही मारामारी केल्यावर कांहीं विशेष वाटलं नाहीं. रोजचाच प्रकार समजून तो निश्चिंतपणें जेवायला बसला होता. पोलिसांना घेऊन येऊन मालती आपल्याला पकडून देईल याची त्याला कल्पनासुद्धां नव्हती.

कालच सकाळीं पहांटेच्या भूपाळीसारखा आवाज चढवून मालती जेव्हां

आरडाओरडा करूं लागली होती, तेव्हा हातचं काम टाकून देऊन राजलक्ष्मीनं येऊन मला सांगितलं होतं, ' आमच्या घराशेजारीं रोज असला दंगा झालेला मला खपायचा नाहीं. पटत नसेल तिचं, तर चार दमडया तिच्या दातावर मारून तिला घालवून द्या म्हणावं ! '

' तो नवीन तरी काय कमी पाजी आहे ? ' मी म्हटलं होतं, ' कामधाम कांहीं करीत नाही नुसते मासे धरीत फिरत असतो. हातीं पैसे पडताच ताडी पिऊन मारहाण सुरू करतो. हें सारं शहरात शिकून आला आहे हें काय सागायला हवं ? '

' दोघंही सारखीच ! ' असं म्हणून राजलक्ष्मी आत जायला निघाली. बोलतां बोलता म्हणाली, ' कामधाम करील केव्हा ? हरामजादी त्याला फुरसद देईल तेव्हा ना ? '

खरं पाहिलं तर या त्याच्या शिव्यागाळी नि मारामारी सर्वांनाच असह्य झाल्या होत्या. एक दोन वेळ प्रयत्न करून पाहिला पण त्यातून काहीं निष्पन्न झालं नाहीं. जेवणखाण उरकल्यावर आज त्याला बोलावून आणून शेवटचा निकाल लावून टाकायचा असं मीं ठरवल होतं.

पण त्याला बोलवावं लागल नाही. दुपारींच गावच्या बायाबाप्यानीं घर भरून निघालं. नवीन म्हणाला ' बाबूजी, आतां हे पुरे झालं ! ही बिघडलेली बायको आहे. यापुढं तिचा संबंध नको. हिला एकदा माझ्या घरातून बाहेर काढा ! '

तोंडाळ मालती पदराआडून म्हणाली, ' आणि माझ्या बागडया मंगळसूत्र एकदा तोडून टाका ! '

' माझे चादीचें पेंच आधीं परत दे. ' नवीन म्हणाला.

मालतीनं त्याचक्षणीं हातातले पेंच काढून दूर भिरकावून दिले.

ते उचलून घेऊन नवीन म्हणाला, ' माझी ट्रंक तुला न्यायला देणार नाहीं. '

' मला नकोच आहे ती. ' असं म्हणून मालतीनं पदराला बाधलेली चावी सोडून त्याच्या पायाकडे फेकली.

वीराचं अवसान आणून नवीन पुढं सरसावला. त्यानं मालतीच्या हातातल्या बागडया पटापट फोडून टाकल्या. गळ्यातलं मंगळसूत्र ओढून तोडून भिंतीवरून दूर फेंकून दिलें.

' जा—तुला विधवा करून टाकली आता ! ' तो म्हणाला.

मीं तर थक्कच झालों. एका म्हाताऱ्यानं माझी समजूत घातली—हें सारं

झाल्याशिवाय तिला म्होतूर लावतां आलं नसतं—झालं तें योग्यच झालं.

शब्दोशब्दीं प्रकरणावर प्रकाश पडत गेला. विश्वेश्वराच्या मोठया जांवयाचा भाऊ आज सहा महिने ये जा करूं लागला होता. तो घरचा बरा होता. विशूला रोख वीस रुपये द्यायचे त्यानं कबूल केलं होतं. मालतीला पायात पैंजण, हातांत चांदीच्या बागडया नी नाकात सोन्याची नथ घालीन असं तो म्हणत होता—नव्हे, एवढे जिन्नस त्यानं आणून विशूच्या ताब्यांत दिले होते.

एकंदरींत जो प्रकार झाला तो खराब झाला असं मला वाटलं. बरेच दिवसांपासून हा घाणेरडा कट सुरू झाला असावा नी नकळत मीं त्या कटाला मदत केल्याचं पाप माझ्या पदरीं आलं.

नवीन म्हणाला, 'मला हेंच पाहिजे होतं. आता शहरात जाऊन चाकरी करतों—मजा करतों, तुझ्यासारख्या दहाजणींशीं लग्न करून दाखवतों. रांगामाटी गांवचा हरी मोडल आपल्या मुलीसाठीं मला गळ घालतो आहे. तिच्या नखाची सुद्धां तुला सर नाहीं.' असं म्हणून चादीचे पेंच नी ट्रंकची चावी खिशात टाकून तो निघून गेला. त्यानं एवढी बढाई मारून दाखवली खरी, पण त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिलं तर, शहरची चाकरी किंवा हरी मोडलची मुलगी त्यानं पटकावली असती असं कुणालाच वाटलं नसतं.

रतन येऊन म्हणाला, 'बाबूजी, बाई म्हणताहेत या सगळ्या भानगडी आपल्या घरीं नकोत. यांना घालवून द्या!'

मला सांगावं लागलं नाहीं. विश्वेश्वर मोडल मुलीला घेऊन जायला निघाला. जातांना तो माझ्या पायावर डोकं ठेवायला येईल म्हणून मीं चटकन् आंत निघून गेलों.

मनाची ताटातूट झालेली—दुसरा मार्ग आहे–मग निष्कारण रोज रोज आरडा ओरडा, शिवीगाळ, मारामारी करीत रहाण्यापेक्षां हेंच बरं नाहीं का? पण सुनंदेच्या घराकडून परत येतांच कळून आलं कीं कालच्या प्रकरणांतून कांहीं बरं निपजलं नाहीं. मालतीला विधवा बनवून नवऱ्याचा सारा हक्क टाकून दिल्यावर सुद्धा मारामारीचा हक्क तेवढा त्यानं सोडला नव्हता. या वाडींतून त्या वाडींत हिंडत साऱ्या सकाळभर तो लपून छपून संधी पहात होता—संधी मिळतांच शेवटीं हें असं झालं. पण ती पोर गेली कुठं?

सूर्य अस्ताला गेला. पश्चिमेकडच्या खिडकींतून बाहेर पहात मी विचार करीत

होतों. पोलीसच्या भीतिनं मालती कुठंतरी लपून राहिली असावी—पण नवीनला तिनं जें पोलीसच्या ताब्यांत दिलं तें एका अर्थी बरं केलं. बेटयाला योग्य शिक्षा झाली. बिचारी कटकटींतून सुटली एकदांची !

साजवात लावण्यासाठीं आलेली लक्ष्मी क्षणभर थाबून उभी राहिली पण कांहीं बोलली नाहीं ! ती बाहेर जात असता पलिकडच्या खोलीत पाऊल टाकल्याबरोबर कसलातरी जड पदार्थ पडल्याचा आवाज ऐकून घाबरून ओरडली. धावत जाऊन मी पहातों तर एक मोठी थोरली कापडाची मोटली दोन्ही हातानीं तिचे पाय पकडून त्यावर डोकं ठेवीत होती. राजलक्ष्मीच्या हातचा दिवा खालीं पडला होता तरी विझाला नव्हता. मीं दिवा उचलून पाहिलं तों काळ्या काठांची तलम साडी माझ्या नजेरला पडली. 'कोण मालती ?' मी उद्गारलों. 'चाडाळणी,' राजलक्ष्मी म्हणाली, 'संध्याकाळच्या वेळी येऊन मला शिवलीस ? काय झालंय ?'

दिव्याच्या प्रकाशात मला दिसून आलं कीं तिच्या डोक्याच्या जखमेंतून सुरू झालेल्या रक्ताच्या धारानीं राजलक्ष्मीचे पाय रंगले गेले होते. बिचारी घसा फोडून सारखी रडत होती.

ती म्हणत होती, 'मला वांचवा आईसाहेब.'

राजलक्ष्मी चिडून म्हणाली, 'का ? काय झालं आतां !'

ती रडत रडत म्हणाली, 'फौजदार म्हणाले, उद्या त्याच्यावर चार्ज ठेवतील. पांच वर्षांची शिक्षा होईल.'

मीं म्हटलं, 'त्यात काय ? करावं तसं भरावं !'

राजलक्ष्मी म्हणाली, 'जाईना का तुरुंगात ? आता तुला काय त्याचं ?' पोरटी काळीज फुटल्यागत रडूं लागली. ती म्हणाली, 'बाबूजी म्हणत असले तर म्हणूं देत. पण आईसाहेब तुम्हीं असं म्हणूं नका. त्याचा तोंडचा घास मीं पोटांत जाऊं दिला नाहीं.'

ती पुन्हां तसंच डोकं आपटून घेऊं लागली. ती म्हणाली, 'आईसाहेब, एवढ्या संकटांतून मला सोडवा—कुठं तरी परदेशीं जाऊन भीक मागून आम्ही पोट भरूं. नाहींतर आतां जाऊन तुमच्या विहिरींत उडी घेऊन जीव देतें.'

चट्कन् राजलक्ष्मीच्या दोन्ही डोळ्यांतून आसवांच्या धारा झराझर वहात खालीं पडूं लागल्या. रक्तानं माखलेल्या तिच्या केसांवर हात फिरवीत ती म्हणाली, 'बरं बरं ! तूं उगी रहा. काय होतं तें मी पहातें.'

पहावंच लागलं! राजलक्ष्मीच्या पेटीतले शेंदोनशें रुपये त्या रात्री कोणत्या ठिकाणीं जाऊन गडप झाले तें सांगायची जरूरी नाहीं.

नवीन मोडल किंवा मालती दुसऱ्या दिवशीं सकाळपासून गंगामाटी गावांत कुणाच्याही नजरेला पडलीं नाहींत.

९

या बाबतींत सर्वांना वाटलं—गेलीं, बरं झालं. असल्या क्षुल्लक गोष्टीकडे लक्ष द्यायला राजलक्ष्मीला वेळ नव्हता. दोनचार दिवसात ती सारं कांहीं विसरून गेली. आठवण असती तरी तिनं काय केलं असतं, तें तिचं तिलाच माहीत. एकंदरींत सर्वांनाच वाटलं कीं गावचं एक पाप नाहींसं झालं.

बरं वाटलं नाहीं काय तें रतनला. तो मोठा धूर्त होता. मनातली गोष्ट सहज बाहेर सांगत नसे. पण त्याची मुद्रा पाहिल्यावर असं वाटे, कीं झाला प्रकार त्याला मुळींच पसंत पडला नाहीं. मध्यस्ती करण्याची त्याची संधी गेली, कर्तबगारीचा सुयोग गेला, घरचा पैसा गेला—एवढी जबरदस्त उलथापालथ होऊन एका रात्रींत कुठंच नाहींशी झाली—त्यामुळं सर्वांना जमेला धरून तो आपला अपमान झाला, आपला पराजय झाला, असं वाटून घेऊं लागला. तरीही तो काहींच बोलत नव्हता. स्वतः घरची मालकीण या बाबतींत काहींच लक्ष घालीत नव्हती. ती रोज सुनंदेकडे जाऊन मंत्रतंत्राचं विशुद्ध उच्चारण करायला शिकायच्या कामाला लागली होती. एक दिवस देखील तिचं तिथं जाणं चुकत नसे. तिथं जाऊन ती कितीसं धर्मतत्त्वाचं ज्ञान संपादन करीत होती हें मला तरी कसं कळणार होतं? तिच्यात होत असणारा बदल तेवढा मात्र मला दिसून येत होता. तो जितका झपाट्यानं होत होता तितकाच अनपेक्षित होता.

दिवसा माझं जेवण सदोदीत उशीराच होत असे. राजलक्ष्मी या बाबतींत सदोदीत तक्रार करी—तिला तें मुळींच पसंत नव्हतं खरं—पण ही चूक दुरुस्त करण्याच्या बाबतींत मला कधींच जरुरी वाटली नाहीं. पण आजकाल क्वचित् एकाद्या दिवशीं फार उशीर झाला तर माझी मलाच लाज वाटे. कारण घड्याळा-कडे बोट करून राजलक्ष्मी कठोरपणानं म्हणे, ‘ तुम्ही आजारी माणूस! एवढा उशीर कां करतां? स्वतःची काळजी तुम्हांला नसेल—पण नोकराचाकरांची तरी काळजी हवी ना? तुमच्या या उशीरामुळं ते बिचारे टेकीला येतात.’

तो पूर्वीचाच प्रकार—तरीपण अगदीं तसाच नव्हे. पूर्वीचा राग लोभाचा होता—जिव्हाळ्याचा होता. त्यावेळीं तें बोलणं लागत नसे. आत्तांच्या रागात असा एक काहीं कडवेपणा होता कीं तो जरी नोकराच्या लक्षांत येत नव्हता—मलाही जाणवत नव्हता—तरीही देवाच्या कानाला कदाचित् कठोर लागला असता तर कोण जाणे!

एवढयासाठींच भूक लागली नाहीं तरीही नोकरचाकराना त्रास पडूं नये म्हणून घाईघाईनं स्नान भोजन आटोपून मी त्याची मोकळीक करीत असें. माझ्या या कळकळीबद्दल नोकर लोकाचा आग्रह होता कीं उपेक्षा होती हें त्यांचं त्यानांच माहीत! पण मी पहात होतो, यानंतर दहापंधरा मिनिटात राजलक्ष्मी बाहेर निघून जात असे. केव्हा रतनला तर केव्हा दरवानाला बरोबर घेत असे. केव्हां केव्हा तर एकटीच जात असे. कुणासाठी थाबून रहायला तिला जशी काहीं सवड नसे.

पहिल्यानं दोन चार दिवस तिच्याबरोबर जायचं जमलं होतं. पण या दोन चार दिवसातच मला दिसून आलं, कीं त्यामुळं कुणाचीच कसली सोय होत नव्हती—सोय झालीही नव्हती. अर्थात् मी माझ्या स्वतंत्र खोलींत आळसावून पडलेला नि ती आपल्या धर्मकर्म नि मंत्रतंत्राच्या नव्या उठाठेवीत गुंतलेली—अशा रीतीनं आम्ही दोघंही दुरावत चाललों.

माळावरच्या तापलेल्या रूक्ष रस्त्यावरून ती घाईघाईनं जात असलेली मला माझ्या खिडकीतून दिसत असे. सारी दुपार मी एकटयानं काय करावं इकडे लक्ष द्यायला तिला अवसर नव्हता हें मी पहात होतों. ती जात असताना जोपर्यंत नजर पोंचे तोंपर्यंत मी नुसता पहात रहात असें. चढउताराच्या त्या रस्त्यानं पायीं जात असता हळुहळू तिची मूर्ति दूरदूर होत शेवटीं माझ्या नजरेआड होई. कित्येक दिवस ती जाण्याच्या वेळीं माझ्या नजरेआड होत असे असं वाटे. हा तिचा प्रवास—एकाकी प्रवास अजूनही पुरा झाला नव्हता. ती जशी काही चालतच राहिली होती.

चट्कन् मी भानावर येत असें. डोळे पुसून पुन्हा एकदा डोकावून पाहून घेऊन बिछान्यावर पडत असें. कांहींच काम नसल्यामुळं ग्लानी येई नि केव्हा केव्हां माझा डोळा लागे—केव्हा केव्हां डोळे मिटून मीं उगीच पडून रहात असें. जवळच एका छोटयाशा बाभळीच्या झाडावर बसलेलं घुबड ओरडे नि त्याच्याच बरोबर माळावरच्या वाऱ्याच्या झळीमुळं डोंबाच्या वेळूच्या बेटातून असा काहीं

केविलवाणा आवाज निघे—मला वाटे तो जसा काहीं माझ्याच अंतःकरणांतून निघतो आहे. मला असं वाटलं, फार दिवस हें काही सहन होणार नाहीं. रतन घरीं असला तर पाऊल न वाजवता हळूच येऊन मला हळूच विचारी, ' तंबाखू भरून आणूं का बाबू?' कितीवेळ तरी त्यानं असं विचारावं. जागा असलों तरी मीं उत्तर देऊं नये—झोपेचं सोंग करून पडावं. मी बोलायला गेलों तर माझ्या अंतःकरणातली वेदना माझ्या मुद्रेवरून तो चटकन् ओळखील याचं मला भय वाटे.

रोजच्या प्रमाणेंच त्या दिवशी दुपारीं राजलक्ष्मी सुनंदेच्या घरी निघून गेल्यावर सहसा मला ब्रह्मदेशाची आठवण झाली. फारा दिवसानीं अभयेला पत्र ल्याहावं म्हणून मी बसलों. ज्या फर्ममधें मीं नोकरीला होतों तिथल्या बडया साहेबालाही एक पत्र ल्याहावं, त्याची खबर घ्यावी, असंही वाटलं. कसली खबर घ्यायची, का खबर घ्यायची, खबर घेऊन करायचं काय या कशाचाच मी विचार केला नव्हता. —इतक्यात खिडकीच्या समोरून कुणीतरी एक बाई तोंडावर बुरखा ओढून घाईघाईनं निघून गेलीशी वाटली. वाटलं, ती ओळखीची असावी—मालती तर नव्हे ? उठून डोकावून पहायचा प्रयत्न केला पण दिसली नाहीं. मी पहात होतों तेव्हाच तिच्या पदराचा तांबडा काठ भिंतीच्या कोनामागं दिसेनासा झाला.

या महिनाभऱ्याच्या अवधींत डोंबाच्या या सैतानी पोरीला एकप्रकारें सारे विसरून गेले होते. विसरलों नव्हतों काय तो मींच ! का कोण जाणें, पण या उच्छृंखल पोरीच्या डोळ्यातल्या एक अश्रूबिंदूचा डाग त्या संध्याकाळीं जो माझ्या मनाच्या कोपऱ्यांत पडला होता तो अजून पुसून गेला नव्हता. मला पुन्हां पुन्हा वाटे, ती कुठं तरी आसपास असावी. गंगामाटीच्या खोटया आमिषाच्या नि भलत्या भानगडीच्या आटोक्याबाहेर राहून ही पोर आपल्या नवऱ्याबरोबर कशा प्रकारचे दिवस काढते आहे हें कळून घेण्याची मला जिज्ञासा होई. एवढया लवकर त्यानीं पुन्हा इकडे यावं असं मला वाटत नसे. पुन्हा पत्र पुरं करायला बसलों. दहापाच ओळी लिहून झाल्यावर कुणाची तरी चाहूल लागली म्हणून वर पाहिलं, तो रतन हातात चिलीम घेऊन उभा ! चिलीम गुडगुडीच्यावर बसवून माझ्या हातीं नळी देत तो म्हणाला, ' गुडगुडी ओढा ना बाबू ! ' मीं मानेनंच होकार दिला.

रतन एकदम गेला नाहीं. क्षणभर तो उगीच उभा राहिला होता. कांहीं वेळानं तो मोठया गंभीरपणं म्हणाला, ' बाबू, हा रतन न्हावी केव्हां मरणार आहे तें त्याला कुणी सांगेल का ! '

त्याची वृत्ती मला परिचित होती. राजलक्ष्मी असती तर तिनं म्हटलं असतं, ‘ कळायचं तेव्हां कळेल पण तुला आतां काय सागायचंय् ? ’

पण मी नुसता त्याच्याकडे पाहून हंसलों. रतनच्या मुद्रेवरचा गंभीरपणा त्यामुळं एवढासुद्धां हटला नाहीं. तो म्हणाला, ‘ बाईना मी त्या दिवशीं सागितलं, कीं ह्या हलक्या लोकांच्या भानगडींत पडूं नका ! आता त्या पोरीच्या आसवातून दोनशें रुपये वाहून गेलेच कीं नाहीं ? आता तुम्हींच सांगा मी असं सागितलं होतं की नाहीं ? ’

तो काहींच बोलला नव्हता हे मला माहीत होतं. तसं बोलावं असं त्याच्या मनात त्यावेळीं आलं असेल—पण त्यावेळीं तसं बोलायची त्याचीच काय, माझी-सुद्धा छाती झाली नसती. मी म्हटलं, ‘ काय भानगड आहे रतन ? ’

रतन म्हणाला, ‘ जें काय व्हायचं तेंच झालं ! ’

मी म्हटलं, ‘ पण तें काय झालं हे जर मला कळलं नाहीं, तर जरा उघड करून सागशील कीं नाहीं ? ’

रतननं सारी हकिकत सागितली—ती ऐकून मला काय वाटलं ते सांगतां येत नाहीं. एवढंच आठवतं, कीं ती त्या हकिकतीच्या सर्वसामान्य घाणेरडेपणामुळं माझ्या मनावर अगदीं फार वाईट परिणाम झाला. हा सारा प्रकार घडला कसा त्याचा संपूर्ण इतिहास रतनला अजूनही मिळाला नव्हता. त्याला एवढंच कळलं होतं, कीं नवीन मोडल तुरुंगात पडला होता नि मालती आपल्या मेहुण्याच्या धाकट्या भावाबरोबर म्होतूर लावून दोघंही गंगामाटीला कालच परत आलीं होतीं. मालती एक प्रकारें मी प्रत्यक्ष पाहिली नसती तर राजलक्ष्मीच्या पैशाची ही जी बरबाद झाली ती मला खरी वाटली नसती.

रात्री जेवणाच्यावेळीं राजलक्ष्मीला ही हकिकत कळली. ऐकताच ती आश्चर्य-चकित होऊन म्हणाली, ‘ म्हणतोस काय रतन ? अगदीं खरं का हें ? मेलीनं त्या दिवशीं काय बेमालूम ढोंग केलं. पैशापरी पैसे गेले—अवेळीं मला आघोळ करावी लागली—हें काय ? इतक्यात झालं तुमचं जेवण ? मग जेवायला बसलां तरी कशाला ? ’

असल्या प्रश्नाचं उत्तर द्यायच्या भानगडींत मी केव्हांच पडत नसें. आजही तसाच उगीच राहिलों. तरीपण एक गोष्ट माझ्या ध्यानीं आली—हजार कारणांनीं आज माझी भूक मरून गेली होती—कांहीं खाल्लंच नव्हतं मी—पण आज तें

तिच्या नजरेला आलं. हें नजरेला आलं खरं पण दिवसेंदिवस माझा आहार तुटत येत होता हें कांहीं तिच्या नजरेला येत नव्हतं. यापूर्वी असल्या बाबतींत तिची नजर इतकी तिखट असे, कीं एवढं कुठं कमीजास्त झालं तर ती सारं घर डोक्यावर घेत असे. कोणत्याही कारणानं का असेना पण तिची ही ससाण्याची नजर भुरकट होऊन गेली होती. म्हणून दुसऱ्याच्या यातना उघड करून तिनं दाखवाव्या काय म्हणून? नि मी तरी का म्हणून बोलावं? येणारा सुस्कारा दाबून काहींच न बोलतां मी उगी राहिलों.

माझा सारा दिवस एकच प्रकारें सुरू होई, एकच प्रकारें त्याचा शेवट होई. आनंद नाहीं, वैचित्र्य नाहीं, तशीच विशेष कांहीं दुःखकष्टाची तक्रारही नाहीं. प्रकृती एकंदरींत ठीक होती.

दुसरे दिवशी सकाळीं बऱ्याच उशीरा जेवणखाण आटोपून आपल्या खोलींत येऊन बसलों. समोरची खिडकी तशीच उघडी होती—तसंच समोरचं दृश्य दिसत होतं—उघडा कोरडा माळ! आज पंचागातला कसला तरी उपास होता. अर्थातच राजलक्ष्मी त्या घाईत होती. म्हणूनच रोजच्यापेक्षां बऱ्याच लवकर ती सुनंदेकडे निघून गेली. नित्याप्रमाणे कितीतरी वेळ तसाच पहात राहिलों होतो. चट्कन् आठवण झाली. कालची दोन्हींही अपुरीं पत्रं पुरीं करून तीनाच्यापूर्वी पोष्टात टाकलीं पाहिजे होतीं.

उगीच वेळ न घालवता त्या कामाला लागलों. दोन्हीं पत्रं पुरी करून वाचून पाहूं लागलों. कुठं तरी अडखळल्यासारखं वाटलं. काहीं काहीं गोष्टी लिहिल्या नसत्या तर बरं झालं असतं असंही वाटलं. तसं पत्रात विशेष काहीं लिहिलं नव्हतं. ही उणीव कुठं जाणवत होती, तें पुन्हां पुन्हा वाचूनही ध्यानीं येईना.

एक गोष्ट आठवते. अभयेच्या पत्रात रोहिणीदादाला नमस्कार सागावे असं लिहिल्यावर शेवटीं लिहिलं होतं, 'फार दिवस तुमच्याकडची खबर कळली नाहीं. तुम्हीं कसे आहांत, तुमचं कसं काय चाललंय्, याची नुसती कल्पना करण्यापलिकडे मीं ज्यास्त कांहीं केलं नाहीं. कदाचित् तुम्हीं सुखांत असाल—कदाचित् नसाल, पण तुमचा संसार देवाच्या हातीं सोपवून एके दिवशी त्या सर्वांवर पडदा टाकून जो आलों तो पडदा तसाच पडून राहिला आहे. तो दूर करून पहावा असं मनात सुद्धां आलं नाहीं. तुमचा माझा फारा दिवसांचा परिचय नव्हता हें खरं! पण ज्या संकटाच्या काळात आपल्या परिचयाची सुरवात झाली नि एकेदिवशीं त्याचा शेवट

झाला, तो वेळेच्या मापानं मोजण्याचा प्रयत्न केव्हाच केला नाहीं. आजारीपणाच्या त्या दिवसांत, परमुलखात तुझ्याखेरीज आश्रयाला मला कुठंच थारा नव्हता. त्यावेळीं तूं एक क्षणभरसुद्धां मागं पुढं पाहिलं नाहींस. जीव टाकून रोगी माणसाचा अंगिकार केलास. अशाच आजारीपणात, अशीच सेवा करून मला दुसऱ्या कुणी कधीं वाचवलं नाहीं असं मीं म्हणत नाही. पण आज दूरवर असतांना त्या दोन्ही परिस्थितीतला फरक ताडून पहात आहें. दोघाच्याही सेवेंत, दोघाच्याही जाणिवेंत, अंतःकरणाच्या निष्कपट कळकळींत नि निकटच्या आपुलकींत केवढंतरी मोठं साम्य आहे. पण तुझ्या निःस्वार्थी नि जिव्हाळ्याच्या असामान्य वैराग्यांत जें काहीं वैशिष्ठ्य मला दिसलं, नुसत्या सेवेनंच जे आपलं आपलेपण पूर्ण केलं, मीं बरा झाल्यानंतर त्या पूर्वीच्या भावनेची एवढीसुद्धा खूण कुठं राहूं दिली नाहीं, त्याची आज मला पुन्हा पुन्हा आठवण होत आहे. कदाचित् स्नेहाची आत्यंतिकता मला सहन होत नसावी. कदाचित् स्नेहाचं जें चित्र तुझ्या मुद्रेत नि नजरेंत त्यावेळीं दिसलं होतं ते पुन्हा पहायची मला हुरहुर लागली असावी. प्रत्यक्ष नजरानजर झाल्याशिवाय या भावनेचं निदान मला करता यायचं नाही.'

साहेबालाही लिहिलेलं पत्र पुरं केलं. एकेकाळीं खरोखरच त्यानं माझ्यावर मोठे उपकार केले होते. त्याबद्दल त्याला धन्यवाद दिले. मी त्याच्याकडे काही मागितलं नव्हतं खर, पण इतके जास्त दिवस निघून गेल्यानंतर अशा प्रकारे धन्यवाद देण्याचं अवडंबर मी माजवलं याची माझी मलाच लाज वाटली.

पत्ता लिहून पाकीट बंद करून पाहिलं तो डाकेची वेळ टळून गेली होती. एवढी घाई करूनही शेवटीं पत्र गेलं नाहीं. पण त्याबद्दल मनात काही विशेष न वाटता उलट एकंदरींत बरंच वाटलं. असं वाटलं, झालं तें बरं झालं. पुन्हा एकदा उद्या पत्र वाचून पहायची संधी मिळाली.

कुशारीची बायको येते आहे असं सागायला रतन आत आला. त्याच्या पाठोपाठ ती स्वतःच आत येऊन हजर झाली. मीं जरा अस्वस्थ झालो. मीं म्हटलं, 'ती घरीं नाही. परत यायला संध्याकाळ होईल.'

'तें मला माहीत आहे.' असं म्हणून तिन वरची एक बैठक ओढून घेऊन जमिनीवर टाकून बसत म्हणाली, 'संध्याकाळच काय, चागली रात्र होईल त्याना परत यायला.'

लोकांच्या तोंडून मीं ऐकलं होतं, कीं या बाईला संपत्तीचा फार गर्व होता.

सहसा ती कोणाच्या घरी जात नसे. या घरासंबंधींसुद्धा तिचं असंच धोरण होतं—निदान विशेष लोभ जडवून घेण्याची उत्सुकता तिनं कधींच दाखविली नव्हती. इतक्या दिवसात ती एक दोन वेळांच आली होती. मालकिणीच्या घरीं म्हणून एकदां स्वतः आली होती, तशीच एकदां बोलावणं गेलं होतं म्हणून आली होती. पण आज ती न बोलावता अचानक का आली नि घरीं कुणी नाहीं हें माहीत असूनही का आली याची मला कल्पना होईना.

बैठकीवर बसल्यावर म्हणाली, 'आजकाल आमच्या जाऊबाईचं अगदीं सूत जुळलं आहे म्हणायचं !'

न कळत तिनं मर्मावर आघात केला. तरीही मीं म्हटलं, 'हो, मधून मधून जाते तिकडे.'

कुशारीबाई म्हणाली, 'मधून मधून का? रोज—अगदी दररोज. पण 'ती' येते आहे का कधीं इकडे ? एक दिवससुद्धा नाहीं ! धन्याचा मान राखणारी बाई नव्हे ती सुनंदा !' असं म्हणून ती माझ्या तोंडाकडे पहात राहिली.

दररोज जाणाऱ्या व्यक्तीबद्दलची गोष्ट माझ्या मनात आली होती. पण दुसरी व्यक्ती येण्याची गोष्ट माझ्या लक्षात आली नव्हती. अर्थात् तिचं भाषण माझ्या मनाला लागलं. पण या प्रश्नाचं उत्तर मी काय देणार होतों ? ही बाई का आली याचं कारण मला आता कळलं. एकदा असंही वाटलं, कीं उगीच खोटा संकोच टाकून देऊन, आपल्याला ह्या बाबतींत काही करता येत नाही, अशा असहाय व्यक्तीला शत्रूपक्षाच्या विरुद्ध उत्तेजित करण्यात कसलाच फायदा नाही, असंही तिला सांगावसं वाटलं. मी तसं बोललों असतों तर काय झालं असतं कोण जाणे. पण बोललों नाहीं त्याचा परिणाम झाला. तिचा सारा राग एका क्षणार्धात उसळून उठला, नि कधीं, कुणाचं, काय झालं, कोणत्या कारणामुळं तसं घडून आलं, या सर्वांबद्दलची सविस्तर हकिकत सांगतांना आपल्या सासुरवाडीचा दहा वर्षांचा इतिहास रोजनिशीप्रमाणें ती एकसारखी सांगूं लागली. तिच्या थोडयाशा बोलण्या-नंतर माझं तिच्या भाषणावरचं लक्ष उडालं. त्याला कारणही तसंच होतं. एका बाजूला आपल्या पक्षाचा स्तुतीपाठ, दया, दाक्षिण्य, तितिक्षा, प्रभृती, जे कांहीं शास्त्रोक्त सद्गुण मनुष्याचा ठायीं संभवतात त्याचं सविस्तर विवरण आणि दुसऱ्या बाजूनं जेवढं काहीं विपरीत तेवढयाची केलेली फोड, प्रतिपक्षाच्या विरुद्ध केलेल्या आरोपाचा सन, तारीख, महिना, शेजारी साक्षीदारांची नांवं गावं वगैरेची जंत्री

सांगण्याखेरीज दुसरं काहींच नसणार याची मला कल्पना होती.

प्रथम तसं काहीं नव्हतंही. पण तितक्यात कुशारी बाईचा आवाज एकदम बदलल्याचं पाहून माझं लक्ष तिच्या भाषणाकडे वळलं. आश्चर्यचकित होऊन मी विचारलं, ' काय झालंय ? ' ती क्षणभर टक लावून माझ्याकडे पहात राहिली नि नंतर गहिंवरून म्हणाली, ' आता काय व्हायचं राहिलयं बाबू ! काल म्हणे भावोजी बाजारात जाऊन स्वतः वांगी विकीत होते ! '

तिचं भाषण मला चमत्कारिक वाटलं. तसा मी खुषींत असतों तर त्यावेळीं हंसलो सुद्धा असतों. मी म्हटलं, ' अध्यापक माणूस—त्याला एकदम वांगी मिळाली कुठून नि तीं विकायला तो गेला तरी का ? '

कुशारी बाई म्हणाली, ' त्या मेलीच्या कटकटीनं ! परसवात चार वांगी लागलीं होतीं वाटतं ! ती देऊन त्याला तिनं बाजारात विकायला पाठवलं. असं जर आमचं वैर साधूं लागले तर आता गावांत रहायचं तरी कसं ? '

' यात वैर साधलं कसलं ? ' मी म्हटलं, ' तीं माणसं तुमच्या भानगडीत पडत नाहीत. गरज पडली म्हणून स्वतःचे जिन्नस त्यानीं स्वतः विकले ! त्यात तुम्हाला दोष कसला ? '

माझं उत्तर ऐकून कुशारीबाई अगदी अस्वस्थ होऊन माझ्याकडे पहात म्हणाली, ' तुम्हीच असं म्हणूं लागला तर जायचं कुणाकडे नि सांगायचं काय ? मालकानींच जर दूर लोटलं तर तक्रार न्यायची कुणाकडे ? मीं चाललें—'

शेवटचे शब्द बोलतांना तिला गंहिवर आलेला पाहून मी हळूच म्हटलं, ' असं पहा, यापेक्षा तुम्ही ही हकिकत तुमच्या मालकिणीलाच सांगा. तुमचा उद्देश तिलाच बरोबर कळेल नि जें काहीं करायचं तें तिलाच करतां येईल. '

मान वेळावीत ती म्हणाली, ' मला कुणाला काही सांगायचंही नाहीं अन् कुणी माझ्यासाठीं कांहीं करायलाही नको—'

असं म्हणून पदरानं डोळे पुसून ती म्हणाली, ' पूर्वी घरातून म्हणायचं होत असे, दोन महिने जाऊं दे—आपोआप घरीं येतील. पुन्हां म्हणत असत, जाऊं देत आणखी दोन महिने, सारं कांहीं ठीकठाक होईल. अशी वाट पहात पहात आज वर्ष लोटलं. पण काल जेव्हां ऐकलं, कीं परसवांतलीं दोन वांगी विकायला बाजारांत नेलीं म्हणून, तेव्हांपासून माझा सर्वांवरचा विश्वास उडाला. मेली साऱ्या संसाराची धूळधाण उडवील ! पण बायकांच्या जातींत अशी दगडाच्या काळजाची

कुणी निपजेल असं मला स्वप्नींसुद्धां वाटलं नव्हतं ! '

ती आणखी सांगत होती, ' त्यांना कांहीं हिची ओळख पटली नव्हती. पण मी तेव्हांच तिला ओळखलं. पहिल्या पहिल्यानं त्याच्या याच्या कुणाच्या तरी नांवानं लपून छपून कांहीं ना कांहीं पाठवीत असें. तिकडून म्हणायचं होई, कीं कळून सवरून सुनंदा घेते आहे. पण अशानं कांहीं त्याचे डोळे उघडायचे नाहींत. मीं म्हणत असें, असेना का ! पण एके दिवशीं माझे डोळे खाड्कन् उघडले. जिन्नस मीच पाठवतें आहे हें तिला कसं कळलं कोण जाणे, एके दिवशीं सारी चिजवस्त टोपलींत भरून गडयाकडून पाठवून माझ्या दारीं आणून टाकली. तरीही इकडच्यांचे डोळे उघडले नाहींत—जाग आली काय ती मला ! '

तिचा उद्देश आतां कुठं माझ्या ध्यानीं येऊं लागला. मी सहानुभूतीपूर्वक म्हणालों, ' आतां काय आहे उद्देश आपला ? आपल्या विरुद्ध त्या लोकानी कांहीं हेवादावा चालवला आहे का ? '

कुशारीबाई एकदम रडूं लागली. एकदम कपाळावर हात मारून घेऊन ती म्हणाली ' जळलं माझं कपाळ ! तसं तरी कांहीं केलं असतं त्यानीं एकदां ! जी घर टाकून बाहेर निघाली तेव्हांपासून आजवर दृष्टभेट सुद्धा नाहीं—नाव नाहीं, ग्रहण नाहीं—अशी निष्ठूर पाषाणहृदयी पोर कुठं पाहिली नाहीं. आईबापापेक्षा देखील ही सुनंदा आम्हां उभयताना मानीत असे. पण ज्या दिवशीं त्याना कळून आलं, कीं दीराचं वैभव पापाचं आहे, त्या दिवसापासून तिचं मन दगडासारखं कठीण झालंय. मुलाला नवऱ्याला घेऊन एक एक दिवस सुकून मरेल, पण एक कवडीला सुद्धां शिवायची नाहीं. एवढी मोठी दौलत काय लाथेनं उडवायची आहे बाबू ? तिला एक दयामाया नाहीं, पोरांबाळांसकट मरायची तयारी आहे तिची, पण आम्हांला का तसं करतां येतं ? '

काय उत्तर द्यावं हें मला सुचेना. मी नुसता उद्गारलों, ' मोठी विलक्षण बाई आहे ! '

दिवस खालीं जात होता. कुशारीबाई नुसती मानेनंच होय म्हणून उठून उभी राहिली. चट्कन् हात जोडून ती बोलूं लागली, ' खरं सांगतें बाबू, या सगळ्या भानगडीमुळं माझं काळीच फाटून जातंय् ! पण मी ऐकलं, कीं मालकीणबाईचं नि तिचं हल्लीं चांगलं जमलंय—कांहीं सांगून व्हायचं नाहीं का ? यापुढं सहन करायची ताकद मला राहिली नाहीं ! '

मी तरी काय बोलणार होतों ? तिच्यानंही काहीं बोलवेना. डोळे पुशीत पुशीत ती तशीच निघून बाहेर गेली.

१०

माणूस परलोकाच्या विचाराला लागलं कीं परक्याची आठवण त्याला रहात नाहीं. माझ्या खाण्यापिण्याची तजवीज करायचं राजलक्ष्मी विसरून जाईल असं कधीं कुणाला वाटलं तरी असतं का ? गंगामाटीला येऊन फार दिवस झाले नाहींत. पण या थोडयाच दिवसात ती माझ्यापासून एकदम किती दुरावली ! माझ्या जेवणाची चौकशी हल्लीं करतो सैंपाकी—नि जेवायची व्यवस्था करतो रतन ! एका अर्थी वाटतं, झालं तें बरं झालं, तिच्या कटकटीतून सुटलों. आजारी असलों तरीहि अकराच्या आत जेवण झालं नाहीं तरी प्रकृती बिघडत नाही. जेव्हा वाटतं तेव्हा जेवतों. रतनच्या आग्रहामुळं नि सैंपाक्याच्या कुरकुरीमुळं थोडक्यात जेवण उरकायचं जमत नाही. थोडं जेवलों तर त्या बिचाऱ्याला वाटतं, कीं आपला सैंपाकच बिघडला—नी मग तो एवढंसं तोंड करतो. कसंबसं त्याच समाधान करून बिछान्यावर जाऊन पडतों. समोर तीच उघडी खुर्ची नी तीच माळावरची सळसळणारी गरम हवा ! दुपारची वेळ कशी खायला येते. झाड झाडोरा नसलेल्या त्या कोरडया माळाकडे पहाता पहाता जेव्हा जीव कंटाळून जातो तेव्हा एकच प्रश्न माझ्यासमोर उभा रहातो— माझं कसं होईल ! अजूनही तिचा लोभ आहे तसाच आहे—इहलोकीं माझ्याखेरीज तिला दुसरं कुणी मोठं नाहीं.—पण परलोकाची गोष्ट निघाली कीं मीं परका ठरतों. तिच्या धार्मिक जीवनातला मी तिचा सोंगडी नाही. तिथं माझ्यावर अधिकार सागायला तिला काहीं पुरावा नाहीं. इथं तिचा हिंदुपणा जागा होतो. या लोकच्या वस्तीचा प्रश्न नाहीं—पण या लोकाच्या पलिकडे जें स्थान आहे तिथं जायला माझ्या सोबतीचा आपल्याला कांहींच उपयोग नाहीं, अशी शंका तिच्या मनांत हल्लीं जागृत झाली होती.

ती हेंच घेऊन बसली होती आणि माझे दिवस हे असे चालले होते. कर्महीन, उद्देशहीन जीवनाच्या दिवसाचा आरंभ होतो शातीनं नी शेवट होतो थकल्या ग्लानीनं ! स्वतःच्या आयुष्याच्या क्षणाची स्वतःच्या हातानं दररोज हत्या करण्यापलिकडे या संसारांत मला दुसरं कोणतंच काम राहिलं नव्हतं. मधून मधून रतन

येऊन तंबाखू भरून देत असे, वेळ झाली कीं चहा आणून देत असे, पण कांहीं बोलत नसे—पण त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिलं कीं मला वाटे, कीं हल्लीं त्यानं माझ्याकडे कृपेच्या दृष्टीनं पहायची सुरवात केली होती. केव्हां केव्हा एकदम येऊन तो म्हणे, ' बाबू , खिडकी बंद करून घ्या. उन्हाची झळ येतेय्.'

मीं म्हणे, ' राहूंदे. ' असं वाटे, किती लोकाच्या अंगाला स्पर्श करून, किती अपरिचित लोकाच्या ऊष्ण निश्वासाचा मीं अनुभव घेतों आहें. माझा बाळमित्र इंद्रनाथ अजूनही कुठंतरी जीवंत असेल. त्याच्या हृदयांतला उष्ण निश्वास यावेळीं मला स्पर्श करून गेला असेल. कदाचित् तो सुद्धा आपल्या बाळमित्राच्या संगतींत घालवलेल्या सुखदुःखाच्या दिवसाची अशीच आठवण करीत असेल. नीं आम्हां दोघाची ती अन्नदाअक्का—कदाचित् तिच्या साऱ्याच दु;खाचा शेवटही झाला असेल. केव्हा केव्हा वाटे, ब्रह्मदेश याच बाजूला आहे—हवेला तर अडथळा नाहीं ?—कुणी सागावं—समुद्रपार होऊन अभयेच्या अंगावरून वाहून येणारा वारा मला घेरून टाकीत असेल.

अभयेची एकदा आठवण झाली कीं मग ती माझ्या मनाची पकड घेऊन बसे. रोहिणीदादा यावेळीं नोकरीवर गेला असेल. आपल्या छोटया बिऱ्हाडाचा सदर दरवाजा बंद करून अभया शिलाईकाम करीत बसलेली असेल. ती माझ्यासारखी दिवसा झोंपत नसे. कदाचित् यावेळीं ती एकादं मुलाचं झबलं किंवा तसाच एकादा उशीचा अभ्रा किंवा असंच काहीं तरी एकादं छोटसं घरकाम करीत बसलेली असेल.

हृदयाला बाण लागून गेल्यासारखं वाटे. अनादिकालापासून जडलेले संस्कार, अनादिकालापासून ठरलेला बरेवाईटपणाचा अभिमान या माझ्याही रक्तातून वहात होता. निष्कपटपणानं तिला ' दिर्घायु हो ' असा आशिर्वाद कसा देऊं ? लाजेनं, संकोचानं मन कसं अगदीं एवढंसं होऊन जातं आहे असं वाटे.

घर कामांत गुंतलेल्या अभयेचीं शात नि प्रसन्न मुद्रा माझ्या मनःचक्षूपुढं उभी राहिली. तिच्या कुशीला झोंपलेलं तें गोजिरवाणं बाळ,—नुकत्याच उमललेल्या कमळाच्या शोभेनं नि सुवासानं जसं कांहीं सळसळत होतं. असल्या अमर वस्तूची या जगांत खरोखरच का जरुरी नव्हती ? मानव समाजांत मानवी बालकाला मर्यादा नाहीं—निमंत्रण नाहीं—स्थान नाहीं म्हणून तिरस्कारानं काय त्याला दूर लोटून द्यावं ? चिरंतन अशा अकल्याण स्वरुपांत कल्याण रूपसंपत्ती नाहींशी करून टाकण्यापेक्षां मानवी हृदयाचा दुसरा मोठा धर्मंच नाहीं का ?

अभयेला मी ओळखीत होतों. एवढंच मिळवण्यासाठीं तिनं आपल्या जिवाची केवढी कुरवंडी केली होती हे दुसऱ्या कुणाला कळलं नाहीं तरी मला कळलं होतं. नुसत्या अश्रद्धा नि उपहासाच्या द्वारें हृदयाच्या जंगलीपणातून काहीं साऱ्या प्रश्नाचीं उत्तरं मिळत नाहींत. भोग ! केवढा तरी मोठा लाजिरवाणा हा देहभोग ! एवढयाचसाठीं ! एवढयाचसाठीं का अभयेला धिक्कारायचं ?

माझ्या डोळ्यातून वाहणारीं उष्ण आसवं बाहेरच्या गरम हवेनं चटकन् वाळत होतीं. ब्रह्मदेशातून निघालों तेव्हाची हकिकत मला आठवली. अगदीं तेव्हांच रंगूनमधें मरणाच्या भयानं भाऊ बहिणीला, मुलगा आईबापालासुद्धा आश्रय द्यायला तयार नव्हता. साऱ्या शहरात मृत्यूनं थैमान मांडलं होतं—अगदीं त्याच-वेळीं मृत्यूच्या दूताच्या खाद्यावर बसून मी ज्यावेळीं तिच्या घरीं पोचलों त्यावेळीं नवीनच थाटलेल्या घरसंसाराच्या मोहानं तिचं मन एक क्षणभरही द्विधा झालं नाहीं. मी लिहिलेल्या या दहापाच ओळीवरून तिच्या स्वभावाची कल्पना कुणाला येणार नाहीं. ती म्हणजे काय तें मीच जाणतों.

मला आणखीही पुष्कळ माहीत आहे. मला माहीत आहे, अभयेला कठीण असं काहींच नाही. मृत्यू तिच्या खिजगणतींत सुद्धां नाहीं. देहाची भूक, यौवनाची तहान, असल्या साऱ्या पुराण्या मामुली शब्दानी अभयेची गोष्ट सागता यायची नाहीं. नुसत्या बाहेर दिसणाऱ्या घटना जवळपास ओढून खेंचून सजवल्या म्हणजे साऱ्याच हृदयांतल्या खोल पाण्याचा ठाव घेता येत नाहीं.

म्हणूनच जुन्या धन्याला अर्ज केला—बहुतेक नामंजूर होणार नाहीं असं वाटतं. अर्थात् पुन्हा आम्हा दोघाची भेट होईल. मधल्या काळात उभयपक्षीं कितीतरी अघटित गोष्टी घडून आल्या आहेत. त्यांचा बोजाही काहीं सामान्य नव्हे. पण तो बोजा आपल्या असामान्य सरळपणानं नि स्वेच्छेनं तिनं गोळा केला आहे—नि तितक्याच असाधारण दुबळेपणानं नि इच्छाशक्तीच्या अभावानं मीं गोळा करतोंय. प्रत्यक्ष भेटीवेळीं त्याची रंगमुद्रा कशी काय दिसेल कोण जाणे !

एकटा बसल्यानं सारा दिवस जसा काहीं खायला येत असे, म्हणून संध्याकाळीं थोडा फिरायला जात असे. पाच सात दिवस गेल्यामुळं आता ती संवय झाली होती. ज्या धुळकट रस्यानं एके दिवशीं आम्हीं गंगामाटीला आलों त्याच रस्त्यानं केव्हां केव्हां मी खूप लांब चालत जात असें. आज देखील तसाच जात होतों. तितक्यांत दिसून आलं, कीं धूळ उधळीत कुणाचा तरी घोडा समोरूनच येतो

आहे. घाबरून मी रस्त्याच्या बाजूला झालों. घोडेस्वारानं येतां येतां घोडा थांबवला. घोडा फिरवून घेऊन माझ्यासमोर येऊन तो म्हणाला, ‘ आपण श्रीकांत-बाबू ना ? मला ओळखलंत ? ’

मीं म्हटलं, ‘ तोच मीं, पण आपल्याला मी ओळखलं नाहीं. ’

तो गृहस्थ घोड्यावरून उतरला. त्याचा पोषाख साहेबी थाटाचा असला तरी तो जितका फाटका तितकाच मळका होता. डोक्यावरची जुनीपुराणी सोला हॅट काढून हाती घेत तो म्हणाला, ‘ मी सतीश भरद्वाज, थर्ड क्लासात नापास झालों म्हणून सर्व्हे स्कूलमधें शिकायला गेलो होतों—आठवतं ना ? ’

मला आठवलं. मी खूष होऊन म्हणालों, ‘ अरेच्चा, तूं आमचा बेडूक होय ? साहेब बनून कुठं चालला आहेस ? ’

बेडूक हंसून म्हणाला, ‘ उगीच का कुणी साहेब होत असतो बाबा ? रेल्वे कंस्ट्रक्शनमधें सबओव्हरसीयरच्या जागी नोकरी करतोय्. कुली हाकवण्यात जन्म जातोय्, तिथं हॅट कोट घातल्याशिवाय कसं काम होणार ? पूर्वी तेच लोक मला बडवीत होते. सोपलपूर इथून एक काम उरकून आलो. इथून मैलापलिकडे माझा तंबू आहे. साईंथिया इथून जी नवी रेल्वे लाइन घालताहेत तिथंच मला काम करावं लागतंय्. येता आमच्या तिकडे ? चहा घेऊन येऊं. ’

‘ आज नको ! ’ मीं म्हटलं, ‘ मग केव्हातरी येईन. ’

बेडूक माझी चौकशी करूं लागला. प्रकृती कशी आहे, कुठं असतों, इथं कशासाठीं आलों आहे, मुलंबाळं काय आहेत, कशीं काय आहेत वगैरे वगैरे. मी उत्तर दिलं, ‘ प्रकृती ठीक नाहीं, राहातों गंगामाटीला, इथं ज्या कामासाठीं आलों तें मोठं भानगडीचं आहे. मुलंबाळं काहीं नाहीत.—अर्थात् ती कशी आहेत हा प्रश्नच उरला नाहीं. ’

बेडूक एक साधा भोळा माणूस होता. मीं काय उत्तर दिलं, त्याचा अर्थ काय, नि त्याचा अर्थ कळला नाहीं तर तो कळून घ्यायचा हट्ट धरायचा, अशी त्याची वृत्तीच नव्हती. तो आपलीच हकिकत सांगू लागला.

‘ जागा मोठी छान होती. भाजीपाला मिळत होता. प्रयत्न केला तर मासे नि दूधसुद्धां मिळे. तसे कुणी लोकही तिथं नव्हते. सोबत कुणाचीच नव्हती.

‘ पण कामाचा त्रास नव्हता. संध्याकाळीं थोडी भाग चढवली कीं ठीकठाक होऊन जाई. बंगाली लोकांपेक्षां साहेब लोक हजारपटीनं चांगले—एक टेंपररी

ताडीची शेड उघडली होती. वाटेल तितकी प्यावी—पदरचा पैसा एकही द्यायला नको. सारं काहीं ठीक होतं.' कंस्ट्रक्शन खात्यात दोन पैसे सहज मिळत. तसं म्हटलं तर मोठ्या साहेबाला सागून माझ्यासाठीं त्यानं एकादी नोकरीही मिळवून दिली असती—अशाप्रकारें आपल्या वैभवाच्या लहान मोठ्या गोष्टी तो सागत होता.

घोड्याचा लगाम हाती धरून बेड्रूक बोलत बोलत माझ्याबरोबर निघाला. त्याच्या छावणींत मीं नक्की केव्हा येणार तें तो पुन्हा पुन्हा विचारीत होता. पोडामाटीला येऊन भेटण्याचं वचन देऊन तो निघून गेला.

त्या दिवशीं घरीं यायला मला जरा रात्र झाली. जेवण तयार आहे असं आचाऱ्यानं सागितलं. हातपाय धुऊन, धोतर बदलून जेवायला बसलों तोंच बाहेर राजलक्ष्मीचा आवाज ऐकूं आला. ती आत येऊन चौरंगावर बसली, नि हंसत हंसत म्हणाली, 'आता तुम्ही कोणत्याही प्रकारें नाहीं म्हणायचं नाहीं. बरं का?'

'नाहीं!' मीं म्हटलं, 'कबूल आहे मला.'

'पण काय ते कळल्याशिवायच?'

'वाटलं तर साग मला केव्हा तरी!' मीं म्हटलं.

राजलक्ष्मी हसणं विसरून गंभीर झाली नि म्हणाली, 'बरं आहे—' तितक्यात तिची दृष्टि माझ्या ताटाकडे गेली. ती म्हणाली, 'भात फारसा घेतलाय्? रात्रीं भात तुम्हाला मानवत नाहीं त्याची आहे का आठवण? प्रकृति बरी होऊं द्यायची नाहीं—बरं केल्याचं श्रेय मला द्यायचं नाहीं—असंच का ठरवलंय्?'

मला अलिकडे भात चागला मानवत होता. पण तसं सागण्यांत काहीं अर्थ नव्हता.

राजलक्ष्मी चिडून ओरडली, 'महाराज!' सैंपाकी दाराजवळ येतो न येतो तोंच माझ्या ताटाकडे बोट दाखवून पूर्वीपेक्षाही रागाच्या आवाजांत म्हणाली, 'हें काय? तुम्हांला हजार वेळ सागितलंय् कीं रात्रीं बाबूंना भात घेऊं द्यायचा नाहीं. तुम्हाला एक महिन्याचा पगार दंड!'

पैशाच्या हिशेबानं पाहिलं, तर दंड करण्याच्या या धमकावणींत काहींच अर्थ नव्हता हें साऱ्या नोकराना माहीत होतं. पण तिला राग आला आहे एवढं समजायचा मात्र तो पुरावा होता. महाराज रागारागानं म्हणाला, 'तूप नाहीं घरांत, मीं काय करूं?'

' तूप नाहीं म्हणजे काय ? '

तो म्हणाला, ' आज दोन तीन दिवस मीं आपल्याला सांगितलं, कीं तूप संपलंय् ! कुणीतरी पाठवून आणवा. आपण कुणाला पाठवलंच नाहीं त्यात माझा काय दोष ? '

रोज खर्चाला लागणारं मामुली तूप गावांतच मिळत असे. पण माझ्यासाठीं साईंथियाजवळच्या एका गावांतून साजुक तूप आणवण्यांत येत असे. तें आणण्यासाठीं कुणीतरी माणूस पाठवावा लागे. राजलक्ष्मीच्या कानीं ती बाब पोंचली नाहीं तरी एक, किंवा ती विसरून गेली तरी एक ! तिनं विचारलं, ' केव्हापासून तूप संपलं महाराज ? '

' होतील पांच सात दिवस ! '

' नि हे पाच सात दिवस याना तुम्हीं भात खायला घालताहात ? ' रतनला हांक मारून ती म्हलाली, ' मीं एक विसरलें. पण तुला काय झालं होतं तूप आणून द्यायला ? सर्वांनी मिळून माझं डोकं उठवायचं ठरवलंय् वाटतं ! '

रतन अलिकडे आपल्या मालकिणीवर जरा नाराजच होता. रात्रंदिवस घर टाकून ती कुणीकडे तरी जाते, विशेषतः माझ्याकडे द्यावं तेवढं लक्ष देत नाही, याबद्दल त्याला फार वाईट वाटत होतं. मालकिणीनं प्रश्न करताच सभ्यपणाचा आव आणून तो म्हणाला, ' मला काय माहीत ? तुम्ही लक्ष दिलं नाही तेव्हा मला वाटलं, की भारी किंमतीचं तूप यापुढं आणायचं नसेल. नाहींतर पाच सात दिवसपर्यंत आजारी माणसाला काय मी भात खाऊं दिला असता ? '

यावर बिचारी राजलक्ष्मी काय बोलणार होती ? नोकरानं घेतलेला हा चिमटा मुकाट्यानं सहन करून ती थोड्या वेळानं तिथून उठून निघून गेली.

रात्रीं बिछान्यांत या कुशीवरून त्या कुशीवर लोळत पडलों होतों. तितक्यात कुठं डोळा लागला. राजलक्ष्मी दार उघडून आंत आली आणि माझ्या पायागत बसली. बराच वेळपर्यंत ती मुकाट्यानं बसून राहिली होती. नंतर मला हांक मारून म्हणाली, ' झोंप आली वाटतं ? '

' नाहीं. ' मीं म्हटलं.

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' तुमच्या प्राप्तीसाठीं म्हणून मी जेवढं काहीं केलं, त्याच्या अर्ध्यानं केलं असतं तर प्रत्यक्ष ईश्वर माझ्यासमोर उभा राहिला असता. पण तुम्हीं कांहीं हातीं लागत नाहीं माझ्या ! '

‘ शक्य आहे ! ’ मी म्हटलं, ‘ माणूस मिळवणं फार कठीण ! ’

‘ माणूस मिळवणं ? ’ राजलक्ष्मी क्षणभर उगीच राहून म्हणाली, ‘ कसंही असो—प्रेम म्हणजे देखील एक प्रकारचं बंधनच आहे. मला वाटतं तुम्हाला मानवत नाहीं तें—अंगाला खुपतं ! ’

या प्रश्नाचं काय उत्तर देणार ? हा प्रश्न शाश्वत आहे—सनातन आहे. आदि पुरुष नि आदि स्त्री याच्यापासून वारसा हक्कानं मिळवलेल्या या भाडणाची मीमांसा अजून कुणाला करतां आली नाहीं. हें भाडण ज्या दिवशीं मिटेल त्या दिवशीं संसारातली सारी रसिकता, सारं माधुर्य, नीरस होईल—विषारी होईल. अर्थात् मींही उत्तर देण्याचा प्रयत्न न करता उगीच राहिलों.

विशेष आश्चर्य हे, कीं उत्तर मिळण्यासाठी राजलक्ष्मीनेही आग्रह धरला नाहीं. जीवनातला एवढा मोठा सर्वव्यापी प्रश्न एका क्षणात ती आपोआप विसरून गेली. ती म्हणाली, ‘ न्यायरत्न ठाकूर एका व्रताबद्दल सांगत होते—व्रत जरा कठीण आहे, तेव्हा सारेच कुणी तें घेत नाहींत—शिवाय तशी सोय साऱ्यांनाच कुठं मिळतेय ?—’ ती बोलायची थांबली तरी मी उगीच राहिलों. ती सांगूं लागली, ‘ तीन दिवस उपास करावा लागतो. सुनंदेची देखील फार इच्छा आहे, कीं दोघींनीही एकदम सुरवात केली तर होऊन जाईल. पण—’ असं म्हणून ती स्वतःच थोडीशी हंसली नि म्हणाली, ‘ पण तुम्हीं नाहीं म्हटलं तर मग—’

‘ मी नाहीं म्हटलं तर काय होणार ? ’ मी विचारलं.

‘ तर मग काहींच व्हायचं नाहीं. ’ राजलक्ष्मी म्हणाली.

‘ ठीक आहे ! ’ मी म्हटलं, ‘ तर मग हा बेत बंद. माझी संमती नाहीं. ’

‘ चला, थट्टा करूं नका ! ’

‘ थट्टा नव्हे–खरोखरच माझी संमती नाहीं. माझा निषेध आहे. ’

माझं भाषण ऐकताच राजलक्ष्मीचा चेहरा काळवंडून गेला. क्षणभर स्वस्थ राहून ती म्हणाली, ‘ पण मीं तर सारं ठरवून टाकलं होतं. सामानसुमान आणायला माणसं पाठवलीं आहेत. उद्या होम करून परवां पासून—वाः ! आता नाहीं म्हणून कसं चालेल ? सुनंदेसमोर तोंड दाखवायला तरी जागा राहील का मला ? छोटे ठाकूर देखील—वाः ! नुसती थट्टा चालवली आहे वाटतं—उगीच मला चिडवावं म्हणून—नाहीं, हें नाहीं चालायचं ! म्हणा, संमती आहे म्हणून ! ’

‘ बरं, संमती आहे ! ’ मीं म्हटलं,‘ माझ्या होकार नकाराची तूं कधींच अपेक्षा

करीत नाहींस लक्ष्मी ! मग आजच कशाला हा तमाशा केलास ? प्रत्येक बाबतींत माझी संमती घेतली पाहिजे असा आग्रह मीं कधींच धरला नाहीं. '

माझ्या पायावर हात ठेऊन राजलक्ष्मी म्हणाली, 'आतां यापुढं असं करणार नाहीं. एवढ्या वेळी आनंदानं मला हुकूम द्या ! '

'ठीक आहे ! ' मी म्हटलं, 'पहाटे उठून जायचं असेल तुला ! रात्र फार झाली, आता झोंप घे जा. ' राजलक्ष्मी गेली नाहीं. हळुहळू माझे पाय चेपीत बसली. झोंप येईपर्यंत मी सारखा विचार करीत होतों—मला वाटलं, त्या हस्त-स्पर्शांत तो पूर्वीचा जिव्हाळा नव्हता. फार दिवसाची गोष्ट नव्हे, आरा रेल्वे स्टेशन-वरून ज्यावेळीं ती मला आपल्या घरीं घेऊन गेली त्यावेळी असेच माझे पाय चेपून मला झोप आणणं तिला आवडे. अगदी अशीच मुकाटयानं—पण त्या वेळीं असं वाटे, दहा बोटातून दश इंद्रियांच्या साऱ्या कळवळ्यामधून स्त्रीहृदयाचं म्हणून जें काहीं आहे तें सारं पिळवटून माझ्या दोन्हीं पायावर ती उजाड करून देते आहे–त्यावेळीं मला असं वाटे. अर्थात् मला त्याची गरज नव्हती. तें घेऊन मी काय करूं ?—काय करणार तेंही मला कळत नव्हतं—पुराच्या पाण्यासारखं—आल्यावेळीं बोलावलं नव्हतं, तसंच जायच्या वेळींही तोंड वाकडं केलं नाहीं.

माझे डोळे सहसा पाझरत नाहींत. प्रेमाचा भिकारी होण्याची वृत्ति माझ्या टायीं नाहीं. जगात मला कसलीच अपेक्षा नाहीं—कुणाकडून मला कांही मिळालं नाहीं—दे दे म्हणून हात पसरायला मला शरम वाटते. पुस्तकात कुठंसं वाचलं आहे, या बाबतींत किती विरोध, किती झगडे, मानापमानाच्या जोरावर झालेले केवढे मोठे आक्षेप—स्नेहाच्या अमृताचं विष होऊन गेल्याच्या कितीतरी विक्षुब्ध गोष्टी ! हें सारंच कांही खोटं नाहीं हें मी जाणतों—पण माझ्या अंतरंगात झोपी गेलेलं वैराग्य चट्कन् दचकून जागं झालं नि म्हणालं, 'छे, छे, छे ! '

मला झोंप आली असं समजून बऱ्याच वेळानं राजलक्ष्मी जेव्हा हलक्या पावलीं उठून निघून गेली, त्यावेळीं तिला हें दिसून आलं नाहीं, कीं माझ्या निद्राविहीन झांकलेल्या डोळ्याच्या कोपऱ्यांत अश्रू पाझरले होते.

अश्रू सारखे पाझरत होते. पण आज आटोक्यापलीकडे गेलेलं वैभव एका काळीं माझंच होतं म्हणून निष्कारण आक्रोश करून अशाती निर्माण करण्याची प्रवृत्ती मला झाली नाहीं.

११

सकाळीं उठलों तेव्हा कळलं, कीं भल्या पहाटे उठून स्नान करून राजलक्ष्मी रतनला घेऊन निघून गेली होती. तीन दिवस तिला घरीं येतां येणार नव्हतं हेंही मला कळलं. नि झालंही तसंच. त्या ठिकाणीं मोठं काहीतरी औडंबर माजवलं होतं असं नाही, तरीही आठ दहा ब्राह्मणांची सेवा होत असावी, खाण्यापिण्याची व्यवस्था होत असावी, याचा आभास मला खिडकींत बसून अनुभवता आला. व्रत कोणतं, त्याचं अनुष्ठान कोणत्या प्रकारचं, तें पुरं झाल्यावर स्वर्गाचा मार्ग कितीसा सुलभ व्हायचा हे मला कांहीच माहीत नव्हतं—माहीत करून घ्यायची इच्छाही नव्हती. रोज संध्याकाळी रतन घरीं येई त्यावेळी मला विचारी, ‘ आपण एकदां गेलात नाहीं बाबू ? ’

मीं विचारीत असे , ‘ तशी जरुरी आहे का जाण्याची ? ’

रतनला मोठं संकट पडे. मी गेलो नाही तर लोकदृष्टया तें कसंसंच दिसेल—कदाचित् होणाऱ्या गोष्टी माझ्या मनाविरुद्ध होत आहेत असं कुणाला वाटेल—कुणी सागावं ?—अशा अर्थानं तो काहीं तरी उत्तर देई. अर्थातूच नाही. कोण काय बोलेल काय सागावं ? मीं विचारीत असे, ‘ तुझी मालकीण काय म्हणते ? ’

रतन म्हणत असे, ‘ आपल्याला माहीतच आहे, आपण नसलात तर तिला मुळींच बरं वाटत नाही. पण काय करणार ? कुणी विचारलं तर म्हणते, प्रकृति बरी नाहीं. इतक्या दूर चालत आलं तर त्रास होईल. अन् यायचं तरी कशाला ?’

‘ तें बरोबर आहे. ’ मीं म्हणत असें, ‘ त्याशिवाय तुला माहीतच आहे रतन, या साऱ्या पूजाअर्चा, धर्मकर्माच्या भानगडींत माझा जीव कासावीस होतो. या यज्ञयागाच्या उलाढालीपासून थोडं दूर राहिलेलंच बरं. खरं की नाहीं ? ’

‘ खरं आहे. ’ रतन म्हणत असे. पण राजलक्ष्मीच्या दृष्टीनं विचार केला तर मीं तिथं हजर असणं, मला वाटे, एकाअर्थी—

पण जाऊं देत. एक आनंदाची बातमी कानीं आली. मालकिणबाईच्या सरबराई-साठीं दिवाणजी काशिनाथ कुशारीमहाशय तिथं सपत्नीक उपस्थित झाले होते.

‘ म्हणतोस काय रतन—अगदीं सपत्नीक ? ’

‘ जी होय. अन् तेंही आमंत्रण नसतांना. ’

मला वाटलं, यात राजलक्ष्मीचाच काहीं तरी हात असावा. असंही वाटलं,

स्वतःच्या घरीं हें प्रयोजन न करता त्याच्या घरीं केलं तें सुद्धा याच उद्देशानं असावं. रतन सांगूं लागला, ' विनूला कवटाळून कुशारीबाई मोरे रडायला लागली. छोटया बाईनं आपल्या हातानी तिचे पाय धुतले. जेवायचं नाहीं, म्हणून म्हणाली तेव्हां ताटपाट मांडून तिच्या जवळ बसून आपल्या हातानीं तिला भरवलं. मालकीण-बाईच्या डोळ्यांतून आसवं वाहूं लागलीं. ते सारं पाहून म्हातारे कुशारीबाबा ढसाढसा रडूं लागले. मला तर असं वाटतं बाबू, ही सारी भानगड संपली म्हणजे छोटी ब्राह्मणी या मोडक्या घराची माया सोडून स्वतःच्या घरी जाऊन रहाणार. असं जर कांहीं झालं, तर गावातलं माणसन् माणूस नुसतं खूष होऊन जाईल ! त्याचं सारं श्रेय मात्र केवळ आमच्या मालकिणबाईनाच, एवढं तुम्हाला सागून ठेवतों बाबू. '

सुनंदेच्या स्वभावाची मला जी कल्पना होती त्यावरून असं काही होईल अशी माझी खात्री नव्हती. पण या एकंदर प्रकारामुळं राजलक्ष्मीच्या बाबतीत मला जो राग आला होता तो गेला. शरद्‌ऋतुंतल्या ढगाळलेल्या आकाशाप्रमाणे पहाता पहाता ढग दूर होऊन माझ्या नजरेसमोर सारं निराकरण झाल्यासारखं वाटलं. हे दोन भाऊ नि जावा यांच्यामधे जो विरोध आला होता तो तितका खरा नव्हता, स्वाभाविकही नव्हता. दोघानींही चिडीला पेटून उगीच वैषम्य धरलं होतं. या फाटक्या जोडयाला टाके मारण्याइतकं कौशल्य नि सहृदयता लक्ष्मीखेरीज दुसऱ्या कुणाच्या ठायीं होती ? केव्हापासून तरी मनातल्या मनात तिनं हा उद्योग आरंभ-लेला असावा. तिची ही सदीच्छा पूर्ण होवो, असा मीं मनोमन आशिर्वाद दिला.

बऱ्याच दिवसापासून माझ्या मनावर जो एक प्रकारचा बोजा येऊन पडला होता तो हलका झाल्यामुळं माझा आजचा दिवस मोठा आनंदात गेला. कोणत्या शास्त्रांतलं कोणतं व्रत राजलक्ष्मीनं घेतलं होतं तें मला माहीत नव्हतं, पण आज तीन दिवस पुरे होतांच उद्यां तिची भेट होईल या कल्पनेनं फारा दिवसानीं माझ्या मनोभावनाना नवी पालवी फुटली.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं राजलक्ष्मीचं येणं झालं नाहीं. मोठ्या कष्टानं तिनं रतनकरवीं निरोप पाठवला, की साऱ्याच वेळी सुयोग येत नाहींत, भाग्यानंच संधि येते, दिवस घटका निघून जात असतात, जवळच वक्रेश्वर नावाचं एक तीर्थ आहे, तिथली देवता जागृत आहे, गरम पाण्याचं एक कुंड आहे, त्या कुंडांत उतरून स्नान केलं, तर स्वतःचाच नव्हे, तर पितृकुल नि श्वशुरकुलांतील जो कुणी जीव जिथं कुठं असेल त्या सर्वांचा उद्धार होईल.

सोबत मिळाली होती. दारीं बैलगाडी आली होती. निघायची वेळ झाली होती. चार दोन जरूर असलेल्या जिनसा दरवानाच्या हाती माझ्याकडे पाठवून देऊन बिचारा रतन धापा टाकीत पळत गेला. असं कळलं, की यायला आणखी पाच सात दिवस लागतील.

आणखी पाच सात दिवस! नित्याच्या संवयीमुळं असो की कसंही असो, तिची भेट होण्यासाठीं मन कसं उतावीळ झालं होतं; पण ती दूर तीर्थयात्रेला जायला निघाली ही बातमी रतनच्या तोंडून कळतांच रागसंताप येण्या ऐवजीं माझं हृदय सहसा व्याकुळ होऊन उठलं. खरोखरच प्यारीचा शेवट झाला होता—ती मरून गेली होती. कृतकर्मांच्या दुःसह भारामुळं राजलक्ष्मीचं देह नि मन ज्या यातनाच्या केविलवाण्या किंकाळीनं खडबडून उठलं होतं त्या यातना असहनीय झाल्यामुळं ती गागरून गेली असावी. हा मनाचा पश्चात्ताप असाच जळजळत ठेवून जीवनापासून दूर पळण्यासाठीं मार्गभ्रष्ट झालेली तिची व्याकुलता केव्हाच का संपणार नाही ? पिंजऱ्यात अडकलेल्या पक्षाप्रमाणें रात्रंदिवस डोकं फोडून घेतच का ती मरणार आहे ? त्या पिंजऱ्याच्या लोखंडी ताडयाप्रमाणें तिच्या मुक्तीपथाच्या दारावर मीही असाच आडसर होऊन का राहाणार आहे ? संसारानं ज्याला कधीं काहीं तरी देऊन केव्हाही बांधून ठेवलं नाहीं, त्या माझ्या भाग्यात शेवटी विधात्यानं एवढं मोठं अरिष्टच का लिहून ठेवलं आहे ? अंतःकरणापासून तिच माझ्यावर प्रेम !—माझा मोह तोडून टाकणं तिला कठीण जातं. तिच्या साऱ्या भविष्य-कालातील सत्कृती तिच्या पायात बेडया होऊन पडून का रहाणार आहेत ? हेंच का सत्कृत्याचं बक्षिस ?

मी मनात ठरवलं, आता रामराम ठोकायचा—पूर्वीप्रमाणे नव्हे, यावेळीं अगदीं अंतःकरणापासून, प्रामाणिकपणानं तिला पूर्ण आशिर्वाद देऊन शेवटचा रामराम ठोकायचा ! शक्य तर ती यायच्यापूर्वीच हा देश सोडून जायचं. कोणत्याही कारणासाठीं, कोणत्याही परिस्थितींत, संपत्तीत किंवा विपत्तीत, कोणत्याही भ्रमाच्या भोंवऱ्यात पुन्हा तिच्यासमोर यायचं नाहीं. माझ्या नशिबानं आजवर माझा कोणताच संकल्प टिकूं दिला नाहीं. पण या नशिबापुढं मी आता पराजय स्वीकारणार नाहीं.

मीं आपल्याशीच म्हटलं, नशीब तर खरंच ! एके दिवशीं पाटण्याहून ज्यावेळीं निरोप घ्यायला गेलों त्यावेळीं प्यारी कांहींच न बोलतां माडीच्या कठडयाजवळ उभी होती. त्यावेळी तिच्या तोंडी शब्द नव्हता खरा, पण त्या झांकल्या अंतः-

करणाखालची आंसवांनीं ओलावलेली हांक साऱ्या रस्त्यांत पुन्हा पुन्हा माझ्या कानीं नव्हती कां पोंचत ?

पण मीं मागं फिरलें नाहीं. देश टाकून लाब परदेशीं निघून गेलों. पण तें रूपहीन, भाषाहीन, अमोघ आकर्षण मला सारखं खेचीत होतं. देश परदेशाचं बंधन तिथं कितीसं आड आलं होतं ?

पुन्हा एके दिवशीं फिरून परत आलों. बाहेरच्या लोकानी माझा पराजयाचा थकवा तेवढा पाहिला—माझ्यावर झळकणारी सदा टवटवीत जयमाला कुणाच्या नजरेस आली नाहीं.

असंच व्हायचं ! मला माहीत आहे, अगदीं लवकरच पुन्हा निरोप घेण्याची संधी येणार. त्यावेळींही कदाचित् ती अशीच मुकाटयानं उगीच राहील. पण माझ्या प्रवासाच्या वाटेवरून त्या घेतलेल्या निरोपाची अश्रुतपूर्व हाक कदाचित् माझ्या कानी येणार नाहीं.

मीं आपल्याशींच म्हटलं, राहायचं आमंत्रण संपून ज्या अर्थी आता जायचंच तेवढं बाकी राहिलं आहे तर वाईट कशाला वाटून घ्यायचं ? शिवाय या दुःखाला भागिदार कोण आहे ? माझ्याच हृदयात खड्डा खणून ही वेदना गाडून टाकल्या-खेरीज दुसरा उपाय नाहीं. राजलक्ष्मीवर प्रेम करण्याचा अधिकार जगानं मला दिला नाहीं. तें एकाग्र प्रेम, ते हंसणं रडणं, राग रुसवा, तो त्याग, ती पुन्हा भेट —सारीं कांहीं लोकदृष्ट्या जशीं व्यर्थ होतीं त्याचप्रमाणं समोर दिसणाऱ्या विर-हाचा असह्य मनःस्ताप बाहेरच्या दृष्टीला आज तेवढाच अर्थहीन होता.

हीच गोष्ट आज सर्वांपेक्षां माझ्या मनाला लागून राहीली होती. एकाचं मर्मां-तिक दुःख ज्यावेळीं दुसऱ्याच्या दृष्टीनं थट्टेचा विषय होऊन बसतं, त्यावेळीं त्यापेक्षा मोठी ट्रॅजेडी या पृथ्वीवर आहे का ?

शिवाय असं ही खरं, संसारांत राहून जो लोकाचार मानीत नाहीं, बंडखोर बनला आहे, त्यानं फिर्याद न्यायची कुणापाशी ? हें कोडं जसं शाश्वत आहे तसं प्राचीनही आहे. सृष्टीच्या प्रारंभापासून आजपर्यंत वारंवार हाच प्रश्न सारखा सुरू आहे. नि भविष्यकालाच्या गर्भांत जितक्या दूर दृष्टि पोंचते तिथपर्यंत या प्रश्नाचं समाधानकारक उत्तर नजरेला येत नाहीं. केवढं मोठं दुर्दैव हें ? कां असं व्हावं ?

तरीही एवढी मोठी दौलत, एवढं मोठं ऐश्वर्य, माणसानं कधीं मिळवलं आहे का ? एकमेकांना डोईजड होणाऱ्या स्त्रीपुरुषांच्या या नावडत्या हृदयावेगाच्या

कितीतरी अबोल वेदनानीं, युगयुगातरांतून किती पुराणं, किती प्रेमकथा, नि किती काव्याच्या राशींनीं मेघमंडल भेदून टाकलं आहे ?

पण आज हें सारं थाबलं तर ? मी स्वतःला म्हटलं, जाऊंद्या. राजलक्ष्मीची धर्मश्रद्धा वाढो, तिची वक्रेश्वराची यात्रा सफल होवो, तिचं मंत्रोच्चारण निर्दोष होवो, माझा आशिर्वाद आहे, पुण्यसंपादनाचा तिचा मार्ग सदोदीत निर्विघ्न नि निष्कंटक होवो—माझ्या दुःखाचा भार मीं एकटाच वहात राहीन.

दुसरे दिवशीं जागा झालों त्याचवेळीं वाटलं, कीं गंगामाटी, तिथलं हें घर, रस्ते, उघडा माळ, सारीं बंधनं ढिली होऊन पडलीं आहेत. राजलक्ष्मी केव्हा येईल तेव्हां येवो, पण यापुढं एक क्षणभरही इथं राहायचं नाहीं.

आघोळीला निघण्यासाठीं रतनची जिकीर सुरू झाली होती. निघायच्या वेळी राजलक्ष्मी नुसता कडक हुकूम देऊनच थाबली नव्हती, तर तिच्या गैरहजिरींत माझी एवढीसुद्धा गैरसोय होऊं द्यायची नाहीं अशी तिच्या पायाला हात लावून रतनकडून तिनं शपथ घेववली होती. दुपारचं जेवण अकरा वाजता नि रात्री आठापूर्वी व्हायचं, असं ठरलं होतं. घड्याळ पाहून रतननं रोज वेळ लिहून ठेवायची. परत आल्यावर प्रत्येकाला एक एक महिन्याचा पगार बक्षिस मिळणार होता.

सैंपाक तयार करून भटजी आत बाहेर करीत होता. सकाळींच नोकराच्या डोक्यावर टोपली देऊन भाजीपाला दूध, मासे वगैरे कुशारी महाशयानी स्वतः आणून पोंचवल्याचं मीं बिछान्यावर पडल्या पडल्याच पाहिलं होतं. मला कसलीच उत्सुकता नव्हती. ठीक आहे—अकरा नि आठ—होऊन जाऊं दे. माझ्यामुळं कुणाचं एक महिना पगाराचं बक्षिस बुडूं द्यायचं नाहीं हे निश्चित !

गेल्या रात्रीं झोंप चागलीशी आली नव्हती. ठरल्या वेळापूर्वीच स्नान भोजन आटोपून मी जो बिछान्यावर पडलों तोंच मला चागली झोंप लागली. चाराच्या सुमारास जागा झालों. आज कित्येक दिवस नियमानं बाहेर फिरायला जात असे—आजही तोंड धुवून चहा घेऊन बाहेर निघालों. दाराबाहेर एक माणूस बसला होता. त्यानं माझ्या हातीं एक पत्र दिलं. सतीश भरद्वाजचं पत्र ! कुणीतरी मोठ्या कष्टानं चार ओळी लिहिल्या होत्या, तो भयंकर आजारी पडला होता. मीं गेलों नाहीं तर जगायची आशा नव्हती.

‘ काय झालंय् त्याला ? ’ मी विचारलं.

‘ कॉलरा.’ तो माणूस म्हणाला.

'चल तर!' मीं खूष होऊन म्हणालों. मीं खूष झालों तों त्याला पाहून नव्हे कीं कॉलरा झाला म्हणून नव्हे. हा घरठाव सोडून थोडा वेळ तरी दूर जायचा सुयोग लाभला हीच गोष्ट मला भाग्याची वाटली. रतनला बोलवून सागावं असं एकदां वाटलं होतं. पण अवधी नव्हता म्हणून तें तसंच राहिलं. जसा होतों तसाच निघालों. घरातल्या कुणालाच काहीं पत्ता दिला नाहीं.

तीनएक कोस पायी चालल्यावर सतीशच्या छावणीत पोंचलो. रेल्वे कंस्ट्रक्शनचा 'इन्चार्ज मि. एस्. सी. बरदाज' याचं मोठं ऐश्वर्य पहायला मिळेल अशी माझी अपेक्षा होती. पण जाऊन पहातों तों त्याचा मत्सर वाटण्याजोगं काहींच दिसलं नाही. एक लहानसा राहुटीवजा तंबू होता. त्याच्या बाजूला पालापाचोळ्याची सल्दीं लावून केलेली सैंपाकघराची झोंपडी होती. एक भली लठ्ठ बाऊरी बाई चूल पेटवून काहितरी शिजवीत होती. मला बरोबर घेऊन ती तंबूत आली. हीच सतीशची प्रणयिनी!

तितक्यांत रामपूरहाट येथून एक पोरगेलासा पंजाबी डॉक्टर आला होता. मी एक सतीशचा बाळमित्र आलेला पाहून त्याचा जीव खाली पडला. रोग्याच्या बाबतींत तो म्हणाला, 'केस सिरियस नाहीं. तेवढीशी भीति नाहीं.' त्याची ट्रॉली तयार होती. आत्ताच गेलं नाहीं तर हेडक्वार्टर्स्ला पोंचायला अतिशय रात्र होईल.—त्रासाला पारावार रहाणार नाहीं.

माझं काय होईल याची काळजी त्याला कशाला? केव्हा काय केलं पाहिजे तें त्यानं मला समजावून दिलं. ट्रॉलींत बसता बसता बॅग उघडून त्यानं दोन तीन डबे नि एक बाटली माझ्या हातीं देऊन म्हटलं, 'कॉलरा म्हणजे साथीचा रोग आहे. डबक्याचं पाणी कुणाला वापरायला देऊं नका.' असं म्हणून त्यानं पाण्याच्या खाली असलेला चिखल काढून दाखवला नि म्हटलं, 'कुली लोकात कुणाला जर कॉलरा झाला—होणं शक्य आहे, तर या औषधाचा उपयोग करा.' असं म्हणून त्यानं रोगाच्या कोणत्या अवस्थेत कोणतं औषध द्यायचं तें मला समजावून सांगितलं. माणूस एकंदरींत बरा होता. त्याला दयामाया होती. माझ्या बाळमित्राची प्रकृती कशी आहे हें कळवायला त्यानं मला सागितलं, कुली लोकांवर नजर ठेवण्याबद्दल सूचना देऊन पुन्हां पुन्हां मला सावध करून तो निघून गेला.

हें असं झालं. राजलक्ष्मी वक्रेश्वरच्या यात्रेला गेली आणि रागारागानं मीं

असा बाहेर रस्त्यावर आलों. रस्त्यावर एका माणसाची भेट झाली. लहानपणा-सूनची ओळख—त्यांतून शाळासोबती ! चांगलीं पंधरा वर्षे कुणाचा कुणाला पत्ता नव्हता. सहसा ओळखतासुद्धा आलं नव्हतं.

पण दोनच दिवसांत अकस्मात ही काय भयंकर घडामोड झाली ? कॉलऱ्यात त्याला औषध देण्याचा भार, त्याच्या शुश्रुषेचा भार, नाहीं म्हटलं तर शेंदीडशें दगडफोडया कुलींची व्यवस्था करायचा भार येऊन माझ्या माथीं पडला. बाकी राहिली त्याची सोला हॅट नि स्वारीचा तट्टू. आणखी, वाटतं, ती कुलीबाई. मानभूम जिल्ह्यातली तिची विलक्षण बाहादुरी भाषा मला चागलीशी उकलेना. पण दहा पंधरा मिनिटातच मी आल्यामुळं तिला बराचसा धीर आला एवढंच तिच्या बोलण्यातलं तथ्य मला कळलं. आता एकदां घोडयाकडे बघून यावं. तेवढी तरी चूक का करा ?

मला वाटलं, माझं नशिबच हें असं. नाहींतर राजलक्ष्मी ही अशी कां भेटावी ? अभयेनं सुद्धां आपल्या दुःखाचा बोजा माझ्या माथीं का चढवावा ? आतां हा बेडूक नि त्याचं कुलींचं टोळकं ! दुसरा कुणी असता तर हे सारे बोजे फेकून द्यायला त्याला वेळ लागला नसता. पण का म्हणून हीं ओझीं माथीं घेऊन मीं सारा जन्म असाच फिरतोय् ? तंबू रेल्वे कंपनीचा होता. सतीशाची स्वतःची इस्टेट काय याचा साधारण आढावा घेऊन पाहिला. ऐनेमेलची भांडीं, एक स्टोव्ह, एक लोखडी ट्रंक, एक केरोसीन तेलाची पेटी, नि एक फार दिवस वापरल्यामुळं झोळणा झालेली त्याची झोपायची कॅनव्हासची खाट ! सतीश मोठा हुशार माणूस—या खाटेवर बिछान्याची जरुरी नव्हती, काहींतरी अंथरायला असलं म्हणजे पुरे असं समजून एक फाटक्या सतरंजीखेरीज त्यानं काहींच घेतलं नव्हतं. पुढं कॉलरा होईल याची जाणीव नसल्यामुळं त्यानं कोणतीच व्यवस्था केली नव्हती. कॅनव्हासच्या खाटेवर पडलेल्या रोग्याची सुश्रुशा करणं मोठं गैरसोईचं होतं. एकुलती एक सतरंजी घाण होऊन गेली होती. आता त्याला खालीं उतरून निजवण्याखेरीज दुसरा उपाय नव्हता.

काय करावं हें मला सुचेनासं झालं. त्या बाईचं नांव कालिदासी. मीं तिला विचारलं, ‘ एकादा दुसरा बिछाना मिळेल का इथं ?

ती ‘ नाहीं ’ म्हणाली.

मीं म्हटलं, ‘ थोडं गवत गोळा करून आणतां येईल कां तुला ? ’

ती खिस् करून हंसली नि जें काहीं बोलली त्याचा अर्थ एवढाच, 'इथं काय गाई आहेत?'

'तर मग बाबूंना निजवायचं कुठं?' मी विचारलं.

तिनं अगदीं सरळ सरळ जमिनीकडे बोट दाखवलं नि विचारलं, 'जगतील का हे?'

तिच्या चेहऱ्याकडे पहातांच असं वाटलं, असलं निर्विकल्प प्रेम जगात महा-दुर्लभ! मी मनांतल्या मनात म्हणालों, 'काली, खरोखरच तूं भक्तीला योग्य आहेस. तुझं भाषण ऐकलं कीं शंकराचार्यांचा मोहमुद्गर वाचायची जरूरी नाहीं. पण मीं अजून एवढा तत्त्वज्ञानी बनलों नाहीं. हा माणूस अजून जिवंत आहे. नुसतं त्याला अंथरायला काहीं तरी पाहिजे.' मी विचारलं, 'बाबूंचे वापरायचे काहीं कपडे-बिपडे आहेत का?'

कालीनं नुसती मान हालवली. तिच्या बोलण्यात मागंपुढं काहीं नसे. काहीं 'असेल नसेल' असलं काहीं नसे. ती म्हणाली, 'कपडे नाहींत. पाटलोण आहे.'

पाटलोण साहेबी वस्तू—त्यातून भारी किंमतीची. पाटलोणीचा बिछाना करता येईल कीं नाहीं याचा मला अंदाज येईना. चट्कन् मला आठवण झाली—जवळच एक फाटकी जुनी ताडपत्री दिसली होती. मीं म्हटलं, 'चल ना बाई, दोघं मिळून ती ताडपत्री घेऊन येऊं. पाटलोण अंथरण्यापेक्षा ती बरी.'

काली कबूल झाली. अजूनपर्यंत ती ताडपत्री तिथंच होती हेंच भाग्य म्हणायचं. तिचा बिछाना करून सतीशला निजवलं. त्याच्या एका कोपऱ्याला थोडया अंतरावर थोडीशी जागा पटकावून पहाता पहाता ती झोंपी गेली. मला वाटलं होतं, कीं बायका घोरत नाहींत. पण या कालीनं माझा समज खोटा पाडला. मीं एकटाच त्या केरोसीनच्या पेटीवर बसून होतों. तिकडे सतीशचे हातपाय आखडत येत होते. शेक देण्याची जरूरी होती. बरंच आरडून ओरडून कालीला जागी केली. ती या कुशीवरून त्या कुशीवर वळत म्हणाली, 'लांकुडफाटं काहींच नाहीं. आग कशी पेटवायची?'

मीं स्वतः तपास करून पाहिलं. नाहीं म्हणायला एक हरिकेन कंदील होता. तरीही एकवेळ जेवणघरांत तपास करून पाहिलं—कालीनं खोटं सांगितलं नव्हतं. आग पेटवायला या झोपडीखेरीज दुसरी कोणतीच वस्तू नव्हती. पण मला छाती झाली नाहीं—प्राण निघून जायच्या पूर्वीच कदाचित् सतीशचा दहनविधी होऊन

गेला असता !

कॅम्प कॉट नि केरोसिनची पेटी बाहेर आणून पेटवून विस्तव केला. अंगातला सदरा काढून त्याची मोटली करून शेक द्यायचा प्रयत्न केला. पण नुसतं माझ्या मनाचं समाधान होण्यापलिकडे रोग्याला त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. रात्री दोनच्या सुमाराला बातमी आली, कीं दोघा कुलींना उलटी जुलाब सुरू झाले. मींच डॉक्टर आहे असं समजून त्यानीं मला बोलावलं होतं. त्यानी आणलेला दिवा घेऊन डब्या बाटल्या शोधून काढल्या नि कुलीलाइनीत गेलों.

मालगाडीच्या डब्यांतच त्याची वस्ती होती. त्या डब्यावर छप्पर नव्हतं. या उघडया ट्रक बाजूच्या लाइनीवर उभ्या केल्या होत्या. जरूर लागेल तेव्हा त्याना इंजिन जोडून त्या नेल्या जात असत.

कळकीच्या आधारानं ट्रकवर चढलों. एका बाजूला एक म्हातारा माणूस निजला होता. त्याच्या तोंडाजवळ दिवा धरून पाहिलं तेव्हा वाटलं, की अवस्था ठीक नाही. रोग्याची मजल फार पुढं गेली होती. त्यात बायकाही होत्या. काहीं माणसं जागीं झाली होती, आणि काहीची झोंप तेव्हापर्यंत मोडली नव्हती.

त्याचा जमादार येऊन हजर झाला. त्याला बंगाली चांगलं बोलता येत होतं. त्याला विचारलं, ‘ दुसरा रोगी कुठंय् ? ’

काळोखात बोट दाखवून त्यानं मला दुसरा ट्रक दाखवून दिला.

पुन्हा एकदा कळकीला धरून वर चढलों. इथं ती बाई होती. पंचवीसतीस वर्षांची असावी. दोन छोटी मुलं तिच्या कडेला झोपली होती. नवरा तिथं नव्हता. गेल्या वर्षी दुष्काळाच्या वेळीं दुसऱ्या एका अल्पवयी मुलीला बगलेला मारून तो आसामात चहाच्या मळ्यात गेला होता. या गाडीत आणखी पाच सहा स्त्रीपुरुष होते. तिच्या हलकट नवऱ्याची निंदा करण्यापलिकडे मला किंवा त्या रोग्याला त्यानीं कसलीच मदत केली नाहीं. पंजाबी डॉक्टरनं सांगितल्याप्रमाणं दोघानाही औषध दिलं. दोन्ही मुलाना बाजूला काढायचा प्रयत्न केला. पण त्याची जबाबदारी घ्यायला कुणीच तयार होईना.

सकाळपर्यंत आणखी एका मुलाला उलटी जुलाब सुरू झाले. इकडे सतीश भरद्वाज हळुहळू थकत चालला होता. फार प्रयत्नानं एक माणूस मिळवला नि त्याला सांईथिया स्टेशनवरच्या पंजाबी डॉक्टरला आणण्यासाठीं पाठवलं. संध्याकाळच्या सुमारास तो परत आला. डॉक्टर दुसरे रोगी पहायला कुठंतरी

गेल्याचं त्यानं सांगितलं.

मला मोठी पंचाईत होती ती हीच, कीं माझ्यापाशीं पैसा नव्हता. स्वतः कालपासून उपाशीं होतों. झोंप नाहीं, विश्रांती नाहीं— ती एक नसूं दे—पण पाणी प्यायल्याशिवाय जगायचं कसं ? समोरच्या डबक्यांतलं पाणी प्यायचं नाहीं म्हणून बजावून सांगितलं तरी कुणी माझं ऐकलं नाही. बायका म्हणूं लागल्या, ' याशिवाय दुसरं पाणी आहे कुठं डॉक्टर ? दुरच्या गावात पाणी आहे म्हणतात. पण जाणार कोण ? मेलों तरी परवडेल पण मजुरी मिळाल्याशिवाय हे काम कुणीं करायचा नाहीं. '

दोन दिवस तीन रात्री त्या लोकाबरोबरच त्या ट्रकवर काढल्या. कुणालाच वाचवता आलं नाही. जो लागला तो मेला—पण नुसतं मरून जाणं म्हणजेच काहीं शेवट होत नव्हता. जन्माला आला तो मरायचाच. चार दिवस आगे, चार दिवस मागें—हें मला अगदीं सहज सहज कळून चुकलं होतं. ही एवढी साधी गोष्ट समजावून देण्यासाठीं शास्त्रालोचन नि वैराग्यसाधन कशाला ? माणूस एवढ्या साऱ्या तत्त्वाची चर्चा करीत कशासाठीं बसतो ? अर्थात् ' माणूस मेल्याचा ' माझ्यावर परिणाम होत नसे. पण ' माणुसकीचं मरण ' मात्र माझ्यानं पहावत नसे.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं भरद्वाजनं देह ठेवला. कुणी माणसंच नसल्यामुळं अग्निसंस्कार करता आला नाही. धरित्री मातेच्या पोटात त्याला जागा मिळाली.

इकडचा उद्योग संपवून तिकडे ट्रकमधें गेलो. गेलो नसतों तर बरं झालं असतं. पण आल्यानंतर राहावेना. या माणसांच्या जंगलात त्या रोग्यासह मी अगदीं एकटा पडलों होतो. श्रीमंताची धनलोभी वृत्ती सभ्यतेच्या नावाखालीं माणसाला कसा मोठा हृदयशून्य पशू बनवते, याचा पुरावा या दोन दिवसात मला मिळाला. तो अनुभव साऱ्या जन्माला पुरेसा होता.

आधीं चोंहीकडे जळजळीत उन्हानं तापून ज्वाळा निघत होत्या. ताडपत्रीच्या खालीं मीं रोग्याना घेऊन तिथं एकटाच बसलों होतों. लहान पोरांचं दुःख अनिवार झालं होतं. त्याच्या तोंडांत चार थेंब पाणी टाकायला सुध्दां तिथं कुणी नव्हतं. सरकारी काम—माती खणणं बंद करतां येत नव्हतं. आठवड्याच्या शेवटीं दिवस कापून मजूरी मिळाली असती. सारे एका जातीचे. त्यांच्याच जातवाल्याचीं मुलं ! गांवांतून पाहिलं आहे, तिथं एकमेकांना असं वागवीत नाहींत, पण समाजापासून—घरादाराचं सर्व प्रकारचं स्वाभाविक बंधन तोडून नुसती माती खणण्या-

साठीं जीं हीं माणसं गोळा करून आणून या ट्रकवर जमा केलीं गेलीं होतीं, तीं इथं येतांच माणुसकीची ओळख मुळींच विसरून गेलीं होतीं. नुसतं माती खणणं— नुसती मजुरी ! माणसाला पशू बनवल्याखेरीज पशूचं काम त्याच्याकडून करून घेतां येत नाहीं हें सभ्य माणसाला फार उत्तम रीतीनं कळून चुकलंय्.

भरद्वाज गेला खरा पण त्याची अमरकीर्ती ताडीच्या दुकानांत विद्यमान होती. संध्याकाळीं बायका पुरुष सरसकट दारू पिऊन मेळ्यामेळ्यानं येत होतीं. दुपारच्या वेळीं राधलेल्या भाताच्या हंडींत पाणी टाकलं होतं. दुसऱ्या वेळेची बायकानासुद्धां जिथं पर्वा नाहीं, त्या स्थितींत कोण कुणाचं ऐकून घेतो ? जमादाराच्या गाडींत ढोल करताल वाजत होते. भजनाचा दंगा चालला होता. कुणी सागावं, तो केव्हा थाबेल ?

कुणालाच त्यापासून त्रास होत नव्हता.

माझ्या जवळच्या ट्रकवर एक दोन पोरींनीं एक दोन दोस्त मिळवले होते. साऱ्या रात्रभर सारख्या त्याच्या प्रेमलीला चालल्या होत्या. इकडे या ट्रकवर एकजण भारीच ताडी प्यायला. तो एवढया निर्मळ मनानं आरडून ओरडून आपल्या बायकोजवळ प्रणयभिक्षा मागूं लागला, कीं तें पाहून मीं शरमेनं चूरमार होऊन गेलों.

दूर एका गाडीवर एक बाई मोठमोठयानं विव्हळत होती. तिची आई औषध मागायाला आली त्यावेळी मला कळलं, कीं ती बाळंतीण व्हायच्या बेतात होती. लाज नाहीं, शरम नाहीं, लपवण्याजोगं कुठंच काहीं नाहीं—सारं मोकळं—सारं उघडंनागडं ! जीवनयात्रेची गती अबाधित वेगानं बीभत्स स्वरूपांत सारखी सुरू होती.

मीच काय तो या सगळ्यात परका. मरायला टेकलेल्या एका आईशेजारीं असलेल्या तिच्या मुलाना घेऊन त्या घनघोर अंधारात एकटाच बसून राहिलों होतों.

मुलगा म्हणाला ‘ पाणी ! ’

त्याच्याकडे वांकून मी म्हटलं, ‘ आता पाणी नाहीं बाळ. सकाळ होऊं दे. ’

मुलगा म्हणाला, ‘ बरं. ’ आणि डोळे मिटून तो मुकाटयानं पडून राहिला.

तहानेसाठीं पाणी नव्हतं पण माझे डोळे फुटून पाणी वहात होतं. काय हें ! माणसाच्या कोमल मनोवृत्ती राहूं देत—पण स्वतःच्या भयंकर यातनाच्या बाबतींत-सुद्धां केवढं हें विलक्षण औदासीन्य ! हे पशू नव्हेत तर कोण ? हें धैर्य म्हणजे शक्ती नव्हे, जडता ! ही सहनशीलता म्हणजे माणुसकीच्या अगदीं शेवटच्या

थरांतली वृत्ती ! आमच्या ट्रकवरचे बाकीचे लोक डाराडूर झोंपले होते. काळ्या पडलेल्या कंदीलाच्या अंधुक प्रकाशांत मला दिसून आलं, कीं त्या आईमुलांचं अंग थंड पडत आलं होतं. पण मी तरी काय करणार होतों ?

समोर काळ्या आकाशांत केवढी तरी जागा व्यापून सप्तर्षीमंडळ झळकत होतं. तिकडे पहात असता वेदनेनं, संतापानं नि निष्फळ आक्षेपानं मी मनाचा जळफळाट करून घेत होतों. आधुनिक सभ्यतेचीं वहानं तुम्हीं,—आतां तुम्हींच मरा एकदांचीं ! पण ही असली निर्दय सभ्यता जर तुम्हांला दिसून येत असेल तर मुळींच गय करूं नका. तसंच वाटलं, तर या साऱ्या सभ्यतेला एकदाची रसातळांत नेऊन गाडून टाका.

१२

आणखी दोघेजण लागल्याची बातमी सकाळींच आली. मी त्यांना औषध दिलं. जमादारानं सांईथियाला खबर दिली. आता तरी वरीष्ठ लोक जागे होतील असं मला वाटत होतं.

नऊ वाजायच्या सुमाराला मुलगा मेला. बरं झालं. हेंच या लोकांचं आयुष्य !

समोरच्या माळावरच्या रस्त्यानं दोघे पांढरपेशे छत्री घेऊन जात होते. मी त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांना विचारलं, ' इथून गाव किती दूर आहे ? '

' हा इथं ! ' त्यातल्या म्हाताऱ्यानं मानेनं खूण करून सागितलं.

' खायचे जिन्नस कांहीं मिळतील का तिथं ? ' मीं त्याना विचारलं.

माझ्या प्रश्नाचं त्या दुसऱ्या माणसाला आश्चर्य वाटलं. तो म्हणाला, ' मिळतील म्हणजे काय ? पांढरपेशांची वस्ती—डाळ तांदूळ, तूपतेल, भाजी, तरकारी काय हवं तें मिळेल. कुठून आलात आपण ? आपण कुठले राहाणारे ? '

थोडक्यात मीं त्यांना सारी हकिकत सागितली. सतीश भरद्वाजचं नांव ऐकतांच ते रागावून उठले. म्हातारा उद्गारला, ' दारुडया, बदमाष, हरामखोर ! ' तो कुठल्या तरी हायस्कुलचा हेडमास्तर होता वाटतं. त्याचा सोबती म्हणाला, ' रेल्वेचे लोक ! ते आणखी कसे असणार ? कंपनीचा पैसा हातांत खेळत असतो ना ? '

काल सतीशची उत्तरक्रिया कशी केली त्याची हकिकत मीं त्यांना सांगितली नि म्हटलं, ' आतां कशाला हव्यात त्या गोष्टी ? काल तो मयत झाला. कोण

माणूस नसल्यामुळं अग्नी देतां आला नाहीं. तसाच मातींत गाडला.'

'म्हणतां काय ? ब्राह्मणाच्या मुलाला—'

'मग करायचं काय ?'

दोघांनाही फार वाईट वाटलंसं दिसलं. ते म्हणाले, 'पांढरपेशाचा गाव, नुसती बातमी कळली असती तर काहीं ना कांहीं करता आलं असतं ?'

'आपण त्याचे कोण ?' एकानं विचारलं.

मी सांगितलं, 'कुणीच नाहीं—साधारण परिचय होता एवढंच !' असं म्हणून मीं इथं कसा आलों याची सारी हकिकत त्याना थोडक्यांत सागितली. दोन दिवस जेवायलासुद्धा मिळालं नाहीं. त्यातून मजूर लोकांत कॉलरा सुरू झाल्यामुळं त्याना सोडून जाता येत नव्हतं.

दोन दिवसात मला जेवण नाहीं हें ऐकून ते फार उद्विग्न झाले आणि आपल्याबरोबर येण्याबद्दल मला फार आग्रह करूं लागले. या भयंकर साथींत रिकाम्या पोटीं रहाणं धोक्याच असतं, असंही त्यातल्या एकानं सागितलं.

जास्त बोलावं लागलं नाहीं—बोलायची जरुरीही पडली नाहीं. भुकेतहानेनं माझे प्राण कंठाशीं आले होते. मी त्याच्याबरोबर निघालों.

रस्त्यात याच विषयावर बोलणं सुरू झालं. खेडेगावचे लोक, शहरी शिक्षण म्हणून जें म्हणतात ते जरी त्याना मिळालं नव्हतं, तरी गंमत ही, कीं इंग्रजी राजवटीचं अस्सल पॉलिटिक्स् त्याना अपरिचित नव्हतं. हें ज्ञान त्यानीं याच देशाच्या लोकाकडून, त्याच देशाच्या मातींतून, पाण्यांतून, आकाशातून, हवेतून संग्रह करून घेऊन नसानसात भिनवून घेतलं होतं. दोघेही म्हणाले, 'सतीश भरद्वाजचा हा काहीं दोष नव्हे. आम्ही असतों तर असेच झालों असतों. कंपनी बहादूरचा (इंग्रज सरकारचा) ज्याला संपर्क लागेल, तो चोर झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. हा त्याच्या अन्नाचाच गुण आहे.'

भुकेनं जीव व्याकुळ झालेला असल्यामुळं फारसं बोलायची ताकद त्यावेळीं मला नव्हती म्हणून मी उगीच राहिलों. ते म्हणूं लागले, 'देशाचं काळीज चिरून तिथं एक रेल्वेची लाईन ठोकायची काय जरूरी होती महाशय ? कुणी कधीं मागणी केली होती का ? कुणीच नाहीं. तरीही मागताहेत म्हणून ठरवलं. विहीर नाहीं, तळं नाहीं, कुवा नाहीं, प्यायला एक थेंब पाणी नाहीं—उन्हाळ्यांत गाईवासरं पाण्याच्या अभावीं धडपड करीत मरताहेत. प्यायला जर पेलाभर स्वच्छ

पाणी कुठं मिळालं असतं तर हा सतीशबाबू काय मेला असता ? मुळींच नाहीं. मलेरिआ, कॉलऱ्यासारख्या साथींनीं गांवं उजाड पडलीं आहेत पण का कस्य परिवेदना. मोठीं माणसं—मालकलोक नुसते रेल्वेंतून फिरताहेत, ते कुणाच्या घरीं किती धान्य पिकतं नि तें कसं आपल्या घशाखालीं घालतां येईल एवढं पहाण्यासाठीं. असंच कीं नाहीं ? '

चर्चा करण्याइतकं त्राण आवाजांत नसल्यामुळं नुसती मान हालवून मीं मुकाट्यानं होकार दिला. हजारवेळा मी मनांतल्या मनांत म्हटलं, हेंच, हेंच, हेंच ! केवळ एवढ्यासाठींच तेहतीस कोटी नरनारी तोंडाला कुलूप घालून विदेशी लोकांच्या राजवटीची भारतवर्षांत प्रतिष्ठा करताहेत. केवळ अगदीं एवढ्याच कारणासाठीं भारतवर्षांत चारी दिशांनीं, गल्लीकुचींतून सारखा रेल्वेचा विस्तार वाढतोय्. श्रीमंतांचीं भरपूर तिजोरी आणखी भरगच्च करण्यासाठीं व्यापाराच्या नावाखालीं जे प्रयत्न चालले आहेत त्यांपायीं दुबळ्यांचं सूख गेलं, शांती गेली, अन्न गेलं, धर्म गेला—त्यांचा जगायचा मार्ग दिवसेंदिवस चिंचोळा होत चालला, रोज उचलायचा बोजा दिवसेदिवस डोईजड होत चालला—ही सत्यकथा आता कुणालाही कळायची राहिली नाहीं.

त्या गृहस्थाचे विचारही असेच चालले असावे. याच धोरणानं तो म्हणत होता. ' ऐकलंत महाशय, लहानपणीं मी मामाच्या घरीं वाढलों. वीस कोसांत आगगाडी नव्हती. त्यावेळीं सारे जिन्नसपान्नस स्वस्त नि भरपूर मिळत होते. त्यावेळीं घरीं कांहीं असलं म्हणजे तें शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना वांटून टाकायची बुद्धि होत होती. आतां परसवांत पिकणाऱ्या भाजीचे दोन देंठसुद्धां कोण कुणाला देत नाहीं. साडेआठच्या गाडीला ठेकेदाराच्या हातीं भाजी दिली तर चार पैसे मिळतात ना ? आतां देण्याला म्हणतात अपव्यय करणं म्हणून ! काय सांगावं महाशय ? पैसा मिळवायच्या कैफामुळं सारे स्त्रीपुरुष एकजात एकमेकांना पारखे झाले आहेत. मोठं दुःख होतं या गोष्टीचं !

' बरं, आपण तरी पोटभर खातों का ? तेंहीं नाहीं. आप्तेष्टांना, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना द्यायची गोष्ट दूरच राहो, चारी बाजूनं स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन चार पैसे मिळवायचे, हाच झालाय हल्लींचा परमार्थ.

' आणि या साऱ्या अनिष्टाचं मूळ म्हणजे ही रेल्वे. देशाच्या रंध्रारध्रांत शिरेसारखा हा रेल्वेचा रस्ता जर घुसला नसता, खायचे जिन्नस विकून पैसारोजगार

करायचा सुयोग जर निर्माण झाला नसता, या अविचारी लोभानं माणूस जर पागल होऊन उठला नसता तर देशाची एवढी दुर्दशा झाली नसती. '

रेल्वेच्या विरुद्ध माझीसुद्धा जबरदस्त तक्रार होती. वस्तुतः माणसाच्या भरण-पोषणाला अत्यंत अवश्य असलेल्या वस्तू रोज छिनावून घेऊन चैनीच्या वस्तूंच्या राशींनीं जो देश भरपूर होऊन उठला आहे, तें पाहून मला देखील मोठी चीड येत असे. विशेषतः दरिद्री माणसाचं जें दुःख, जी हीनता, स्वतःच्या डोळ्यानीं नुकतीच पाहिली होती तिचं मूळ कोणत्याच चर्चेतून कळण्याजोगं नव्हतं. तरी मी म्हटलं, ' जरुरीपेक्षा जास्त उत्पन्न होणाऱ्या वस्तू फुकट न घालवता विकून जर पैसे मिळवले तर तें अगदींच वाईट का ? '

' हो. अगदी वाईट ! ' तो गृहस्थ एवढासुद्धा विचार न करता एकदम म्हणाला, ' अकल्याणाचा मार्ग आहे तो. '

या बाबतींत त्याचा राग नि चीड माझ्यापेक्षा किती तरी मोठी होती. तो म्हणाला, ' या नाशाचं सारं मूळ विलायतेंतून आलं आहे. भारतवर्षाच्या मातींत हा कोंब उगवला नाहीं—उगवणं शक्य नाहीं. स्वतःची जेवढी जरुरी तेवढीच का हिशेबी धरून चालायचं ? दुसऱ्याच्या अभावाची भरपाई करण्यात काहींच का किंमत नाहीं ? जें असेल तें बाहेर नेऊन विकायचं नि पैसे मिळवायचे, हाच खरा नाश—हाच खरा सर्वनाश ! असलं कठोर भाषण उगीच नाहीं माझ्या तोंडून बाहेर निघत. परदेशांतून येऊन दीनदुबळ्याच्या तोंडचा घास काढून घेण्याचं देशव्यापी जाळं पसरून त्यांत जे सर्वांना पकडताहेत, तें पाहूनच मीं असं बोलतोंय्. '

मीं म्हटलं, ' असं पहा, देशातलं अन्न परदेशांत जावं असं काहीं मी म्हणत नाहीं. पण एकाचं शिलकी अन्न दुसऱ्याच्या भुकेसाठीं रोज खर्ची पडावं हें बरं का ? शिवाय परदेशातून जे कुणी येताहेत तें कांहीं दरोडा घालून इथले जिन्नस नेत नाहींत. पैसे देऊनच विकत घेताहेत ना ? '

तो गृहस्थ लागटपणें म्हणाला, 'हो, खरेदी करताहेत खरे. गळाला किडा अडकवून माशाना आमंत्रण देण्यासारखंच आहे तें. '

या व्यंगोक्तीचं उत्तर मी दिलं नाहीं. कारण, एक तर भुकेतहानेनं थकवा आल्यामुळं वाद करायचा हुरूप नव्हता—शिवाय या बाबतींत त्यांचा माझा विशेषसा मतभेदही नव्हता.

पण मीं कांहींच बोलत नाहीं असं पाहून तो आणखी चिरडीला आला. मी

विरोध करतों आहें असा संशय घेऊन तो गरम होऊन म्हणाला, ' महाशय, त्यांच्या बेफाम व्यापारीवृत्तीच्या तत्त्वकथा ऐकून, तेवढयाच खऱ्या असं तुम्हांला वाटतं. पण खरं पाहिलं तर तें म्हणजे अगदीं खोटयातलं खोटं आहे. सोळा आण्याच्या बदल्यांत चौसष्ठ पैसे टिच्चून मोजून घेणं एवढंच ते जाणतात. विकणं नि विकत घेणं एवढीच त्याची दृष्टि. नुसता उपभोग घेणं हाच काय तो माणसाचा एकमात्र धर्म, एवढंच ते शिकले आहेत. म्हणूनच अधाशीपणानं जगात काय असेल नसेल त्याचा अपहार करण्याच्या आणि संचय करण्याच्या व्यसनानं त्यांनीं साऱ्या जगाच अकल्याण केलं आहे. महाशय, ही रेल्वे, हीं यंत्रं, हा लोखंडी रस्ता, ही सारीं झालीं पवित्र vested interest—याच्या या बोजाखालीं या जगांत गरीब माणसाला श्वास सोडायलासुद्धा जागा राहिलेली नाहीं ! '

थोडावेळ थाबून तो म्हणाला, ' आपण म्हणालात, एकाच्या जरूरीपेक्षा जास्त उत्पन्न होणारे जिन्नस विकायचा सुयोग नसता तर त्यांचा नाश झाला असता, किंवा ज्याना जरूरी त्यांनीं फुकट खाल्ला असता, यालाच आपण नाश म्हटलंत ना ?'

' हो ! ' मी म्हटलं, ' याखेरीज नाश म्हणायचं कशाला ? '

म्हातारा अधिकच भडकून उठला नि म्हणाला, ' ही सारी विलायती बोली. आधुनिक अधार्मिकतेचं लक्षण आहे हें ! दुसऱ्याला फुकट देणं म्हणजे नाश कीं देशांतली पैदास परदेशीं विकून बँकेंत पैसे भरणं हा नाश, याचा एकदां विचार करून पहा. असं पहा महाशय, पूर्वीपासून आमच्या प्रत्येक गावांत कितीतरी निरुद्योगी, कांहींसुद्धां न मिळवणारे लोक होते. वाण्याच्या दुकानांत हलवाई फासे खेळत बसत. मोठया लोकाच्या अड्डयावर गाणं बजावणं करायचं किंवा असेच काहीं तरी उपद्याप करायचे—असे निरुद्योगात आयुष्य कंठीत असत. त्या सर्वांच्याच घरीं खायला अन्न होतं असं नाहीं, तरीही इतर पुष्कळाच्या शिलकीच्या अंशात त्यांचं कसंबसं भागत असे. आपलं म्हणणं—म्हणजे इंग्रजी शिकलेल्याची ओरड आहे ती याच बाबतींत ना ? बरं झालं, ब्याद गेली. हे सारे आळशी निष्कर्मे पराश्रित लोक आज नाहींसे झाले. कारण कुठं कुणाकडे काहीं शिल्लकच रहात नाहीं. अर्थात् अन्नाभावीं मेले किंवा कुठं तरी नोकरी चाकरींत भरती करून घेऊन जिवंत असून मेल्यासारखे होऊन राहिले ! छान झालं ! परिश्रम करण्याचं महत्त्व शाबीत झालं. जीवनसंग्रामाच्या बोलीची सत्यता शाबीत झाली. पण माझ्या-

सारखा जो वयस्क झाला आहे त्यालाच कळतं, कीं गेलं काय? या जीवनसंग्रामात तें नाहींसं झालं खरं पण त्याबरोबरच गांवातल्या साऱ्या आनंदानं त्याच्याबरोबर सहगमन केलं!'

त्याचे हे शेवटचे शब्द ऐकून मी चकीत होऊन त्याच्याकडे पहात राहिलों. अगदीं निरखून पाहिलं तरीही तो अल्पशिक्षित असा साधारण खेडवळ गृहस्थ माणूस असावा असं वाटे; पण त्याचं भाषण ऐकल्याबरोबर त्याच्या विचाराची मजल फार पुढं गेली असावी असं वाटलं. त्याचं सारंच भाषण निर्दोष होतं असं काहीं मी म्हणत नाहीं—पण नाहीं म्हणणं देखील मोठं जीवावर येत होतं. काय असेल तें असो, मला शंका आली, ही सारी भाषा त्याची स्वतःची नव्हे. दुसऱ्याच्या विचाराची ती पोपटपंची असावी.

मीं अगदीं अदबीनं प्रश्न केला, 'आपल्याला जर राग यायचा नाहीं—'

'छे, छे, मुळीच नाहीं. विचारा ना काय वाटेल तें.'

'बरं.' मीं म्हणालों, 'हे सारे आपलेच विचार आहेत का? स्वतःचेच आहेत का?'

तो गृहस्थ रागावला नि म्हणाला, 'का बरं, खोटं आहे का हें? यातलं एक अक्षरसुद्धा कुणाला खोटं पाडतां यायचं नाहीं.'

'नाही नाही, मी तें खोटं म्हणत नाहीं पण—'

'आणखी पण काय? आमचे स्वामीजी एक शब्दसुद्धां खोटं सांगणार नाहींत. कोण आहे त्यांच्याइतका दुसरा ज्ञानी?'

'कुठले स्वामीजी?' मी विचारलं.

दुसऱ्या गृहस्थानं उत्तर दिलं. तो म्हणाला, 'स्वामी वज्रानंद. वय तसं फारसं नाहीं, पण जाडा पंडीत—जाडा विद्वान्—'

'आपण ओळखता का त्याना?'

'त्यांना ओळखतों? वाः ते अगदीं आमच्यातलेच आहेत म्हणाना. याच्याच घरीं त्याचा मुख्य अड्डा आहे!' असं म्हणून त्यानं बरोबरच्या म्हाताऱ्या गृहस्थाकडे बोट दाखवलं. म्हाताऱ्यानं तेव्हाच त्याची चूक दुरुस्त केली नि म्हटलं, 'अड्डा म्हणूं नको नरेन, आश्रम म्हण. महाशय, आम्हीं गरीब माणसं—हातून होईल तेवढी सेवा करतों. पण ते म्हणजे विदुराच्या घरीं कृष्ण! माणूस तर नव्हेच—माणूसरूपी देवता!'

मीं विचारलं, ' हल्लीं किती दिवस ते तुमच्या गावीं आहेत ? '

नरेन म्हणाला, ' अंदाजीं दोन महिने होतील. या भागांत नाहीं कुणी डॉक्टर-वैद्य, कीं नाहीं एकादी शाळा—म्हणूनच त्यांनीं एवढी खटपट चालवली आहे. शिवाय ते स्वतःच एक बडे डॉक्टर आहेत.'

एवढया वेळानं सारी भानगड उलगडली. हाच तो आनन्द ! सांईथिया स्टेशनवर आमच्याबरोबर ज्यानं फराळ केला, राजलक्ष्मीनं ज्याला मोठ्या आग्रहानं गंगामाटीला आणला होता, तोच हा ! ती निरोप द्यायची वेळ मला आठवली. किती रडली राजलक्ष्मी त्यावेळीं ! सारी दोन दिवसांची ओळख, पण किती किती दिवसाच्या लोभाचं माणूस डोळयाआड होताना मोठया कष्टानं जसा निरोप देतात तशाच यातना झाल्या तिला त्यावेळीं. पुन्हा येण्यासाठीं केवढी काकुळती करीत होती ती ! पण आनंद संन्यासी—त्याला मोह नव्हता—ममता नव्हती. स्त्रीहृदयाच्या वात्सल्याचं रहस्य त्याच्या दृष्टीनं खोटं होतं. म्हणूनच इतक्या जवळ असूनसुद्धां इतक्या दिवसात एक दिवस भेटून जावं असं काहीं त्याला वाटल नाहीं—कदाचित् यापुढंही भेटीचा योग यायचा संभव नाहीं. पण हें कळलं तर राजलक्ष्मीला केवढं दुःख होईल याची कल्पना फक्त मलाच होती.

स्वतःची गोष्ट आठवली. मी सुद्धां जाणार होतों. निरोप घ्यायची वेळ जवळ आली होती.—गेल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं असं रोज वाटत होतं. राजलक्ष्मीला आतां माझी जरुरी नाहीं असंही वाटत होतं. त्या दिवसाचा शेवट राजलक्ष्मीच्या दृष्टीनं कुठून नि कशाप्रकारं होईल याची कल्पना मात्र मला करता येत नव्हती.

गांवीं पोंचलों. गावाचं नाव मामुदपूर. मोठया अभिमानानं आपल्या गांवाचं नांव सागताना म्हातारा यादव चक्रवर्ती म्हणाला, ' नाव ऐकून चमकूं नका महाशय. आमच्या गावच्या चुतुःसीमेंत मुसलमानाची सावलीसुद्धा दिसायची नाहीं. जिकडे पहाल तिकडे ब्राह्मण, कायस्थ वगैरे जातींवंत लोक. हलक्या जातीची वस्तीसुद्धां नाहीं. काय नरेन , खरं कीं नाहीं ? '

जोरजोरानं मान हालवीत नरेन म्हणाला, ' एक सुद्धां नाहीं. तसल्या गावांत आम्हीं रहाणारच नाहीं कधीं ! '

असेलही, पण यांत एवढं खूष होण्याजोगं काय होतं तें मला कळलं नाहीं.

चक्रवर्तीच्या घरीं वज्रानंद भेटला. तोच तो. मला पाहताच त्याला जितकं आश्चर्य वाटलं तितकाच आनंद झाला.

'अरे आमचे दादा ! इकडे कुठं ?' असं म्हणून त्यानं हात जोडून नमस्कार केला. या नरदेहधारी देवतेनं एवढया विनयानं मला नमस्कार केलेला पाहून म्हातारा चक्रवर्ती अगदीं थंड पडला. आजूबाजूला आणखी बरेच भक्त जमले होते, तेही उठून उभे राहिले. कुणीही असो, पण मी सामान्य माणूस नाहीं, असंच सर्वांना वाटलं असावं.

'फार थकलेले दिसता दादा.' आनंद म्हणाला.

उत्तर दिल म्हाताऱ्या चक्रवर्तीनं. मला दोन दिवस जेवणखाण मिळालं नाहीं, झोप मिळाली नाहीं, पूर्वजन्मींच्या पुण्याईनंच मीं जिवंत राहिलों आहें वगैरे हकिकत सागून मजूर लोकांत उत्पन्न झालेल्या साथीची हकिकत त्यानीं इतक्या तपशीलवार रितीनं सांगितली, कीं मीं सुद्धा थक्क होऊन गेलें.

त्या हकिकतीचा आनंदच्या मनावर फारसा परिणाम झाल्याचं दिसलं नाहीं. थोडंसं हंसून तो शेजारच्या माणसाकडे पाहून मला म्हणाला, 'दोन दिवसाच्या उपवासानं माणूस एवढा थकत नाहीं दादा. बऱ्याच दिवसाची व्याधी असली पाहिजे. काय झालं होतं ? ताप ?'

'असेल.' मी म्हटलं, 'मलेरिया तर आहेच.'

चक्रवर्तीनी आतिथ्यात मुळींच कमतरता केली नाहीं. जेवणखाण उत्तम प्रकारे झालं. जेवण होतांच मी जायला निघालों तेव्हां आनंदनं विचारलं, 'मधेंच या मजूर लोकांत कुठं घुसलां तुम्ही ?'

'नशिबाचा फेरा.' मी म्हटलं.

आनंद हंसून म्हणाला, 'फेरा खरा, रागारागात निघताना घरी कळवलं सुद्धा नाहीं वाटतं.'

'नाहीं.' मी म्हटलं, 'पण तें रागावून नव्हे. जरूरी वाटली नाहीं कळवायची. शिवाय जवळ माणूस कुठं कोण होतं ?'

'तें खरंय्.' आनंद म्हणाला, 'पण वहिनीला आपल्या बऱ्यावाईटाची काळजी नाहींशी झाली केव्हांपासून ? मला वाटतं, ती भीतीनं अर्धमेली झाली असेल.'

जास्त बोलण्यांत अर्थ नाहीं असं पाहून मी त्या प्रश्नाचं उत्तर दिलं नाहीं. मला जेरीला आणायचं असं आनंदनं जसं काहीं ठरवलंच होतं. आपला आपल्यावरच खूष झाल्याप्रमाणं हंसून तो म्हणाला, 'आपली गाडी तयार आहे. काळोख व्हायच्यापूर्वींच घरीं जाऊन पोंहोंचाल. चला, मी आपल्याला पोंचवायला येतों.'

मीं म्हटलं, ‘ पण घरीं जायच्या पूर्वी आधीं त्या मजुरांची खबर घेतली पाहिजे मला. ’

आश्चर्यचकित होऊन आनंद म्हणाला, ‘ म्हणजे ? अजून राग गेला नाहीं ? पण मी म्हणतों, नशिबाच्या चक्रात जें काही भोगायचं होतं तें भोगून गेलं. आपण डॉक्टरही नाहीं कीं साधूसंन्यासीही नाहीं. आतां जर काहीं खबर घेण्याजोगं असेल तर त्या कामाचा भार माझ्यावर सोपवून आपण निश्चिंतपणें घरीं जा. तिथं गेल्यावर माझा नमस्कार सांगा वहिनीला—नि म्हणावं आनंद खुशाल आहे. ’

दारात बैलगाडी उभी होती. घरचे मालक चक्रवर्ती मोठया मिनतवारीनं म्हणाले, ‘ या बाजूला केव्हा आलात तर या घरीं पायधूळ झाडून जा. ’ त्यानीं केलेल्या आदरसत्काराबद्दल मीं त्यांना हजार धन्यवाद दिले. पण पायधूळ झाडण्याची आशा देणं शक्य नव्हतं. बंगाल देश सोडून लवकरच मला जायचं होतं हें त्यावेळीं मला आठवलं—अर्थात् केव्हाही कोणत्याही कारणानं या भागात पुन्हा यायचा मुळींच संभव नव्हता.

मी गाडींत बसलों तेव्हा छपराच्या आत डोकावून आनंद हळूच म्हणाला, ‘ दादा, या बाजूची हवा तुम्हांला मानवत नाही. वहिनीला माझा निरोप सांगा, पश्चिमेकडचीं माणसं आपण—त्या तिकडेच तुम्हाला घेऊन जायला मी सांगितलं आहे म्हणावं. ’

मी म्हटलं, ‘ या भागातलीं माणसं काय जगतच नाहींत आनंद ? ’

एवढंसुद्धां मागंपुढं न पहातां आनंदनं उत्तर दिलं, ‘ नाहीं. पण याची वाच्यता कशाला हवी दादा ? माझा निरोप सक्तीचा आहे असं त्यांना सांगा. त्याना म्हणावं, आनंद संन्याशाच्या नजरेनं पाहिल्याशिवाय ही गोष्ट पटायची नाहीं. ’

मी उगीच राहिलों. राजलक्ष्मीला हा निरोप मी सांगणं किती कठीण होतं याची आनंदला कुठं कल्पना होती ?

गाडी चालू होताच तो पुन्हा म्हणाला, ‘ हें काय ?—मला एकदासुद्धां बोलावलं नाहींत दादा ? ’

मी नुसतं म्हटलं, ‘ कामाचीं माणसं तुम्हीं, तुम्हांला आमंत्रण देणं सोपं का आहे ? ’

मला वाटलं, बहुतेक ही स्वारी इतक्यांत स्वतःच तिथं उपस्थित व्हायची. या बुद्धिवान् संन्याशाच्या डोळ्यांत धूळ टाकणं मोठं कठीण होतं. असा एक काल

होता, कीं त्यात काहीं माझं खर्चेत नव्हतं. मी आपल्याशींच हंसून म्हणत होतों, आनंदानं या जीवनात केवढा तरी मोठा त्याग केला आहे हें मी नाकबूल करीत नाहीं. पण माझ्या नुकसानीचा सरळ हिशेब कुणी नुसता पाहिला असता तर कुणालाही नकळत माझ्या संचयाचा आकडा एकदम संख्यातीत होऊन बसला आहे असं दिसून आलं असतं. मृत्यूच्या पलिकडच्या प्रवासाची ती शिदोरी जर माझ्या जमेच्या सदरात पडेल, तर तिथं होणारी कोणतीच नुकसानी मी हिशेबात धरणार नाहीं.

पण आज ? बोलायला काय होतं आज ? म्हणून काहींच न बोलता खालीं मान घालून बसलों होतों. असं वाटलं, ऐश्वर्याचा तो अवास्तव गौरव जर खरो-खरच आज खोटया मायेंत विरघळून गेला तर या अजागळ, आजारी, अवांच्छित गृहस्वामीच्या भाग्यीं, अतिथींला आमंत्रण देण्याचं ढोंग न आलेलं बरं.

मीं कांहीं बोलत नाहीं असं पाहून तसाच हंसून आनंद म्हणाला, ' ठीक आहे. नवं आमंत्रण कशाला हवं ? पूर्वीच्या सर्वांच्या आमंत्रणाची जी पुंजी आहे, तिच्याच जोरावर हजर होईन झालं. '

मीं विचारलं, ' पण ही गोष्ट केव्हा अमलांत येणार आहे ? '

' भिऊं नका दादा. ' आनंद हंसून म्हणाला, ' आपला राग जायच्यापूर्वी कांहीं मीं त्रास देणार नाहीं—त्यानंतर येईन. '

मीं उगीच राहिलों. मीं रागावून आलो नाहीं म्हणून सागावं असंसुद्धा वाटलं नाहीं.

मजल मोठी होती. गाडीवाला घाई करीत होता. गाडी चालू होताच पुन्हा एकदा नमस्कार करून त्यानं तोंड फिरवलं.

या भागांत गाडीघोडयाची वर्दळ नव्हती—म्हणून त्या दृष्टीनं कुणी रस्ताच तयार केला नव्हता. बैलगाडी बाधावरून, खडयातून, जसा रस्ता मिळेल तशी धडाके मारीत चालली होती. मीं अर्धवट आडवा झालों होतों. आनंद संन्या-शाच्या भाषणाचा सूर माझ्या कानांत घुमत होता. रागावून आलों नव्हतों—तो लाभासाठीं नव्हे—लोभासाठीं तर नव्हेच—पण केवळ असं वाटलं, हे खरं असतं तर ?

पण तें खरं नव्हतं—खरं होण्याची संधीही नव्हती. मीं आपल्याशींच म्हटलं, कुणावर राग करायचा ? कशासाठीं ? तिचा काय दोष ? झऱ्याचं पाणी वाहूं

लागलं तर त्याबाबतींत कांहींतरी बोलतां येतं, पण पूर येऊन ओसरून गेला तर कोरडया नाल्याच्या विरुद्ध माथेफोड करून मरायचं कशाला ?

विचार करतां करतां किती वेळ गेला याचा हिशेब केला नाहीं. एकदम गाडी खडयांत जाऊन पडून धक्का बसला तेव्हां उठून बसलों. समोरचा चटईचा पडदा लोटून बाहेर पाहिलं तो दिवस मावळत होता. गाडीवान अगदींच पोऱ्या होता. साधारण पंधरा वर्षांचा होता.

मीं म्हटलं, ' अरे, एवढी जागा असतांना गाडी खडयांत कां घातलीस ? '

राढ देशाच्या भाषेंत त्यानं चटकन् उत्तर दिलं, ' मी कुठं घातली ? बैलांनींच नेली ती. '

' नेली म्हणजे काय रे ? बैल आवरत नाहींत तुला ? '

' नाहीं. नवे आहेत हे बैल. '

' फार छान ! पण हा काळोख पडत आला, गंगामाटी अजून किती दूर आहे ? '

' मला काय ठाऊक ? मीं कधीं कुठं आलों होतों गंगामाटीला ? '

मीं म्हटलं, ' कधीं जर आला नव्हतास बाबा, तर माझ्यावरच का एवढा प्रसन्न झालास ? गंगामाटी किती दूर आहे तें कुणाला तरी विचार ना ! '

तो म्हणाला, ' इथं आहेत का कुणी माणसं ? नाहींत वाटतं. '

या पोराचा दुसरा कोणताही दोष असो, पण जबाब मात्र अगदीं थोडक्यांत—अगदीं सरळ सरळ.

मीं विचारलं, ' गंगामाटीचा रस्ता माहीत आहे का तुला ? '

अगदीं तसंच सरळ उत्तर. तो म्हणाला, ' नाहीं. '

' मग आलास कशाला ? '

' मामा म्हणाले, बाबूंना घेऊन जा. सरळ उजव्या बाजूला जाऊन पूर्वेच्या वांकणाला गेलं कीं गंगामाटी. जसं जायचं तसं यायचं. '

समोर अंधेरी रात्र—फारसा अवकाशही राहिला नव्हता. आतांपर्यंत डोळे झांकून स्वतःचाच विचार करीत होतों पण या पोराच्या भाषणानं घाबरून उठून बसलों नि म्हणालों, ' या सरळ उजवीला जायच्या ऐवजीं डावीला जाऊन पश्चिमेच्या वांकणानं तर आला नाहींस ?

पोऱ्या म्हणाला, ' कुणाला ठाऊक ? '

मी म्हटलं, ' ठाऊक नाहीं तर आतां काय करणार ? या काळोखांतून चल

आता दोघेही यमाच्या घरीं जाऊं. भद्रकपाळ्या, रस्ता माहीत नव्हता तर आलास कशाला ?—तुझा बाप आहे जिवंत ?'

'नाहीं.'

'आई आहे ?'

'नाहीं—मेली ती.'

'ब्याद गेली. चल आतां आपणही जाऊं तिला भेटायला ! तुझ्या मामाला अक्कल नाहीं—नुसती दयामायाच आहे वाटतं !'

आणखी थोडासा रस्ता गाडी चालल्यावर पोऱ्या रडायला लागला. पुढं जायची ताकद नाहीं म्हणाला. मी विचारलं, 'मग रहायचं कुठं ?'

त्यानं उत्तर दिलं, 'मीं घरीं जाईन परत.'

'पण यावेळीं या अंधारात मी काय करूं ?'

मुलगा मोठा स्पष्टवक्ता होता. तो म्हणाला, 'तुम्हीं उतरून जा. मामानं सांगितलंय्, भाडं सव्वा रुपया. कमी दिलेत तर मामा मला मारील.'

'माझ्यासाठीं तुला मार कशाला बाबा ?' मी म्हटलं.

एकदा वाटलं, कीं याच गाडीनं पुन्हां परत जावं. पण जायला मन घेईना. रात्र पडत होती, जागा अपरिचित, माणसांची वस्ती कुठं नि किती दूर तें कळायला मार्ग नव्हता. समोर एक मोठी आंबेफणसाची बाग दिसत होती. त्यावरून मी अंदाज केला कीं वस्ती फार दूर नसावी. कुठं तरी आसरा मिळेल. नि नाहीं मिळाला तर नाहीं, या वेळचा प्रवास हा असाच चालू ठेवायचा.

खालीं उतरून भाडं चुकतं केलं. पोऱ्या नुसता बोलण्यांतच नव्हे तर वागण्यात देखील मोठा सरळ. गाडी त्यानं फिरवली मात्र, घरची ओढ धरून बैल पहातां पहातां पळत डोळ्याआड झाले.

१३

संध्याकाळ झाला, पण रात्रीचा दाट काळोख पडायला अजून बराच अवकाश होता. तितक्यांत कांहीं ना कांहीं करून कुठंतरी आसऱ्याची जागा शोधून काढणं भाग होतं. मला हा प्रसंग कांहीं पहिलाच नव्हता किंवा तो कठीण म्हणून मला कधीं भयही वाटलं नव्हतं. पण आज त्या आंबराईच्या बाजूच्या पायवाटेची रेषा शोधून ज्यावेळीं मी हळुहळू पुढं जाऊं लागलों त्यावेळीं उद्विग्नतेनं नि शरमेनं

माझं मन मरून जाऊं लागलं. भारतवर्षातील वेगवेगळ्या प्रदेशांचा मला एकदां चांगलाच परिचय होता. पण आज ज्या रस्त्यावरून मी चाललों होतों त्या बंगाल्यांतल्या राढ देशाची मला अजूनपर्यंत कोणतीच माहिती झाली नव्हती. पण साऱ्याच देशाच्यासंबंधीं केव्हातरी एकदा मी अजाणच होतों हेंही मला आठवलं. जी कांही माहिती झाली ती अशाच रीतीनं धक्के खाऊन मी स्वतः मिळवली होती—दुसऱ्या कुणी दिली नव्हती. त्या काळीं सर्वत्र मला चारी वाटा मोकळ्या वाटत होत्या का, नि आज संकोचामुळं मन मागंपुढं होऊन त्या बंद झाल्याशा वाटतात का, याचा उलगडा मला होईना. त्या काळात त्या जाण्यात कृत्रिमता नव्हती, पण आज हें जें काहीं चाललं आहे ती त्या काळाची नुसती नक्कल होती. त्या काळात बाहेरचे अपरिचित लोक ते अगदीं आपलेसे वाटत असत. त्याच्यावर आपला भार टाकायला त्यावेळीं मनाला कांहींच वाटत नसे पण तोच भार आता एका व्यक्ती-विशेषावर सर्व प्रकारें टाकला गेल्यामुळं साऱ्या भाराचं केंद्र एकाच बाजुला वळून गेलेलं होतं. म्हणूनच आज या अपरिचित रस्त्यावर चालतांना माझीं पावलं प्रत्येक खेपेला जड होत होतीं.

त्या काळच्या त्या सुखदुःखाच्या साऱ्या कल्पनात नि आजच्या कल्पनात केवढा फरक होता! तरीही मीं चालत होतों. सारी रात्र या जंगलात काढण्याचं साहसही नव्हतं—शक्तीही नव्हती. आजच्या पुरता कुठंतरी आसरा मिळवलाच पाहिजे होता.

माझं नशिब शिकंदर—मला फार दूर चालावं लागलं नाहीं. दाट पालवीनं झाकळलेल्या एका मोठ्या वृक्षाच्या फाद्यातून पलिकडे एक बंगला दिसत होता. वळणावळणानीं जाता जाता त्या बंगल्यासमोर येऊन हजर झालों.

बंगला मोठा होता खरा पण आत वस्ती नसाविशी वाटलं. समोर लोखंडी फाटक होतं, पण तें मोडलं होतं. त्या फाटकाचीं लोखंडी बारं कुणीतरी काढून नेलीं असावीं.

आंत गेलों. उघडा व्हरंडा, त्याच्या बाजूला दोन मोठ्या खोल्या, त्यांतली एक बंद होती, नि जी उघडी होती तिच्या दारीं मीं जाऊन उभा रहातो तोंच एक अस्थिपंजर झालेला माणूस येऊन बाहेर उभां राहिला. खोलीच्या चार कोपऱ्यांत चार लोखंडी खाटा होत्या—केव्हांतरी त्याच्यावर गाद्या असाव्या—पण कालक्रमानं त्यांतला बराच भाग नाहींसा झालेला दिसला—थोडा थोडा कापूस असलेल्या पिशव्या अजून शिल्लक होत्या. एक तिपाई, कांहीं टीनचीं नि एनेमलचीं भांडीं,

तिथं होतीं. पण त्यांच्या अवस्थेचं वर्णन करणं अशक्य होतं.

माझा अंदाज बरोबर ठरला. हें एक इस्पितळ होतं. लाबून आलेला हा कुणी गृहस्थ नोकरीवर असताना आजारी पडल्यामुळं दहा पंधरा दिवसापूर्वी इन्डोअर पेशन्ट म्हणून इथं आला होता. त्याचा माझा संवाद झाला तो असाः—

'बाबुमहाशय, चार पैसे द्याल का ?'

'कशाला रे बाबा ?'

'भुकेनं मरतोंय्. मुठभर चणेकुरमुरे घेऊन खाईन.'

'तूं रोगी माणूस, पथ्य पाळायचं नाहीं का तुला ?'

'जी—नाहीं.'

'इथं खायला घालीत नाहींत तुला ?'

'सकाळी वाटीभर साबुदाणे दिले होते ते तेव्हाच संपले. तेव्हापासून या दरवाजाजवळ बसून रहात आलोंय्. कुणी भीक घातली तर एक वेळ खायला मिळतं, नाही तर उपास काढावा लागत होता. एक डॉक्टर आहे. साधारण हातखर्चाची कांहीं तरी व्यवस्था आहे वाटतं—सकाळीं येऊन तो एकदा पाहून जातो आणखी एक नोकर आहे तो कंपाऊडरीपासून कंदील साफ करण्यापर्यंतचीं सारीं कामं करतो. पूर्वी आणखी एक नोकर होता. पण सहा महिनेपर्यंत त्याला पगार मिळाला नाहीं म्हणून तो रागावून निघून गेला. त्यानंतर दुसऱ्या कुणाची नेमणुक झाली नाहीं.'

मी विचारलं, 'इथं झाडलोट कोण करतो ?'

तो माणूस म्हणाला, 'आजकाल मीच करतों तें काम. मी गेलों म्हणजे जो रोगी येईल तोच करील झाडलोट.'

'छान व्यवस्था !' मी म्हटलं, 'हें कुणाचं इस्पितळ ?'

त्या माणसानं मला दुसऱ्या बाजुच्या व्हरंडयावर नेलं. तिथं कडीला एक टीनचा कंदील टांगला होता. जायच्या वेळीं कंपाऊंडरबाबूनं तो कंदील शिलगावला होता. काम उरकून तो घरीं गेला होता.

भिंतींत एक भला मोठा संगमरवरी फलक बसविलेला होता. त्याच्यावर इंग्रजी अक्षरांत सन तारीख खोदून अक्षरं सोनेरी शाईनं भरलीं होतीं. जिल्ह्याच्या ज्या मॅजिस्ट्रेटसाहेबाच्या हस्तें हें हॉस्पिटल खुलं करण्यात आलं होतं त्याचं नव सर्वांच्या वर होतं. खालीं इतर हकिकत होती. कुणी एक रायबहादूरांनीं आपल्या मातोश्रीच्या स्मरणार्थ जननीजन्मभूमीला हें हॉस्पिटल दान केलं होतं. नुसतं आईचं

नि मुलाचं नव्हे, पण त्यापूर्वीच्या चार पिढयाचं विवरण त्या दगडावर खोदलं होतं. रायबहादूरच्या कुळाचा तो वंशवृक्षच होता म्हणायचा.

सरकारच्या राज्यांत रायबहादूर व्हायला हा गृहस्थ अगदीं पूर्णपणें लायक होता यांत शंका नाहीं. पैसे उधळायच्या बाबतींत त्यानं मुळींच कदर केली नसावी. विटा, लाकडं नि विलायतेंतून आणलेले लोखंडी कडीबर्गे याचं बील चुकवल्यावर जें कांहीं शिल्लक राहिलं त्यांतून साहेबशिल्पकाराकडून आपला वंशवृक्ष लिहून घेण्यात त्यानं सारं खर्ची घातलं असावं. डॉक्टर, रोगी नि औषधपथ्याची वगैरे व्यवस्था करायला कदाचित् पैसा शिल्लक नसावा—कदाचित् फुरसतही नसावी.

मी विचारलं, ' रायबहादुरांचं घर कुठंय् ? '

तो म्हणाला, ' जवळच आहे. फारसं दूर नाहीं. '

' आतां गेलों तर भेट होईल ? '

' जी नाहीं. घराला कुलूप लागलंय्. तीं माणसं कलकत्याला रहातात.'

मी विचारलं, ' केव्हा येणार माहीत आहे ? '

तो माणूस परमुलखांतला होता, त्याला नीटशी माहीती नव्हती. डॉक्टरकडून त्याला कळलं होतं, कीं तीन एक वर्षांपूर्वी ते गृहस्थ एकदां आले होते. त्यानंतर पत्ता नाहीं.

जिकडे तिकडे एकच दशा—अर्थात् वाईट वाटायचं कांहीं कारण नव्हतं.

जागा अपरिचित, संध्याकाळ उलटून गेलेली, अर्थात् रायबहाद्दूरचा ठावठिकाणा काढीत बसण्यापेक्षां इतर जरुरीच्या गोष्टीकडे लक्ष देणं भाग होतं. त्या माणसाला थोडे पैसे दिले तेव्हां त्यानं सांगितलं, कीं जवळच चक्रवर्ती नांवाचा एक ब्राह्मण रहातो. तो फार दयाळू आहे. तिथं आसरा मिळायचा संभव आहे. तो स्वतःच मला वाट दाखवायला आला, म्हणाला, ' वाण्याच्या दुकानीं जायचंच आहे—जरा थोडं वळण घ्यावं लागेल मला. तुम्हांला घर दाखवून पुढं जाईन.' वाटेंत चालतां चालतां तो हकिकत सांगत होता. पथ्यासाठीं लागणारे जिन्नस रात्रीच्या वेळीं त्या दयाळू ब्राह्मणाच्या घराकडून आणून तो गुजराण करीत होता. सुमारें दहा मिनिटं वाट चालल्यावर चक्रवर्तीच्या दारासमोर येऊन पोंचलों. माझ्या वाटाड्यानं हाका मारायला सुरवात केली.

कुणीच उत्तर देईना. कुणा सुखवस्तु ब्राह्मणाच्या घरीं पाहुणचार घ्यायला जातोंय असा माझा समज होता. पण घरादाराची कळा पाहून एकदम खचून

गेलों. तिकडे कुणी उत्तर देत नव्हतं, पण माझा सोबती चांगलाच मख्ख होता–तो मुळींच हटला नाहीं. त्याच्या अंगीं एवढी चिकाटी नसती तर त्याचा रोगी आत्मा त्यापूर्वीच खतम् झाला असता. मोठ्या चिकाटीनं तो हाकावर हाका ठोकीत होता.

एकदम उत्तर मिळालं, ' जा—जा—आज जा पाहू ! '

या उत्तरानं तो हटला नाही. तो म्हणाला, ' बाहेर कोण आलंय् तें पहा तर खरं. '

मी मात्र अगदीं घाबरून गेलों होतों. चक्रवर्तीचा परमपूज्य गुरुदेव त्याच्या घरीं पायधूळ झाडायला उपस्थित झाल्याचा आव त्यानं आणला होता.

आतला आवाज क्षणभऱ्यानं जरा मुलायम झाला. ' कोण रे भीम ? ' असं म्हणत घरचा मालक येऊन दारीं उभा राहिला. गुढग्यापर्यंत पोचणारा एक मळका पंचा नेसलेल्या त्या गृहस्थाचं वय काळोखात अदाजता आलं नाहीं खरं पण तो फारसा म्हातारा नसावासं वाटलं. त्यानं पुन्हा विचारलं, ' कोण रे भीम ? '

माझ्या सोबत्याचं नाव भीम असावं. भीम म्हणाला, ' गृहस्थमाणूस आहेत—ब्राह्मण आहेत. रस्ता चुकून इस्पितळात आले. मीं म्हटलं, भीता कशाला ?—चला ना, ठाकूरमहाशयाच्या घरीं नेऊन पोंचवतो तुम्हाला. तिथं चांगली सोय होईल तुमची.'

तसं पाहिलं तर भीमनं अतिशयोक्ती केली नव्हती. चक्रवर्तीनीं मोठ्या आदरानं माझं स्वागत केलं. स्वतः चटई अंथरून मला बसवलं. तंबाखू ओढतों कीं नाहीं तें विचारून आत जाऊन स्वतः गुडगुडी भरून आणून मला दिली. ते म्हणाले, " काय करायचं, सारे नोकर तापानं पडले आहेत. " तें ऐकतांच मला अतिशय संकोच वाटला. एका चक्रवर्तीचा पाहुणचार खाऊन दुसऱ्या चक्रवर्तीच्या घरीं येऊन पोंचलो होतों. इथं कशी संभावना होते याची काळजी होती. हातीं गुडगुडी घेऊन ओढूं लागलों तोंच आतून एकदम कडक आवाजांत प्रश्न आला, ' काय हो, कोण आलंय बाहेर ? '

मी अंदाज केला ती गृहिणी असावी. मला धडकी भरली. पण चक्रवर्तीचा आवाज एवढासुद्धा कापला नाहीं.

त्यानीं एकदम उत्तर दिलं, ' मोठे माणूस आहेत ग मोठे माणूस !—अतिथी—ब्राह्मण—नारायण ! रस्ता चुकून इथं आले. रात्रीपुरते रहाणार आहेत. भल्या पहांटे उठून जाणार आहेत.'

आतून उत्तर आलं, ‘ हो ! जो येतो तो रस्ता चुकून येतो. या मेल्या पाहुण्यानीं भंडावून सोडलंय. घरात मुठभर तादूळ नाहींत की चिमुटभर डाळ नाहीं—मग काय चुलीतली राख खायला घालूं ? ’

माझ्या हातची गुडगुडी हातीच राहिली.

चक्रवर्ती म्हणाले, ‘छे. छे, असं म्हणूं नये. आमच्या घरात काय डाळतांदळांची वाण आहे ? चल चल, आत चल, सारं टाकठीक करून देतों.’

चक्रवर्तीची गृहिणी बाहेर आली होती ती काही आत जाण्यासाठीं नव्हे. ती म्हणाली, ‘ काय ठाकठीक करून देणार आहात ? मूठभर तादूळ आहेत ते उकडून पोराना घातले पाहिजेत ना ? पोरं उपाशीं ठेवून या चोराना खायला घालूं ? विसरा तें ! ’

आई धरित्री दुभंग हो ! मीं कांहीं तरी बोलायचा प्रयत्न करीत होतों पण उसळून उठलेल्या चक्रवर्तीच्या समोर काही बोलायची छाती होईना. प्रसंग शिवीगाळीवर आला. आतिथीसत्काराच्या प्रकरणात त्या नवराबायकोंत जो झगडा सुरु झाला त्याची भाषा ऐकून मीं अगदी गार होऊन गेलो.

खिशात पैसे टाकून मीं निघालों नव्हतो—जे काहीं होते तेही संपले होते. सदऱ्याला सोन्याचीं बटनं होतीं, पण इथं माझं कोण ऐकून घेणार होतं ? मोठी धडपड करून जायला निघालों तेव्हा चक्रवर्तीनी माझा हात धरून जोरानं मला मागं खेंचलं, ‘अतिथी नारायण, विन्मुख होऊन गेलात तर गळफास लावून घेईन.’

‘ मग सुटेन एकदाची ! ’ लगेच च्यालेज ॲक्सेप्ट करीत गृहिणी म्हणाली, ‘ भीक मागून पोराना खायला घालीन. ’

इकडे मला तर अगदी वेड लागायची पाळी आली होती. मीं म्हटलं, ‘ चक्रवर्ती महाशय, मग सावकाशीनं या बाबतीचा आपण काय तो निर्णय ठरवा. यावेळीं मला सोडा. नाहींतर एक दोरी आणून द्या मला, म्हणजे गळ्याला फास लावून घेऊन तुम्हांला आतिथ्याच्या ऋणातून मुक्त करतों ! ’

चक्रवर्ती आत पाहून ओरडून म्हणाले, ‘ अक्कल आली का काहीं ?—काय ? धडा मिळतोय् ? ’

आतून उलट उत्तर आलं, ‘ हो. ’

थोड्याच वेळांत आंतून बाहेर एक हात दिसला. त्या हातानं पितळेची कळशी बाहेर दणकन आपटली. त्याबरोबरच हुकूम आला, ‘ जा, वाण्याच्या दुकानीं—ही

कळशी ठेवून डाळ, तादुळ, तेल, तूप काय हवंय तें घेऊन या. हातीं मिळालं म्हणजे तो मेला सगळंच गडप करणार नाहीं एवढं ध्यानात ठेवा म्हणजे झालं.'

एकदम खुषींत येऊन चक्रवर्ती म्हणाले, 'अरे ज्या ज्या—हा काय मुलाच्या हातचा लाडू आहे वाटतं ?'

माझ्या हातची गुडगुडी घेऊन त्यानीं दोन दम मारून म्हटलं, 'विस्तव विझाला वाटतं ! अग ए, जरा एवढी चिलमी भरून दे पाहूं ? दोन दम मारून मग जातों. हो—अस्सा जातों नि अस्सा येतों.' असं म्हणून चिलीम हाती घेऊन त्यानीं ती आत पोहोचती केली.

बस्स ! नवराबायकोंत एकदम तह झाला. बायकोनं तंबाखू भरून दिला, नवऱ्यानं एकदा पोटभर ओढून घेतलं. हंसत हंसत गुडगुडी माझ्या हातीं देऊन कळशी घेऊन ते निघून गेले.

तादूळ आले, डाळ आली, तेल आलं, मीठ आलं,—योग्य वेळीं सैंपाक घरात मला बोलावणं आलं. जेवणावर मुळीच इच्छा नव्हती. नाहीं म्हणणं चाललं नसतं—नव्हे, नाहीं म्हणायची मला छातीच होईना. माझ्या आयुष्यात पुष्कळ ठिकाणी किती तरी वेळा मला अयाचित अतिथी होण्याचे प्रसंग आले होते. सर्वच ठिकाणीं सदोदित सुखाचं स्वागत झालं होतं असं नाही, पण असलं हे स्वागत व्हायचं भाग्य यापूर्वी कधींच लाभलं नव्हतं.

आत जाऊन पाहिलं तो चूल पेटत होती. सैंपाक तयार झाला नव्हता. केळीच्या पानावर तादूळ, डाळ, बटाटे नि जवळच एक रिकामी तपेली होती. चक्रवर्ती मोठ्या उत्साहान म्हणाले, 'आता हंडी चढवा चुलीवर. हा हा म्हणता होऊन जाईल सैंपाक. मसूरच्या डाळीची आमटी, बटाटे-भात—वाः ! छान जमेल जेवण ! तूप आहेच—एवढं गरम गरम खाल्लं—'

चक्रवर्तींच्या जिभेला पाणी सुटलं होतं, पण इकडे माझं धाबं दणाणून गेलं होतं. चुकून एकादा शब्द तोंडून गेला तर भलताच प्रसंग ओढवायचा, या भयानं त्यानं सागितल्याप्रमाणं मी हंडी चढवली. गृहिणी आडोशाला उभी होती. मला सैंपाक करायचा सराव नाहीं हें तिच्या बायकी नजरेला चटकन् दिसून आलं. आता ती मला उद्देशून बोलूं लागली. तिच्या ठायी इतर कोणताही दोष असो पण संकोच किंवा लोकलज्जा म्हणून जे कांहीं शब्द प्रचारात आहेत ते तिच्या एवढेसुद्धां परिचयाचे नव्हते, हें कुणा निंदकानंही सागितलं असतं.

ती म्हणाली, ' तुला तर बाबा सैंपाकाचा सराव दिसत नाहीं. '

मी विनतक्रार कबुली दिली तेव्हां ती म्हणाली, ' इकडून म्हणायचं झालं, विदेशी लोक—कुणी सांगितलंय—कुणी ऐकलंय! मी म्हटलं, तें काहीं चालायचं नाहीं. एक रात्र मूठभर भात घालून मी कुणा माणसाची जात बाटवायची नाहीं. अरे बाबा, आम्हीं अग्रदानी बामण ! '

मला सारं काहीं चालत होतं. यापेक्षां देखील किती तरी मोठीं पापं मी पूर्वी केलीं होतीं. पण तसं सागायची सोय नव्हती—तेवढयामुळंच काहीं तरी भानगड उत्पन्न व्हायची. इथं ही रात्र कशी घालवायची नि या घरच्या नागपाशांतून कसं बाहेर पडायचं तेवढीच काळजी मला लागली होती. अर्थात् तिनं दाखवून दिलं त्याप्रमाणं खिचडी शिजवली. वर तूप ओतून कसेबसे चार घास गिळायचा प्रयत्न केला. या संकटांतून कसा पार पडलों तें माझं मलाच कळलं नाहीं. खिचडीचे पिंड पोटांत जाऊन दगडाचे गोळे बनले असावेत असंच मला वाटलं.

अभ्यासानं सारं काहीं होतं म्हणतात. पण त्यालाही मर्यादा आहे. आंचवायला देखील अवसर मिळाला नाहीं—सारं जसंच्या तसं ओकून पडलं. मी घाबरून गळाठून गेलों. हे आता सारं माझं मलाच काढावं लागणार !—पण तें काढायची ताकद नव्हती. डोळ्यावर झांपड येत होती. कसं बसं बोलून टाकलं, ' कुठं तरी डोकं टेकायला मला जागा द्या. पाच मिनिटं सावरून घेतों नि मग हें सारं काढून टाकतों. '

आता माझी कांहींतरी खरडपट्टी निघणार अशी अपेक्षा होती. पण चक्रवर्ती बाईचा भयंकर आवाज एकदम थंडावलेला पाहून मला आश्चर्य वाटलं. अजूनपर्यंत ती काळोखांत होती पण आता माझ्यासमोर येऊन म्हणाली, ' अरे बाबा, तूं कशाला हें काढायला हवं ? मी काढून टाकतें सारं कांहीं ! बाहेरचा बिछाना घालून झाला नाहीं अजून—तोंपर्यंत माझ्या खोलींत जरा आडवा पड. '

नाहीं म्हणायची ताकदच नव्हती. मुकाट्यानं तिच्या मागोमाग गेलों नि डोळे मिटून तिच्या फाटक्या वाकळीवर झोपी गेलों.

कितीतरी वेळानं मी जागा झालों. डोकं वर करायचीसुद्धां शक्ती नव्हती. सडकून ताप भरला होता. माझ्या डोळ्यांतून सहसा पाणी येत नसे. पण एवढया मोठया अपराधाबद्दल कोणत्या शब्दानीं क्षमा मागावी हें सुचत नसल्यामुळं मी एवढा घाबरून गेलों होतों, कीं माझे दोन्ही डोळे पाण्यानं भरून आले.

किती तरी वेळ मीं असाच कुठंही भटकत जात असें खरा पण आजपर्यंत माझी अशी विटंबना करण्याचा प्रसंग देवानं कधींच माझ्या भाग्यीं लिहिला नव्हता.

जिवाचा आटापेटा करून पुन्हां एकदा उठून बसायचा प्रयत्न केला पण डोकं सावरेना—तेव्हा डोळे मिटून तसाच झोंपी गेलों. आज चक्रवर्तीबाईबरोबर समोरासमोर भाषण झालं. संकटाचा काल आल्याखेरीज स्त्रीजातीच्या वात्सल्याचा परिचय मिळूं शकत नाहीं, हेंच खरं. स्त्रीच्या कसोटीचा खरा कस संकटाच्या निकषावरच लागतो. तिचं हृदय काबीज करायला असलं प्रभावी अस्त्र दुसरं मिळणं अशक्य.

ती माझ्या उशागत बसली होती. मी डोळे उघडले असं पाहून ती म्हणाली, ‘ जागा झालास बाबा ? ’

मीं तिच्याकडे पाहूं लागलों. तिचं वय चाळीशीच्या सुमाराला असावं—कदाचित् थोडं जास्तही असेल. वर्ण काळासावळा, पण नाकाडोळ्यानी चांगली सभ्य घराण्यातल्या बाईसारखी दिसत होती. कुठंही कठोरपणाचं लक्षण दिसत नव्हतं. दिसत होती काय ती भयंकर दारीद्र्य नि उपासमारीचीं लक्षणं—नुसती नजर पडताक्षणी ती लक्षणं सर्वत्र दिसत होतीं. ती म्हणाली, ‘ काल काळोखात दिसलं नाही मला, पण माझा मोठा मुलगा जीवंत असता तर तुझ्याएवढाच असता. ’

आतां याचं उत्तर काय देऊं ?

ती कपाळावर हात मारून म्हणाली, ‘ अजून ताप नुसता फणफणतोय्. ’ मीं डोळे झाकून पडलों होतों. तसेच डोळे झाकून म्हणालों, ‘ तुम्हीं जरा हात दिला तर हळुहळू इस्पितळात जाऊन पडेन—तसं तें फारसं दूर नाहीं. ’

तिचा चेहरा जरी मला दिसला नाही तरी तिच्या गहिंवरलेल्या आवाजावरून मला कल्पना आली. ती म्हणाली, ‘ बाबारे, जळली पोळलेली मी, रागाच्या भरात काहीं तरी बोललें काल, म्हणून तू सुद्धा तो राग मनात धरून काय त्या यमपुरींत जाऊन पडणार ? नि जाईन म्हटलंस म्हणून मी जायला देणार आहे थोडीच ! ’ असं म्हणून ती क्षणभर उगीच राहिली. थोडक्या वेळानं हळुहळू म्हणाली, ‘ आतुर माणसाला कसलं बंधन नाहीं. इस्पितळात गेलेल्या माणसाला कुणाच्या हातचं काय खावं लागतं हें काय सांगता येतंय ? पण तेवढयानं काय कुणाची जात जाते ? मी साबुदाण्याची लापशी करून दिली तर खाशील का ? ’

मी नुसत्या खुणेनंच होकार दिला. नुसता आजारी म्हणूनच नव्हे, पण चांगला

घडधाकट असतों तरीसुद्धां मला कसली अडचण नव्हती.

अतएव मी तिथं राहिलों—मला वाटतं चांगले चार दिवस मी तिथं होतों. पण त्या चार दिवसाची आठवण सहज विसरण्याजोगी नव्हती. ताप एकच दिवसात गेला पण बाकीच्या दिवसांत अगदीं दुबळा होऊन पडलो होतों. कुणी मला हालचाल करायलासुद्धां दिली नाहीं.

केवढ्या भयंकर दारिद्र्यात या ब्राह्मण कुटुंबाचे दिवस जात होते ? दुर्दैवापेक्षांही हजार वाटानी समाजाकडून निष्कारण होत असलेला छळच त्याना जास्त जाणवत होता. बिचारी चक्रवर्तीबाई सारा दिवस राबत असे. पण त्यातल्या त्यात वेळ काढून मधून मधून ती माझ्याजवळ येऊन बसे. रोगी माणसाच्या पथ्यपाण्याची व्यवस्था जशी व्हावी तशी होत नाहीं म्हणून ती भरपाई करण्यासाठीं ती मधून मधून माझं डोकं चेपीत बसत असे. केवढी तिची कळकळ !

पूर्वी त्याची सुस्थिती होती. थोडीशी शेतवाडीही होती. पण तिच्या भोळ्या नवऱ्याला लोकानीं लुबाडून असं संकटात टाकलं होतं. ते येऊन त्याच्याकडे कर्ज मागत म्हणत, ' एवढीं मोठी माणसं आहेत, पण असा बडया दिलाचा माणूस कोण आहे ? ' अर्थात् या बडया दिलाची शाबीती करण्यासाठीं दुसऱ्याकडून कर्ज काढून ते तिसऱ्याला देत असत. पहिल्या पहिल्यानं प्रॉमिसरी नोट करून देत असत, पण पुढं तिच्या नकळत त्यानीं आपली शेतवाडीच गहाण टाकली. असल्या चारुदत्तीवृत्तीचं जे फळ मिळायचं तेंच मिळालं.

परक्यासाठीं वाटेल ते करण्याचा चक्रवर्तीच्या प्रकृतीचा पुरावा मला पाहिल्याच रात्रीं मिळाला होता. निर्बुद्धपणामुळं पुष्कळ माणस आपला जमीनजुमला घालवून बसतात, त्याचे परिणामही अत्यंत दुःखप्रद होतात, पण समाजाच्या अनावश्यक नि अंध निष्ठुरतेमुळं या परिणामाचा पसारा कसा भयंकर होतो याची कल्पना चक्रवर्तीबाईच्या भाषणावरून मला पुरेपुर पटली.

त्या घरात दोनच खोल्या होत्या. एकात मुलं झोंपत नि दुसरी मी, एक अपरिचित माणूस असूनही, बळकावून बसलों होतों. माझ्या जिवाला तें लागून राहिलं होतं. मीं म्हटलं, ' आज आता ताप निघालाय, आपल्यालाही फार कष्ट पडताहेत, बाहेरच्या ओटीवर जर मला बिछाना अंथरून द्याल तर तिथं जाऊन पडेन. '

गृहिणी निश्चितपणानं म्हणाली, ' असं कधीं झालंय् बाबा ? आभाळ अगदीं

भरून आलंय्. पाऊस केव्हा पडेल याचा नेम नाहीं. नि पाऊस आला तर त्या ओटीवर डोकं टेकायला एवढीसुद्धा कोरडी जागा मिळायची नाही. तूं रोगी माणूस—तुला तिथं नेऊन कसा ठेवूं बाबा ?'

अंगणात एका बाजूला गवत रचून ठेवलेलं दिसत होतं. तें दाखवून मी म्हणालो, 'वेळीच घर शाकारून का घेतलं नाही ? बरसात ही अशी जवळ आलेली—' याचं तिनं जें उत्तर दिलं, त्याचं मर्म कुणाला सहज कळलं नसतं. मोठं बिकट काम होतं तें. पतित ब्राह्मण म्हणून या भागातले शूद्र लोकसुद्धा त्याचं काम करीत नसत. दुसऱ्या गावचे मुसलमान यायचे तेव्हा त्यानी घर शाकारून द्यायचं.

ती हकिकत सागताना तिला एकदम रडूं कोसळलं. रडत रडत ती म्हणाली, 'बाबारे, आमच्या दुःखाला काय सीमा आहे ? त्या सालीं आमची सात आठ वर्षांची मुलगी एकदम कॉलऱ्यानं वारली. नवरात्राचे दिवस, आमचे भाऊबंद गेले होते काशीला. दुसरे कुणी येईनात. धाकट्या मुलाला बरोबर घेऊन, याना स्वतःला एकट्यानं प्रेत स्मशानात न्यावं लागलं. ती काय उत्तरक्रिया म्हणायची ? लाकड सुद्धा कुणी देईनात. स्वतः खड्डा खणून पोरीला त्यात गाडून घरी आले—' जाग्या झालेल्या जुन्या आठवणीमुळं बोलता बोलता तिचा शोक अनावर झाला. डोळे पुशीत हुंदके देत तिनं जी हकिकत सागितली ती अशी—त्याच्या कुणी पूर्वजानं कधी काळी श्राद्धाच दान घेतलं होतं, हाच काय तो त्याचा दोष. हिंदुला श्राद्ध करण्याखेरीज गत्यंतर नाही नि कुणी ना कुणी तरी दान घेतल्याशिवाय श्राद्धाचं कार्य पुरं होत नाही. मग हा दोष कसा ? नि जर हा दोष आहे तर श्राद्धाच्या भानगडींत माणसाला घालायचं तरी कशासाठी ? त्या श्राद्धासाठीं दान घ्यायचं आमिष तरी दाखवायचं का म्हणून ?

या प्रश्नाचीं उत्तरं देणं मोठं कठीण होतं. बरं हे पाप आहे म्हटलं, तर तें कुणाचं ? कुणा पूर्वजानं हें दुष्कृत्य केलं पण त्याची शिक्षा त्याच्या वंशातल्या प्रत्येक माणसानं का भोगावी ? एवढ्या पिढ्या गेल्या तरी त्या पापाचं निराकरण होणं असाध्य का व्हावं ?

श्राद्धाचं दान घेणं चागलं कीं वाईट ते मला माहीत नाहीं. वाईट असलं तरी एवढं खरं, कीं व्यक्तिगत भावनेनं काहीं कुणी ते काम करीत नाहीं. अर्थात् त्यात दोष कसला ? एका शेजाऱ्यानं दुसऱ्या शेजाऱ्याच्या संसारयात्रेच्या वाटेत अशा रीतीनं का म्हणून निष्कारण काटे पसरावे ? असला निर्दय, हृदयहीन राक्षसीपणा हिंदु

समाजाखेरीज जगातल्या इतर कोणत्याही समाजात असेल असं मला वाटत नाहीं.

ती पुढं म्हणाली, ' या गावातली वस्ती घटत चालली आहे. ताप नि सांथीनं अर्धे लोक मरून गेले. आता आहेत नुसते ब्राह्मण, कायस्थ नि रजपूत. आतां असं वाटूं लागलंय्, दुसरा काही उपाय नाहीं—नाहींतर कुठल्यातरी मुसलमानांच्या गावात जाऊन रहाणं बरं. '

' पण तसं केलं तर जात जाईल ना ? ' मी म्हणालों.

चक्रवर्ती गृहिणीनं या प्रश्नाचं सरळ उत्तर दिलं नाहीं. ती म्हणाली, ' माझा एक दूरचा चुलत सासरा आहे. तो दूर तिकडे नोकरीला गेला होता. तिकडे किरिस्ताव झाला. आता त्याला कुणी त्रास देत नाहींत.'

माझं तोंड बंद झालं. हिंदुधर्म टाकून कुणी धर्मांतर करायला निघाला आहे असं म्हटलं, तर मनाला मोठ्या यातना होतात. पण त्याचं समाधान कसं करायचं ? अस्पृश्य नि नीच जातीच्याच लोकांना हिंदुसमाजाकडून छळ सोसावा लागतो असा आजवर माझा समज होता. पण आज कळलं, कीं या प्रसंगातून कुणीच सुटला नाहीं. अर्थशून्य चर्चा करीत शास्त्रार्थ काढीत ऐकमेकाचं जीवन दुर्धर करून ठेवणं हाच आमच्या समाजाचा आनुवंशिक संस्कार ! पुष्कळ जण प्रश्न करतात—पुष्कळ जण कबूलही करतात, कीं हा अन्याय आहे, लाछन आहे, पण याच्या निराकरणाचा मार्ग मात्र कुणालाच दाखवता येत नाहीं. मुकाट्यानं हा अन्याय माथीं वाहून जन्म आल्यापासून मरेपर्यंत सारे सहन करीत आले आहेत; पण प्रतिकार करण्याची प्रवृत्ती किंवा धाडस कुणाच्याच अंगी नाहीं. कळता सवरता अविचाराचा प्रतिकार करण्याची शक्ती ज्या लोकातून नाहीशी झाली आहे, ती जात दीर्घकाल टीकून राहील असं म्हणणंच चुकीचं वाटतं.

दोन तीन दिवसात प्रकृती जरा सुधारलीशी वाटताच एके दिवशीं सकाळीं जायला निघालों. मी म्हटलं, ' मला आतां निरोप द्या आई. '

चक्रवर्ती गृहिणीचे दोन्ही डोळे आंसवांनीं भरून आले. ती म्हणाली, ' दुःखी माणसाच्या घरात तुलासुद्धा दुःख भोगावं लागल बाबा ! नि मी तुला थोडी का टाकून बोललें ? '

याला उत्तर काय द्यावं तें मला सुचेना, ' नाहीं नाहीं ! तसं कांहीं नाहीं—मी मोठा मजेंत होतों—मोठे उपकार झाले ! ' वगैरे वगैरे सभ्य माणसाची मामुली भाषा वापरणं माझ्या जिवावर आलं.

मला वज्रानंदाचं भाषण आठवलं—तो एकदा म्हणाला होता ' घर सोडलं म्हणून काय झालं ? या आमच्या बंगाल देशात घरोघर आईबहिणी आहेत. त्याच्या लोभाचं बंधन तोडून जाणं सोपं का आहे ? ' किती खरे होते हे उद्गार ! भयंकर दारिद्र्य आणि भाबड्या नवऱ्याच्या भोळेपणाच्या परमावधीमुळं, गृहस्था-घरची ही गृहिणी जवळ जवळ पागल झाली होती. पण मी आजारी आहें, असहाय आहें हें नुसतं तिला दिसून आलं मात्र—पुढं तिला विचार करावा लागला नाहीं. निस्सीम मातृत्वाच्या स्नेहानं माझा रोग नि परगृहवासाचं सारं दुःख तिनं दोन्हीं हातानीं पुसून टाकलीं.

मोठ्या खटपटीनं चक्रवर्तीमहाशयांनीं एक बैलगाडी मिळवली. जेवणखाण करून मीं नंतर जावं अशी गृहिणीची इच्छा होती. पण मग उन्हाचा त्रास फार होईल असं मीं म्हटलं तेव्हा तिनं आग्रह धरला नाहीं. निघायच्या वेळीं देवदेवींचं नाव घेऊन मला आशिर्वाद देऊन डोळे पुशीत ती म्हणाली, ' बाबारे, या बाजूला कधीं आलास तर एकदा तरी भेटून जा. '

त्या बाजूला माझं जाणं झालं नाहीं नि भेट घेणंही झालं नाहीं. काहीं दिवसानीं एवढं मला कळलं, कीं कुशारी महाशयाकरवी राजलक्ष्मीनं त्या ब्राम्हणाचं बरंचसं ऋण फेडून टाकलं.

१४

गंगामाटीच्या घरीं ज्यावेळीं येऊन पोचलो त्यावेळीं तिसरा प्रहर झाला होता. दाराच्या दोन्हीं बाजूंना केळीचे खांब उभारलेले होते नि घटस्थापना केली होती. वर आंब्याच्या पानाच्या माळा टांगल्या होत्या. बाहेर बरेच लोक बसून तंबाखू खात गप्पा मारीत होते. बैलगाडीचा शब्द ऐकून त्यांनीं वर पाहिलं. हाच शब्द ऐकल्यामुळं आणखी एकजण अकस्मात् येऊन माझ्यासमोर उभा राहिला. पहातों तो स्वतः वज्रानंद ! मला पहाताच त्यानें मोठे आरडाओरडा सुरू केला.

कुणी एकानं जाऊन आत वर्दी पोंचवली. स्वामीजी हकिकत सांगत होता—त्यानं येऊन सारी हकिकत इथं कळवल्यावर चारी बाजूला माणसं पाठवून तपास सुरू झाला होता. सर्व प्रकारचे प्रयत्न सारखे चालले होते. घरचीं सारीं माणसं काळजीनं करपून गेलीं होतीं.

स्वामीजी म्हणाला, ' झालं काय ? एकदम कुठं दडी मारलीत सांगा तर

खरं ? गाडीवाल्याच्या पोऱ्यानं सांगितलं, कीं गंगामाटीपर्यंत तुम्हाला पोंचवून तो परत गेला—'

राजलक्ष्मी कामात गुंतली होती. तिनं येऊन एकदम पायावर लोळण घेतली. ती म्हणाली, ' काय शिक्षा दिलीत आम्हा लोकाना ! ' वज्रानंदाला उद्देशून ती म्हणाली, ' आता पहा आनंद, आज अगदीं येणारच असं माझं मन मला सांगत होतं. '

मीं हंसून म्हणालों, ' दारावर केळीचे खांब नि घटस्थापना केलेली पाहिली त्याचवेळीं मला वाटलं, की मी यायची बातमी तुला कळली म्हणून. '

रतन दाराच्या आड येऊन उभा होता. तो चट्‌कन् पुढं येऊन म्हणाला, ' छे, छे, तसं नव्हे. आज इथं ब्राह्मणभोजन व्हायचंय् ना—वक्रनाथाहून परत आल्यावर—'

राजलक्ष्मी त्याला दरडावून म्हणाली, ' तुला कुणी सांगितलंय व्याख्या करायला रे रतन ! जा आपल्या कामाला. '

तिच्या रागानं लाल झालेल्या चेहऱ्याकडे पहाताच वज्रानंद हंसत सुटला. तो म्हणाला, ' कळलं ना दादा, कोणत्या तरी कामात मन गुंतवलं म्हणजे मनाची काळजी त्रासदायक होत नाहीं. एवढयासाठींच हे सारे उपद्व्याप ! नाहीं ताई ? '

कांहींच उत्तर न देता राजलक्ष्मी रागानं निघून गेली.

वज्रानंदानं विचारलं, ' अगदीं थकलेले दिसता दादा. काय झालं तरी काय इतक्यात ? घरी न येता का कुठं दडी मारलीत ? '

दडी मारण्याचं कारण मी सविस्तर सांगितलं. तें ऐकून आनंद म्हणाला, ' यापुढं असं काही करूं नका. अशी झुकांडी देऊं नका. एवढे दिवस त्या बिचारीनं कसे काढले तें प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय कळायचं नाहीं.'

मला कळलं होतं. अर्थात् प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय मी सारं काही समजलो.

रतननं चहा आणून दिला नि गुडगुडी भरून दिली. आनंद म्हणाला, ' मी आता बाहेर जातो दादा. यावेळीं तुमच्याजवळ बसून राहिलो तर एका माणसाचा राग होईल माझ्यावर—तोंडसुद्धा पहाणार नाहीं माझं—' असं म्हणून त्यानं हंसत हंसत बाहेर कूच केलं.

थोडया वेळानं राजलक्ष्मी आली नि अगदीं सहजपणें म्हणाली, ' त्या तिकडल्या खोलींत गरम पाणी, पंचा, धोतर ठेऊन आलेंय्—नुसतं आंग पुसून धोतर

बदलायचं. तापातून उठल्यावर डोक्यावर पाणी घालायचं नाहीं—सागून ठेवतेंयू.'

मी म्हटलं, ' स्वामीजीनं काहीं तरी सागितलं. आता तापबीप काहीं नाहीं. '

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' आता नसेल—पण यायला वेळ लागायचा नाहीं. '

मीं म्हटलं, ' तें काहीं सागता यायचं नाहीं. बाहेरच्या उकाडयानं माझं सर्वांग भाजून निघालंयू. स्नान केलंच पाहिजे. '

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' केलंच पाहिजे का ? मग मीं देखील येतें बरोबरच. चला—एकटयानं नाहीं करायचं स्नान ! ' असं म्हणून ती आपणच हंसत सुटली आणि म्हणाली, ' काही तरी हट्ट करून मला त्रास देता नि स्वतःलाही का त्रास करून घेता ? या अवेळीं स्नान करायचं नाहीं बरं का ! '

अशा प्रकारे गळेपडूपणाचं बोलणं करण्यात राजलक्ष्मीचा हात कुणी धरला नसता. स्वतःच्या मर्जीनुरुप दुसऱ्यावर सत्ती गाजवताना ती कुणाला जाणवूं नये म्हणून प्रेमळपणाच्या भाषेनं ती अशी काहीं गोड गोड बोलत असे, कीं तिचा तो हट्ट पुरवायला विरोध करण्याची कुणालाही छातीच होत नसे.

ही बाब क्षुल्लक होती. स्नान केलं नसतं तर चालल असतं. पण टाळता येत नाहीत अशा कितीतरी बाबतींतसुद्धा तिच्या मर्जीविरुद्ध जाण, मलाच काय, पण दुसऱ्या कुणालाही केव्हाही शक्य नसे.

मला तिथून घालवून ती माझ्या खाण्याची व्यवस्था करायला गेली. मी म्हटलं, ' आधी तुझ्या ब्राह्मणभोजनाची भानगड होऊं दे ना पुरी ! '

' आता कमाल केलीत ! ' राजलक्ष्मी चकित होऊन म्हणाली, ' ती भानगड पुरी व्हायला चागली संध्याकाळ होईल. '

' होईना का ? '

' वाः वाः ! ' राजलक्ष्मी हंसत म्हणाली, ' ब्राम्हणभोजनाचा बोजा राहूं दे माझ्या माथी. त्यासाठीं तुम्ही उपास केलात तर माझी स्वर्गाची शिडी वर जाण्याच्या ऐवजी उलटून पाताळात जाईल.' असं म्हणून ती निघून गेली.

थोडयाच वेळानं ती माझ्याजवळ येऊन बसली. पथ्याचे जिन्नस तिनं माझ्यासाठीं आणले होते. घरात ब्राम्हण भोजनासाठी जो सैपाक चालला होता त्यातल काहींच नव्हत. माझ्यासाठीं मुद्दाम स्वतः तिनं पथ्याचं करून आणलं असं मला वाटलं.

मी आल्यापासून तिची वागणूक, तिची बोलायची पद्धत बदलली होती. ती पद्धत अपरिचित नव्हती किंवा अगदी नवीनही नव्हती, याचा पुरावा जेवायला

बसलों तेव्हां स्पष्ट दिसून आला. पण तो पुरावा मला कोणत्या प्रकारें स्पष्ट दिसून आला हें जर मला कुणी विचारलं असतं, तर स्पष्ट भाषेत मला कांहींच सांगतां आलं नसतं. कदाचित् असंही असेल, माणसाला जेव्हा एकादी गोष्ट जाणवते त्यावेळी ती जाणीव उघडपणं सागायची भाषा अजून कुणी शोधून काढलीच नसावी.

राजलक्ष्मी मला वाढायला बसली. पण पूर्वीप्रमाणें खाण्यावाढण्याच्या बाबतींत ती नित्याची जबरदस्ती होत नव्हती—नुसती काकुळती होती ती. सक्ती नव्हे—विनंती ! बाहेरच्या दृष्टीला हें कळलं नसतं. हृदयाच्या आत असणारे दोन डोळे ज्या कुणाला असतील, त्यालाच तें दिसलं असतं.

खाणं झालं तेव्हा राजलक्ष्मी म्हणाली, ' मी आता जाऊं ? '

अतिथी पाहुणे बाहेर गोळा होत होते—मी म्हटलं, ' जा. ' माझं उष्टं ताट हातीं घेऊन ती जेव्हा हळुहळू तिथून निघून गेली तेव्हा कितीतरी वेळपर्यंत मी उगीच त्या दिशेला पहात बसून राहिलों होतों.

मला असं वाटलं, मी ज्यावेळीं गेलों त्यावेळीं राजलक्ष्मीची जी वृत्ती होती ती गेल्या कांहीं दिवसात आता तशीच राहिली असल्याचं दिसून आलं नाहीं. काल-पासून तिनं एकप्रकारे उपास केला, असं आनंद म्हणाला होता. आजही पाण्याला-सुद्धा शिवली नव्हती. उद्या ती हा उपास केव्हा सोडणार होती याचाही कांहीं पत्ता नव्हता. कांहींच सागता आलं नसतं. आज कित्येक दिवस मी पहात आलों होतों, कीं धर्माचरणाची तिची तहान अनावर झाल्यामुळं वाटेल त्यावेळीं, वाटेल तसलं कृच्छ्रसाधन करायला ती मागंपुढं पाहात नसे. इथं आल्यापासून सुनंदेच्या सहवासा-मुळं तिची पूर्वीची निष्ठा अत्यत बळावून उठली होती.

तिला पहायची संधी आज मला थोडीशीच मिळाली. ज्या दुर्ज्ञेय रहस्यमय मार्गानं अलिकडे ती सारखी दौड करीत होती, तें पाहून मला वाटलं, कीं तिच्या पूर्वाश्रमींचा कलंक केवढाही मोठा असो, तो आता टिकून रहाणं शक्य नाहीं.

पण मी मात्र या तिच्या मार्गात एकाद्या पर्वतासारखा उभा राहून तिला पदोपदीं आड येत होतों.

सारं कामकाज उरकून राजलक्ष्मी पाऊलसुद्धां न वाजवतां माझ्या खोलींत आली तेव्हां दहा वाजले असावे. दिवा बारीक करून तिनं अगदीं हळूच माझी मच्छर-दाणी सोडून टाकली. ती आपल्या बिछान्याकडे झोंपायला जाते आहे असं पाहून मीं म्हटलं, ' तुझ्या ब्राह्मणभोजनाचं अवडंबर संध्याकाळपूर्वीच संपलं. मग आतां ही एवढी रात्र कां झाली तुला ? '

राजलक्ष्मी पहिल्यानं दचकली. पण लगेच हंसून म्हणाली, ‘ आतां काय सांगूं माझं कपाळ ? तुमची झोंप मोडेल म्हणून अगदीं भीत भीत मीं येत होतें. पण अजून तुम्हीं जागे ! झोंप आली नाहीं वाटतं ? ’

‘ तुझी वाट पहात जागत राहिलोंय. ’

‘ माझी वाट पहात ? मग बोलावलंत नाहीं का मला ? ’ असं म्हणून मच्छरदाणीचा एक पडदा दूर करून ती माझ्या उशागत बसली. नित्याच्या संवईप्रमाणं हाताचीं दहाही बोटं माझ्या केसात फिरवीत ती म्हणाली, ‘ कां बोलावलं नाहीं ? ’

‘ बोलावलं असतं तर आली असतीस तूं ? तू कामात होतीस—’

‘ असे ना का काम ! तुम्हीं बोलावलं तर नाही म्हणणं शक्य आहे का मला ? ’

याला काहीं उत्तरच नव्हतं. माझ्या हाकेची उपेक्षा करणं तिला शक्यच नव्हतं हें मी जाणतों.

अगदी खरंच आहे तें. पण या खऱ्याला खरं म्हणून चालणं आज मला कुठं साध्य आहे ?

राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ उगीसे राहिलात ? ’

‘ मी विचार करतोंय् ! ’

‘ विचार ? कसला विचार ! ’ असं म्हणून हळूच आपला हात माझ्या कपाळावर ठेऊन ती अगदीं हळूच म्हणाली, ‘ माझ्यावर राग करून का गेला होतां घर टाकून ? ’

‘ राग करून गेलों हें तुला कळलं ? ’

राजलक्ष्मीनं माझ्याकडे न पहातां हळूच म्हटलं, ‘ मीं रागावून गेलें तर तुम्हाला नाहीं का कळायचं ? ’

‘ बहुधा कळेल. ’ मीं म्हटलं.

‘ तुम्हाला बहूधा कळेल, पण मला निश्चित कळेल. अन् तुमच्या निश्चितपणापेक्षां कितीतरी निश्चितपणें मला कळेल.’

शक्य आहे ! मी हंसत म्हटलं, ‘या बाबतींत वाद घालून मला वरचढ करायची नाहीं. लक्ष्मी, स्वतःला हरवून बसण्यापेक्षा तूं जर हरवली गेलीच तर फार मोठं नुकसान होईल माझं.’

‘ माहीत आहे ना ? ’ राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ मग बोलून दाखवतां कशाला ? ’

‘ यापूर्वी कुठं बोललों होतों ? ’ मीं म्हटल, ‘ पण हल्लीं हें बोलून दाखवायचं

बंद केलंय् त्याचा तुला पत्ता नव्हता.

राजलक्ष्मी उगीच राहिली. पूर्वी या बाबतींत तिनं माझी गय केली नसती. लक्षकोटी प्रश्न विचारून त्याचा निकाल लावून घेतला असता तेव्हा स्वस्थ राहिली असती!—पण यावेळीं ती मुकाट्यानं स्तब्ध राहिली. बऱ्याच वेळानं ती बोलूं लागली—तिनं विषयातर केलं—ती विचारूं लागली, 'तुम्हाला ताप आला होता वाटतं? होता तरी कुठं? इकडे मला वर्दी का नाहीं दिलीत?'

वर्दी न देण्याचं कारण सागितलं. एकतर वर्दी द्यायला कुणी माणूस नव्हता. दुसरं, जिच्याकडे वर्दी पाठवायची ती कुठं आहे हे माहीत नव्हतं. एकंदरीत कुठं होतो, कसा होतों, काय काय दशा झाली, ते सविस्तर तिला सागितलं. आजच चक्रवर्ती गृहिणींचा निरोप घेतल्याचं सागून त्या गरीब बिचाऱ्या गृहस्थाच्या घरी कसा आसरा मिळाला, त्या तमल्या भयकर दारिद्र्याच्या परिस्थितीत एका अपरिचित रोगग्रस्त पाहुण्याची पोटच्या गोळ्यापेक्षाही जास्त कळकळीनं तिनं कशी सुश्रुषा केली, तें सागत असताना त्या यातनेच्या आठवणीबरोबरच कृतज्ञतेच्या जाणिवेनं माझ्या दोन्ही डोळ्यातून आसवाचा पूर लोटला. माझे डोळे पुशित राजलक्ष्मी म्हणाली, 'त्याचं कर्ज फिटण्यापुरते पैसे का नाही पाठवीत?'

'असते तर पाठवले असते' मीं म्हटलं, 'पण माझ्याकडे आहेत कुठ?'

मी असं काही बोललों, की ते राजलक्ष्मीच्या मनाला फार लागे. आज देखील तिला तसंच दुःख झालं असावं. पण आपला पैसा तो माझाच पैसा, अस पूर्वीप्रमाणं भाडून झगडून प्रस्थापित करून घ्यायला ती सरसावली नाहीं—उगीच बसून राहिली.

ही वृत्ती मला नवीनच दिसून आली. मी एवढं बोलल्यावर काहीसुद्धा उत्तर न देता ती गुपचूप राहिली, ही गोष्ट मलाही जाणवली.

काही वेळानं एक मोठा सुस्कारा सोडून ती उठून सरळ बसली. आजूबाजूला काळवंडून टाकणारं मोहाचं आवरण या सुस्काऱ्याच्या फुंकरीनं जसं काही ती उधळून लावीत होती. मिणमिणणाऱ्या दिव्याच्या प्रकाशात तिच्या चेहऱ्यावरचा भाव मला चागलासा दिसून आला नाहीं. पण जेव्हा ती बोलूं लागली तेव्हा तिच्या आवाजात झालेला विलक्षण बदल माझ्या ध्यानी आला. राजलक्ष्मी म्हणाली, 'ब्रह्मदेशातून तुमच्या पत्राचं उत्तर आलंय्. ऑफिसचं मोठं पाकीट होतं. काहींतरी निकडीची बात असेल म्हणून उघडून आनंदकडून वाचून घेतलं—'

'बरं मग?'

'तुमच्या मोठ्या साहेबानं अर्ज मंजूर केलाय्. तुम्ही तिथं गेलां तर तुमची नोकरी पूर्वीप्रमाणेच सुरू होईल असं त्यानं कळवलं आहे.'

'अस्सं ?'

'हो. आणूं ते पत्र ?'

'नको, राहूं दे, उद्या पाहीन.'

पुन्हा दोघंही उगीच बसून राहिलों. काय बोलावं, कशारितीनं विषयाचा उपक्रम करावा ते काहीच सुचेनासं झाल्यामुळं मनाची नुसती खळबळ उडाली होती. तितक्यात चट्कन् डोळ्यातला एक अश्रूबिंदु माझ्या मस्तकावर पडला. मी तिला शांतपणे विचारलं, 'माझा अर्ज मंजूर झाला ही बातमी तर काहीं वाईट नव्हे ! मग तूं रडतेस का ?'

पदरानं डोळे पुशीत राजलक्ष्मी म्हणाली, 'पुन्हा नोकरीसाठी परदेशी जायची ही खटपट सुरू केलीत–का मला कळवलं नाहींत ? मी नको म्हणेन असं वाटलं तुम्हांला ?'

'नाही.' मी म्हटलं, 'उलट तूं मला उत्तेजन दिलं असतंस. पण मी जें बोललो नाही तें त्यासाठी नव्हे. असल्या क्षुल्लक गोष्टीची चर्चा करायला तुला वेळ होता कुठं ?'

राजलक्ष्मी उगीच राहिली. मनात येणारा आवेगाचा उमाळा तिनं मोठ्या कष्टानं आवरला असं मला स्पष्ट दिसून आलं. पण तें क्षणभरच !

थोड्या वेळानं ती अगदी थंडपणें म्हणाली, 'या प्रश्नाचं उत्तर देऊन कशाला माझ्या दोषाचं माप वाढवूं ? खुशाल जा—मी मुळीं सुद्धा नको म्हणणार नाहीं.' असं म्हणून पुन्हां घटकाभर स्तब्ध राहून ती म्हणाली, 'तुम्हाला मी केवढया संकटांत घातलंय तें इथं आलें नसतें तर मला मुळींच कळल नसतं. या गंगा-माटीच्या आंधळ्या वावडींत बायकाचं चालेल, पुरुषाचा निभाव लागायचा नाहीं. इथलं हें कर्महीन, उद्देशहीन जीवन तुम्हाला आत्महत्येसारखं वाटलं असल—अगदीं उघड उघड दिसतंय मला !'

'कुणी दाखवून दिलं का तुला हें ?' मी विचारलं.

'नाहीं.' राजलक्ष्मी म्हणाली, 'मला स्वतःलाच दिसून आलं. तीर्थयात्रेला गेलें पण देव तिथं दिसला नाहीं. देवाच्या बदली तुमचा विरस झालेला चेहरा रात्रंदिवस माझ्या नजरेसमोर दिसत होता. माझ्यासाठीं आजवर फार त्याग करावा

लागला तुम्हांला—पण आता बस्स झालं ! ’

या क्षणापर्यंत माझ्या मनाचा नुसता जळफळाट झाला होता. पण आतां तिचा तो केविलवाणा आवाज ऐकून मीं देहभान विसरलों. मीं म्हटलं, ‘ अन् तूं काय थोडा त्याग केलास लक्ष्मी ? हें गंगामाटी गाव काहीं तुझ्यासारखीला योग्य नव्हे ! ’

मीं बोललों खरा पण माझा मलाच संकोच वाटला—मेल्याहून मेल्यासारखं वाटलं. हें असलं भाषण नकळत माझ्या तोंडून निघून गेलं खरं पण त्या बुद्धिवान् स्त्रीच्या दृष्टींतून त्याच्या मुळाशी असलेला उद्देश लपून राहिला नाहीं.

पण आज तिनं मला माफी दिली.

मला वाटलं, त्या उद्गारांचा बेरेवाईटपणा काढून रागरोषाचं जाळं विणीत बसायला तिला वेळ नव्हता. ती म्हणाली, ‘ नि मी सुद्धा या गंगामाटी गावाला शोभेशी नाहीं. सर्वांनाच हें कळायचं नाहीं. मला कसलाच त्याग करावा लागला नाहीं हें तुम्हाला तरी जाणवलं पाहिजे होतं. माझ्या हृदयावर जें एक मोटं दगडासारखं दडपण पडलं होतं तेवढंच एकदाचं दूर झालं. पण एवढयावर कुठ भागलं ? आजीवन तुम्हाला मागत होतें—तुम्हीं नुसते पुन्हा मिळालात एवढंच नव्हे, तर कितीतरी पटीनं मी तुम्हाला बळकावून बसलें, हें काय तुम्हाला कळत नाहीं ? ’

मला उत्तर देता आलं नाहीं. हृदयातल्या अज्ञात अशा कोपऱ्यातून कुणी तरी मला सांगूं लागलं, ‘ चुकलास, मोठी भयंकर चूक झाली तुझी. नकळत तिचं मन दुखावलंस ! मोठा अन्याय झाला ! ’

अगदीं याच प्रकारें राजलक्ष्मीनं फटका दिला. ती म्हणाली, ‘ केव्हांच या बाबतींत बोलायचं नाहीं असं मीं ठरवलं होतं, तें तुमच्याचसाठीं. पण आज माझा नाइलाज झाला. पुण्याच्या लोभानं मी इतकी उन्मत्त होऊन गेलें, कीं तुमचीही हेटाळणी करायला सुरवात केली, असं जें तुम्हाला निष्कारण वाटूं लागलं होतं तेंच माझ्या मनाला सर्वांपेक्षां जास्त लागलं. रागावून निघून जायच्यापूर्वी तुम्ही एवढा तरी विचार करायचा होता, कीं राजलक्ष्मीला तीनत्रिलोकांत दुसरं कांहीं सुद्धां जास्त नाहीं ! ’ बोलता बोलतां तिच्या डोळ्यांतून वहाणाऱ्या अश्रुधारा पाझरून माझ्या चेहऱ्यावर पडत होत्या.

तिचं सात्वन करण्याजोगी भाषा मला सुचत नव्हती. माझ्या डोक्यावर तिनं ठेवलेला तिचा उजवा हात मीं ओढून माझ्या हातीं घेतला. डाव्या हातानं आपलीं आसवं पुसून ती बराच वेळ उगीच बसून राहिली होती.

थोडया वेळानं ती म्हणाली, ' रयत लोकाचं जेवण उरकलं कीं नाहीं तें पाहून येतें. आतां जरा झोंप घ्या. ' असं म्हणून हळूच आपला हात माझ्या हातातून सोडवून घेऊन ती निघून गेली. बळेंच तिला राहवून घेतलं असतं तर ती गेली नसती—पण मीं तसं काहीं केलं नाहीं—तीही फिरून आली नाहीं.

झोंप येईपर्यंत मी हाच विचार करीत होतों, कीं बळेच तिला राहवून घेण्यात अर्थ काय ? आजपर्यन्त मीं कधींही कोणतीच सक्ती केली नव्हती. जी जी म्हणून सक्ती होत होती ती तिच्याकडून ! आज जर ही गांठ सोडून टाकून मला मोकळा करून ती आपणही मोकळी होऊं पहात असेल, तर मी तरी उगीच कां तिची दिशाभूल करूं ?

सकाळी जाग येताच पहिल्यानं तिकडच्या खाटेकडे पाहिलं. राजलक्ष्मी तिथं नव्हती. रात्रीं ती मुळीं आलीच नाहीं, कीं भल्या पहाटे उठून निघून गेली, तें कांहीं मला कळलं नाहीं.

बाहेरच्या खोलींत येऊन पाहिलं तर तिथं मोठी गडबड चालू होती. रतन किटलींतून गरम चहा भाडयात ओतीत होता नि जवळच बसून राजलक्ष्मी स्टोव्ह-वर शिंगाडे किंवा कचोरी तळीत होती—नि आपल्या संन्याशाच्या निस्पृह नि निरासक्त दृष्टीनं त्या खायच्या पदार्थांकडे वज्रानंद आशाळभूतपणं पहात होता !

मी आत येतों आहे असं पहाताच राजलक्ष्मीनं आपल्या ओल्या केसावर पदर ओढला. वज्रानंद तर ओरडतच उठला, ' अरे दादा आले. किती वेळ लागला तुम्हाला हा ! मला वाटलं कीं हें सारं आता थंडगार होऊन जातंय ! '

' होय तर ? ' राजलक्ष्मी हंसत म्हणाली, ' तुमच्या पोटात जाऊन पाणी झालं असतं त्याचं ! '

आनंद म्हणाला, ' ताई, संन्यासीफकीराची जरा कदर करायला शीक. असं टाकून बोलूं नये. ' मला उद्देशून तो म्हणाला, ' प्रकृती एकंदरींत बरी दिसत नाहीं तुमची. जरा नाडी दाखवा पाहूं ? '

राजलक्ष्मी अस्वस्थ होऊन म्हणाली, ' आता पुरे झालं आनंद. पुरे झाली ही डॉक्टरी. बरी आहे आता त्यांची प्रकृती. '

आनंद म्हणाला, ' तें ठरवण्यासाठींच नाडी पाहिली पाहिजे. '

' नाहीं. ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' काहीं नको नाडी पहायला ! आत्तांच साबू-दाण्याची व्यवस्था करतें हवी तर !'

मी म्हटलं, ‘ साबूदाणे आतां पुरे झाले. आता कुणी दिले तर हात सुद्धां लावणार नाहीं. ’

‘ नि हात लावायची जरुरीच नाही. ’ असं म्हणून राजलक्ष्मीनं एक प्लेटभर गरम कचोऱ्या नि शिंगाडे माझ्याकडे लोटले. ती रतनला म्हणाली, ‘ तुझ्या बाबूंना चहा दे ना. ’

संन्यास घेण्यापूर्वी वज्रानंदनं डॉक्टरीची परीक्षा दिली होती. तो हटणारा माणूस नव्हता. तो मान हालवीत म्हणाला, ‘ पण ताई, तुम्हीं आपली जबाबदारी—’

‘ ऐक तर खरं,’ राजलक्ष्मी त्याला मधेंच थांबवून म्हणाली, ‘ याची जबाबदारी काय माझी नव्हे तर तुझी? याच्या जबाबदारीचा बोजा घेऊन मी त्याना कशी उभे ठेवीत आलेय् हे जर तुला माहीत असतं तर तूं या ताईजवळ डॉक्टरीची मिजास दाखवली नसतीस.’ असं म्हणून बाकीचे सारे शिंगाडे, कचोऱ्या एका थाळीत घालून त्याच्यापुढं लोटून ती हंसत म्हणाली, ‘आता खा हे—आता बोलूं नकोस.’

‘ एवढं कसं हें खायचं ? ’ आनंद आ पसरून म्हणाला.

‘ खाता येत नाहीं तर संन्याशी कशाला झालास ? ’ राजलक्ष्मी म्हणाली, ‘ इतर चार जणासारखं घरदार करून का नाही राहिलास ? ’

आनंदचे डोळे एकदम भरून आले. तो म्हणाला, ‘ असं हे बहिणींचं सैन्य या बंगाल मुलुखात आहे म्हणून—नाहींतर आजच्या आज ही भगवी छाटी नदींत फेकून देऊन घरीं निघून गेलों असतों. अगदीं तुमची शपथ ! पण मला एक सागायचं आहे ताई. परवापासून उपास सुरू झाला आहे तुझा. आज जे काहीं जपजाप्य असेल तें जरा लवकर आटोपून घे. अजून या जिनसाना विटाळ झालेला नाही—’ असं म्हणून त्यानं समोरच्या खाण्याच्या जिनसाकडे दृष्टि वळवली.

राजलक्ष्मी अगदीं घाबरून म्हणाली, ‘ म्हणतोस काय आनंद ? उद्या इथं सारे ब्राह्मण यायचे नाहींत म्हणतोस ? ’

मी म्हटलं, ‘आधीं ते येऊन जाऊं देत, मग पाहूं !’

मलाच जावं लागणार वाटतं. त्या लोकांचं नाव नि पत्ता द्या माझ्याकडे. हरामखोराच्या गळ्याला पंचा बाधून इथं घेऊन येतों नि कसे जेवीत नाहींत तें पहातों. ’ असं म्हणून तो उठून जाण्याऐवजीं समोर थाळी ओढून ताव मारूं लागला.

राजलक्ष्मी हंसून म्हणाली, ‘ संन्यासी कीं नाहीं ? देवद्विजांवर केवढी भक्ती ही ! ’

आमच्या सकाळच्या चहाचा हा समारंभ अशा प्रकारें ज्यावेळीं संपला त्यावेळीं

आठ वाजले होते. मी बाहेर येऊन बसलों. आता थकवा वाटत नव्हता. हंसण्या-खेळण्यात वेळ गेला त्यामुळं मन मोठं प्रसन्न झालं होतं.

राजलक्ष्मीच्या गेल्या रात्रींच्या भाषणांत, नि आजच्या भाषणात नि आचरणांत कोणतंच साम्य नव्हतं. रागानं नि दुःखानं ती तसं बोलली असावी यात शंका नाहीं. खरं पाहिल तर रात्रीच्या काळोखाच्या आवरणाचा तो परिणाम होता. यःकश्चित सामान्य गोष्टीला निष्कारण मोठं स्वरूप देऊन मी उगीच मनाला त्रास करून घेतला होता. आज दिवसा उजेडीं त्याची आठवण होताच माझी मलाच लाज वाटली—कौतुकही वाटलं.

कालच्यासारखी आज उत्सवाची गडबड नव्हती, तरीही मधून मधून आमंत्रित माणसाच्या जेवणाची गडबड सारखी सुरू होती.

बराच वेळ झाला. पुन्हा एकदा चहाचा सरंजाम घेऊन खोलींत जमिनीवरच बैठक मारून बसलों. संध्याकाळचं काम उरकून राजलक्ष्मी आमच्या खोलींत थोडा वेळ आली.

वज्रानद म्हणाला, ' यावं ताई. '

त्याच्याकडे पहात हंसत राजलक्ष्मी म्हणाली, ' संन्याशाची देवसेवा सुरू झाली वाटतं ? तेव्हाच एवढा खुषींत आलाहेस ! '

' खोटं नव्हे ताई, ' आनंद म्हणाला, ' या जगात जे जे काहीं आनंद आहेत त्या सर्वांत श्रेष्ठ दोन—भजनानंद नि भोजनानंद ! नि शास्त्र म्हणतं, त्यागी माणसाच्या बाबतींत दुसराच सर्वश्रेष्ठ ! '

' हो ! ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' तुझ्यासारख्या त्यागी माणसाच्या बाबतींत ! '

' तेही खोटं नव्हे ताई, ' आनंद म्हणाला, ' घरची घरधनीन असल्यामुळंच तुम्हाला यातलं मर्म कळलं. नाहीं तर आमची ही त्यागी लोकाची सेना मजा करीत असताना, सारखे तीन दिवस तुम्ही दुसऱ्याला धरधरून खायला घालीत स्वतः उपास करीत मेला नसता. '

' मरतेंय् कुठं बाबा ? ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' रोज रोज हा देह सारखा फुगत चाललाय् ! '

आनंद म्हणाला, ' त्याचं कारण आहे. तेव्हाही मी तुम्हांला पाहिलं होतं, आतांही पहातोय्. तुमच्याकडे पाहिलं कीं वाटतं, या लोकचा प्राणी नव्हे—या दुनियेच्या पलिकडचं काहीं तरी असावं. '

राजलक्ष्मीचा चेहरा लाजेनं तांबडा लाल झाला. मी तिला उद्देशून हंसून म्हटलं, ' तुझ्या आनंदच्या बोलण्याची पद्धत पाहिलीस ? '

तें ऐकून आनंदही हंसला नि म्हणाला, ' ही स्तुति आहे दादा स्तुति ! डोळे पाहिजेत कळायला. ती दृष्टि असती तर चाकरीपायीं ब्रह्मदेशाला कशाला गेलां असतां ? बरं ताई, आता मला असं सांग, कुठल्या चाडाळ देवतेनं हा असला आंधळा माणूस तुझ्या मानगुटीवर आणून बसवलाय् ? दुसरा उद्योग नव्हता का त्या देवतेला ? '

राजलक्ष्मी हंसत सुटली. आपल्या कपाळाला हात लावून ती म्हणाली, ' देवतेचा दोष नाहीं भैय्या, दोष या प्राक्तनाचा ! नि यांचा दोष तर फारच मोठा— वैरीसुद्धा असा नसतो ! ' असं म्हणून ती माझा निर्देश करून म्हणाली, ' शाळेंत असतांना हे बडे सरदार होते. धड्यापेक्षां छड्याच ज्यास्त देत असत. बोधोदय शिकवीत असत आम्हाला ! पुस्तकात काय होतं कोण जाणे. पण आम्हाला मात्र भलताच बोध मिळाला. किती झालं तरी पोर बुद्धि—फुलं कुठं मिळत होतीं ?— जंगलांतल्या करवंदीची माळा गुंफून याच्या गळ्यात घातली. आता वाटतं, करवंदाबरोबर काटेसुद्धा घातले असते त्या माळेंत तर बरं झालं असतं ! ' बोलतां बोलता रागानं चढणारा आवाज दाबलेल्या हंसण्यात बदलून गेला.

' केवढा हा राग ! ' आनंद म्हणाला.

' राग नव्हे तर काय ?' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' कांट्याची माळ घालायला सापडलं असतं कुणी तर खात्रीनं घातली असती. अजूनसुद्धा घालीन. ' असं म्हणून ती एकदम बाहेर जायला निघाली—तेव्हां आनंद तिला हांक मारून म्हणाला, ' पळायला काय झालं ? '

' कां ? आतां कसलं काम आहे ? चहाचा पेला हातीं घेऊन भांडण करीत बसायला त्यांना वेळ असेल—मला नाहीं. '

आनंद म्हणाला, ' ताई, मी आपला मोठा भक्त आहे. पण या बाबतींत मात्र तुमचं आमचं जमायचं नाहीं. एक शब्दसुद्धा बोलले नाहींत ते—भाडण काढायची चांगली संधी होती—पण मुक्या माणसाला बोलायला लावायचं कसं ? अधर्म होईल ना तो ? '

' हेंच तर संकट आहे मला ! ' राजलक्ष्मी म्हणाली, ' अधर्म होईल तेवढंच करावं लागतं मला. पेल्यांतला चहा थंड होऊन गेला—मी जरा सैंपाकघरांतून

जाऊन येते हं. ' असं म्हणून ती बाहेर निघून गेली.

वज्रानंदानं मला विचारलं, ' ब्रह्मदेशात जायचं अजूनही निश्चित आहे का दादा ? पण ताई बरोबर जायचं म्हणते ना ? '

' तें मला माहीत आहे. '

' मग ? '

' मग काय ? एकटंच गेलं पाहिजे. '

' हा काय त्रागा चालला आहे ? '

वज्रानंद म्हणाला, ' नोकरी करायची तुम्हांला कांहीं जरुरी नाहीं ! मग दुसऱ्याची गुलामगिरी करायला जाता कशाला ? '

मी म्हटलं, ' निदान संवय तरी टिकून राहील ! '

' हें रागाचं बोलणं झालं दादा. '

' नुसता रागच कां ? रागाखेरीज दुसरं कांहीं असणं अशक्य का आहे ? '

आनंद म्हणाला, ' असलं तरी तें दुसऱ्याला कळणं कठीण ! '

दुसऱ्याला ही उठाठेव कशाला हवी असं मी म्हटलं असतं. पण बोलता बोलतां उगीच शब्दावरून शब्द वाढत जाईल या भीतीनं उगीच राहिलो.

तितक्यात बाहिरचं काम आटोपून राजलक्ष्मी आत आली. पूर्वीसारखी नुसती उभी न राहता आनंदच्या मागल्या बाजूला बैठक मारून बसली. आनंद मला उद्देशून म्हणाला, ' ताई, हे म्हणतात, निदान गुलामगिरीची संवय टिकवून ठेवण्यासाठीं म्हणून परदेशी गेलं पाहिजे. मी म्हणतो, असंच जर आहे तर या ना, थोडीशी मला मदत करा. परदेशीं जाण्याऐवजीं देशाचीच गुलामगिरी करीत दोघेही काळ कंठू ! '

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' पण ते डॉक्टर कुठं आहेत ? '

आनंद म्हणाला, ' मी काय नुसती डॉक्टरीच करतों ? शाळेत शिकवतों, पाठशाळेंत शिकवतों, आमच्या या लोकांची कोणत्या बाजूनं किती दुर्दशा झालीयू तें त्याना दाखवून द्यायचा प्रयत्न करतों. '

' पण तें कळतं का त्या लोकाना ? '

' चट्कन् कळत नाहीं. पण, माणसाची सदीच्छा अंतःकरणापासून जेव्हां बाहेर पडते, तेव्हा ते प्रयत्न फुकट जात नाहींत ताई ! '

माझ्या तोंडाकडे पहात राजलक्ष्मी मान हालवूं लागली. तिला तें खरं वाटलं

नसावं—कदाचित् ती माझ्या बाबतींत घाबरली असावी—चट्कन् मी होय म्हटलं तर !—कदाचित् मीं—

'मान का हालवलीत ?' आनदानं विचारलं.

राजलक्ष्मीनं पहिल्यानं जरा हंसायचा प्रयत्न केला. पण मग ती अगदीं प्रेमळपणें म्हणाली, 'देशाची दुरिथती केवढी भयंकर झाली आहे तें मला कळतं आनंद. पण तुझ्या एकट्याच्या प्रयत्नानं काय होणार ?' माझ्याकडे बोट करून तीं म्हणाली, 'अन् हे येणार तुला मदत करायला ! मग झालंच. मग माझ्या सारखंच सर्वांना सोडून याचीच सेवा करीत बसावं लागेल तुला—दुसरं काहीं सुद्धां करतां यायचं नाहीं.' असं म्हणून ती हसूं लागली.

ती हंसते म्हणून आनंदही हंसूं लागला. तो म्हणाला, 'याना घेऊन मी काय करूं ताई ? खुशाल तुमच्या डोळींची बाहुली करून ठेवा त्याना. पण हा एकट्या दुकट्याचा प्रश्न नाहीं. एकट्या माणसाची आंतरिक इच्छाशक्ती एवढी जबरदस्त असूं शकते की ती मापता येत नाहीं. त्रिपाद भूमी मागणाऱ्या वामनाच्या पायासारखी ! नुसतं पाहिलं तर एवढे लहानसे पाय—पण त्या लहानशा पायानीं सारं विश्व व्यापून टाकलं.'

वामनाच्या उपमेमुळं राजलक्ष्मीचं अंतःकरण विरघळलं असं मला वाटलं. पण तिनं काहींच उत्तर दिलं नाहीं. आनंद सागत होता, 'कदाचित् तुमचंच म्हणणं बरोबर असेल. फार काहीं करणं मला शक्य नाहीं. पण मी एक काम करतो. दुःखी माणसाच्या दुःखाचा भाग शक्य तितका उचलायचा मी प्रयत्न करतों ताई—'

अधिकच विरघळून राजलक्ष्मी म्हणाली, 'तें मला माहीत आहे आनंद. तुला पहिल्यानं पाहिलं त्याच दिवशी तें मला कळलं.'

तिचे उद्गार न ऐकलेसे करून स्वतःच्या भाषणाचं अनुसंधान राखीत तो म्हणाला, 'तुम्हाला जशी कसली कमतरता नाहीं तसंच माझंही आहे. बाबाचं जें कांहीं आहे तें चैनींत दिवस काढून देखील मला पुरून उरणारं आहे. पण मला तें नको आहे. दुःखी जीवांच्या या देशांत सुखोपभोगाची लालसा या जीवनात जर मला आवरता आली तर मी पुष्कळ मिळवलं असं समजेन.'

सैंपाक तयार आहे म्हणून सांगायला रतन आला. राजलक्ष्मीनं त्याला ताटं वाढायला सांगितलं. ती आम्हांला उद्देशून म्हणाली, 'तुम्हीं लोक जरा लवकर लवकरच उरकून घ्या आनंद. मी फार थकलेंय.'

ती थकली होती यात संशयच नव्हता. पण थकल्याचं कारण आजपर्यंत तिनं केव्हांही सांगितलं नव्हतं.

कांहीं न बोलता आम्हीं दोघेही उठलो. आज सकाळपासूनच मोठ्या मजेमजेनं दिवसाची सुरुवात झाली. संध्याकाळची बैठकही चांगली जमली. थट्टामस्करींत वेळ गेला—पण ती बैठक जी मोडली ती मात्र खिन्नतेच्या सुरावर! जेवायला बसायला दोघेही सैंपाक घराकडे आलों पण दोघेही काहीं बोललों नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळी वज्रानंदाची निघायची तयारी सुरू झाली. कुणीही कुठंही जायला निघाला तरी राजलक्ष्मी सदोदीत आडवी येत असे. पदोपदीं, आज नको उद्या, उद्या नको परवा, असं म्हणत वेळ काढीत असे—पण आज तिनं तोंडांतून अवाक्षर काढलं नाही.

निरोप घेण्यासाठीं जेव्हा तो आला तेव्हा अगदीं जवळ जाऊन ती मोठ्या प्रेमानं म्हणाली, 'आता पुन्हा केव्हा येणार आनंद?'

मी जवळच होतो. त्या संन्याशाचे डोळे ओले झालेले मला स्पष्ट दिसले. पण तशा परिस्थितींत आत्मसंयमन करून तो हंसतमुखानं म्हणाला, 'येईन म्हणजे काय ताई? जोपर्यंत या जीवात जीव आहे तोपर्यंत मधून मधून तुम्हाला त्रास द्यायला येणारच!'

'अगदीं खरं ना हे?'

'नक्की!'

'पण आम्हीं तर इथून लवकरच परत जाणार! आम्हीं असूं तिथं येशील?'

'हुकूम झाला कीं हजर आहे ताई!'

'ये तर'—राजलक्ष्मी म्हणाली, 'तुझा पत्ता मला लिहून दे. मी पत्र लिहीन केव्हा तरी.'

खिशातून कागद पेन्सिल काढून आनंदनं पत्ता लिहून तिच्या हातीं दिला. संन्यासी असूनसुद्धा आम्हा दोघाना दोन्हीं हात जोडून त्यानं नमस्कार केला. रतननं त्याच्या पायावर डोकं ठेवलं त्यावेळीं त्याला आशिर्वाद देऊन हळुहळू तो घराबाहेर निघाला.

१५

आपली औषधांची पेटी नि कॅन्व्हासची बॅग घेऊन संन्यासी वज्रानंद ज्या दिवशीं बाहेर निघून गेला त्या दिवशीं या घरातला सारा आनंद गोळा करून घेऊनच

गेला. एवढंच नव्हे, तर मला वाटतं, कीं या शून्य झालेल्या जागेंत छिद्ररहीत असा निरानंद भरून टाकून तो निघून गेला. शेवाळानं व्यापलेलं तळ्यातलं पाणी सारख्या चाललेल्या त्याच्या चळवळीमुळं मोकळं होत होतं—तें तो निघून जाताच पुन्हां तसंच झांकलेलं राहिलं.

असेच सहासात दिवस निघून गेले. बहुधा सारा दिवस राजलक्ष्मी घरीं नसे. ती कुठं जाते, काय करते तें मला कळत नव्हतं—मी विचारीतही नव्हतों. सध्याकाळीं जेव्हा केव्हा एकदां तिची भेट होई त्यावेळीं ती फारशी भानावर नसे—क्वचित कुशारी महाशय बरोबर असत, त्यांच्या बरोबर कामकाजाच्या गोष्टी चालत.

एकटाच खोलींत बसलों असता आनंदची आठवण येई. त्याचा माझा तेवढा लागाबाधा नव्हता हेंही पुन्हा पुन्हां मनात येई. असं वाटे, एकदम तो जर येईल तर किती बहार होईल ! नुसता मलाच आनंद होईल असं नव्हे, पण राजलक्ष्मी व्हरंडयाच्या त्या बाजूला बसून दिव्याच्या उजेडांत कांहीं तरी काम करीत बसली आहे ती देखील तितकीच खुषींत येईल.

असं आहे खरं ! ज्याचं उन्मुख झालेलं जोडहृदय बाहेरच्या सर्व प्रकारच्या उपाधी दूर करून एकात मीलनाच्या आकांक्षेनं एका काळीं व्याकूळ होत असे, आज वियोगाच्या दिवशीं त्याच मला बाह्योपाधीची केवढी गरज वाटते आहे ! असं वाटतं, कांहीं होवो, एकवार तो येऊन मधेंच उभा राहील तर माझा जीव खालीं पडेल.

अशा परिस्थितींत असेच दिवस काढीत रहाणं बरं वाटेना. एकदां रतन एकदम येऊन समोर उभा राहिला. त्याला आपलं हंसू आवरता येत नव्हतं. राजलक्ष्मी घरीं नव्हती तेव्हां त्याला कुणाचीच भीति बाळगायची जरुरी नव्हती. तरीही मोठया सावधपणं चोंहीकडे नजर टाकून हळूच म्हणाला, ‘ तुम्हीं ऐकलत नाहीं वाटतं ?’

मी म्हटलं, ‘ नाहीं ! ’

रतन म्हणाला, ‘आई भवानी बाईची बुद्धी अशीच शेवटपर्यंत कायम ठेवो ! चार दोन दिवसात आपण इथून जाणार ! ’

‘ कुठं जाणार ? ’

पुन्हा एकदां दरवाजाकडे नजर फेंकून रतन म्हणाला, ‘ तें कांहीं मला निश्चित कळलं नाहीं. कदाचित पाटण्याला, कदाचित् काशीला, कदाचित्—पण या खेरीज बाईचं दुसरं घर कुठंच नाहीं ना ? ’

मी उगीच राहिलों. एवढी महत्त्वाची गोष्ट सांगितल्यावर सुद्धां मी उत्सुकता दाखवली नाहीं त्यामुळं मी त्याच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवला नाहीं अशी शंका येऊन तो डोळ्यांत प्राण आणून मोठ्या कळकळीनं म्हणाला, ' अगदीं अक्षरशः खरं आहे. आपण सारे जाणारच ! एकदा निघालों इथून कीं सुटलों ! नाहीं ? '

' हो. ' मी म्हटलं.

रतन अगदीं खूष होऊन म्हणाला, ' एवढे चार दोन दिवस कसेबसे निभावून गेले कीं झालं. फार तर एक आठवडा—त्यापेक्षा जास्त नाहीं. गंगामाटीची सारी व्यवस्था बाईनीं कुशारी महाशयाच्या हातीं आता शेवटची सोपवून दिली आहे. आता बाधासाध करून देवाचं नाव घेऊन इथनं एकदा पाय काढला कीं सुटलो. किती झालं तरी आपण शहरचीं माणसं ! असल्या या जागी काय निभाव लागायचा आहे आपला ? ' मोठ्या खूषीत येऊन एवढं सांगितल्यावर माझ्या उत्तराची वाट सुद्धा न पहाता तो निघून गेला.

रतनला सारं कांही ठाऊक होतं. राजलक्ष्मीच्या नौकरापैकी त्याच्यासारखाच मीही एक—यापेक्षा जास्त नाहीं हें त्याला माहीत होतं. दुसऱ्या कुणाच्या खुषी-नाखुषीला किमत नाही, कुणाला बरं वाटो वा न वाटो, तिची मर्जी नि तिची आवड जशी असेल तसंच सारं काहीं व्हायचं, हेंही त्याला माहीत होतं.

रतन जी बातमी देऊन गेला तिच मर्म त्याचं त्यालाच कळलं नव्हतं. पण त्याच्या शब्दामागून जो अर्थ निष्पन्न होत होता तो माझ्या अंतःकरणात अगदीं उघड उघड परिस्फुट झाला होता. राजलक्ष्मीची शक्ती अमर्याद होती. त्या अमर्याद शक्तीच्या आधारावर ती स्वतःबरोबरच स्वतः खेळत राहिली होती. केव्हा तरी एकदां या खेळात माझी जरूरी होती. तिच्या या इच्छाशक्तीच्या अमर्याद आकर्षणाला विरोध करणं मला साध्य नव्हतं—म्हणून मान वांकवून आलों, तिनं आपण होऊन काहीं मला आणलं नाहीं. माझ्यासाठीं तिनं केवढा तरी स्वार्थत्याग केला. पण आज मला असं दिसून येतं आहे, कीं एवढ्यावर काहीं भागलं नाहीं. राजलक्ष्मीच्या स्वार्थाचं केंद्र अजूनपर्यंत मला दिसून आलं नव्हतं म्हणून माझा तसा समज झाला होता. पैसाअडका, ऐश्वर्य—तिनं किती तरी त्याग केला होता ! पण तो काय माझ्यासाठीं ? साठलेला कचरा जसा आडवा येतो तसंच हें सारं तिच्या मार्गात आडच येत नव्हतं का ? मी नि माझा लाभ करून घेणं, या दोहोत राजलक्ष्मीच्या दृष्टीनं केवढा मोठा प्रभेद होता तें आज मला स्पष्ट दिसून आलं.

इहलोकातील संपादन करण्याजोग्या साऱ्या गोष्टी तुच्छ करून ती पुढं पाऊल टाकायला सरसावली होती. तिच्या या मार्गांत अडथळा करायला मी का रहावं ? इतर केरकचऱ्याप्रमाणंच मीसुद्धा आता तिच्या या मार्गाच्या एका बाजूला सरकून राहिलं पाहिजे हे ध्यानीं येऊन मोठ दुःख होतं आहे.

पण आहे तें असं आहे. तें कबूल करणं शक्य नाहीं. धूर्त रतननं जी बातमी मिळवली होती ती चुकीची नव्हती हें मला दुसऱ्या दिवशी सकाळीं कळलं. गंगामाटीसंबंधीं सर्व व्यवस्था ठिकठाक होऊन गेली होती. राजलक्ष्मीच्या तोंडूनच मला तें कळलं. सकाळची रोजची पूजाबिजा झाल्यावर नित्याप्रमाणं ती बाहेर जायला निघाली नाहीं. हळुहळू येऊन माझ्या जवळ बसून ती म्हणाली, ' परवां एवढयाच वेळी खाणंपिणं उरकून जर आपण बाहेर निघालों तर साईंथिया स्टेशनवर पश्चिमेकडची गाडी आपल्याला मिळेल नाहीं ? '

मी म्हटलं, ' मिळेल ! '

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' इथली सारी व्यवस्था एक प्रकारे निश्चित करून टाकली एकदाची ! कुशारी महाशयाना जसं सागलंसवरलं आहे तसंच ते करतील. '

मी म्हटलं, ' छान झालं. '

राजलक्ष्मी क्षणभर उगीच राहिली. प्रश्नाची सुरवात चागलीशी करता आली नाहीं असं वाटून ती शेवटीं म्हणाली, ' एक गाडी रिझर्व करून स्टेशनवर हजर रहायला बंकूला पत्र लिहिलं आहे. पण तो येईल तेव्हा खरा ! '

मी म्हटलं, ' अर्थात् येईल. तो तुझ्या हुकुमाबाहेर जायचा नाहीं.'

राजलक्ष्मी म्हणाली, ' नाहीं—शक्य तेवढा जायचा नाहीं. तरीही—बरं, तुम्ही काहीं आमच्या बरोबर येणार नाहीं ? '

कुठं जायचं हा प्रश्न करावा असं मला वाटेना. शब्द तोंडांतल्या तोंडात राहिले. मी नुसतं म्हटलं, ' मी यावं असं तुला वाटलं तर येईनही. '

राजलक्ष्मी यावर काहीं विशेष बोलली नाहीं. किती तरी वेळ ती उगीच बसून राहिली होती. एकदम भानावर येऊन ती म्हणाली, ' हें काय ? तुमचा चहा कसा आणला नाहीं अजून ? '

मी म्हटलं, ' नाहीं. कामांत असतील ते. '

खरं पाहिलं तर चहाची वेळ केव्हांच टळून गेली होती. यापूर्वी नोकरांनीं असा कांहीं अपराध केला तर ती चिडून उठत असे. आरडून ओरडून घर

डोक्यावर घेत असे. पण यावेळीं ती शरमेनं अगदीं चूर होऊन गेली. एक शब्दसुद्धां न बोलता ती तशीच निघून चालती झाली.

ठरल्या दिवशीं ज्यावेळीं आम्हीं जायला निघालों त्यावेळीं सारी रयत येऊन आमच्या सभोंवार गोळा झाली. डोंबाची मालती एकवार भेटावी अशी माझी इच्छा होती. पण हा गाव टाकून तिनं दुसऱ्या कुठं तरी संसार थाटला होता. अर्थात् ती भेटली नाहीं. नवऱ्याबरोबर ती तिकडे सुखांत होती एवढंच मला कळलं.

दोघेही कुशारी बंधू सपरिवार आले होते. ताती घराण्याच्या इस्टेटीबद्दलच्या वादाचा योग्य निकाल लागल्यामुळं ते आता एकत्र आले होते. राजलक्ष्मीनं ही सारी मिटवामिटव कशी घडवून आणली हे कळून घेण्याची मला उत्कंठा नव्हती—तसं काहीं कळलंही नाही. सारा वाद मिटला, एवढंच त्याच्या उभयताच्या मुद्रेवरून मला कळून आलं. पूर्वीच्या ताटातुटीचा परिणाम आता शिल्लक राहिला नव्हता.

मुलाला घेऊन सुनंदेनं मला नमस्कार केला. ती म्हणाली, ‘ आपण आम्हा लोकाना खचित विसरणार नाहीं. तेव्हा ओळखदेख ठेवा असं उगीच कशाला म्हणूं ? ’

मी हंसून म्हटलं, ‘ आता काय मागणं आहे माझ्याजवळ ताई ? ’

‘ माझ्या मुलाला आशिर्वाद द्या म्हणजे झालं. ’

मीं म्हटलं, ‘ हें काही सागायला नको सुनंदा. तुझ्यासारख्या आईच्या मुलाला आशिर्वाद द्यायची पात्रता आहे कुणाला ? ’

राजलक्ष्मी त्यावेळीं काहीं तरी कामासाठीं त्याच बाजूनं जात होती. आमचं भाषण कानीं पडल्यामुळं ती आंत येऊन उभी राहिली.

सुनदेच्या वतीनं तिनं उत्तर दिलं, ‘ तिच्या मुलाला असा आशिर्वाद द्या, कीं मोठा झाल्यावर तो तुमच्या सारखाच सहृदय होईल. ’

मी हंसून म्हटलं, ‘हा छान आशिर्वाद ! सुनंदा, लक्ष्मी तुझ्या मुलाची थट्टा करतेय्.’

माझे शब्द पुरे होतात न होतात तोंच राजलक्ष्मी एकदम म्हणाली, ‘ आपल्या मुलाची कोण कधीं असली थट्टा करतं का ? नि ती अशी निरोप घ्यायच्या वेळीं ? ’ असं म्हणून ती काहीं वेळ स्तब्ध राहून नंतर म्हणाली, ‘ मी देखील त्याच्या आईसारखीच देवाजवळ एवढंच मागणं मागतें. यापेक्षां जास्त कांहीं मागावं असं वाटतच नाहीं मला !’

मी पाहिलं तों तिचे दोन्हीं डोळे भरून आले होते. आणखी एक शब्दसुद्धां न बोलतां ती बाहेर निघून गेली.

आसवांनीं भरलेल्या डोळ्यांनीं आम्हीं सर्वांनीं गंगामाटीचा निरोप घेतला. रतनसुद्धा पुन्हा पुन्हा डोळे पुशीत होता. पुन्हां लवकर यावं म्हणून प्रत्येकजण वचन मागत होता—ते वचन दिलं नाहीं काय ते मी ! या जन्मीतरी पुन्हा इथं यायचा संभव नाहीं हें मला पक्कं माहीत होतं.

म्हणूनच जात असता या छोटया गावाकडे पुन्हा पुन्हां वळून पाहूं लागलों. असं वाटलं, अत्यंत मधुर नि शोकरसानं ओथंबलेल्या वियोगान्त नाटकाचा हा शेवटचा पडदा पडला. नाटकगृहातले दिवे मालवले, आता माणसानीं खच्चून भरलेल्या जगातून रस्ता काढीत मला बाहेर निघालं पाहिजे. असल्या गर्दीत पाऊल टाकताना कसं सावध राहिलं पाहिजे हें न कळण्याइतकं माझं मन एक प्रकारें सून्न होऊन गेलं होतं.

संध्याकाळीं आम्हीं साईंथिया स्टेशनवर येऊन पोंचलों. बंकूनं राजलक्ष्मीचा आदेश नि उपदेश अमान्य केला नव्हता. सर्व ठाकठीक व्यवस्था करून तो स्टेशनच्या प्लॅटफॉर्मवर हजर होता. गाडी येताच सामानसुमान गाडींत चढवून रतनला नोकराच्या डब्यात बसवून तो आपल्या सावत्र आईसह गाडीत बसला. माझ्याबद्दल त्यानं फारशी कळकळ दाखवली नाही. आता त्याचा दर वाढला होता. घरदार, पैसाअडका आवरून आता तो संसारात एक कर्तापुरुष म्हणून समजला जात होता.

बंकू मोठा हुशार होता. कोणत्या प्रसंगी कसं वागाव हे त्याला चागलं कळत होतं. ही विद्या ज्यानं साध्य केली आहे त्याला या जगात कुठंच अडचण पडत नाहीं.

गाडी सुटायला पाचएक मिनिटं होती.—पण कलकत्त्याकडे जाणारी माझी गाडी जवळ जवळ पहाटेच येणार होती. मी एका बाजूला स्वस्थ उभा राहिलों होतों. खिडकीबाहेर तोंड काढून राजलक्ष्मीनं मला हातानं खूण करून बोलावलं. मी जवळ गेलो तेव्हा ती म्हणाली, ‘ जरा आत येऊन बसा.’

मी आंत जाताच माझा हात धरून मला जवळ बसवून घेऊन म्हणाली, ‘ अगदीं लवकरच ब्रह्मदेशात जाणार का ? जायच्यापूर्वी एकदा मला भेटून जाणार नाहीं का ? ’

मी म्हटलं, ‘ जरुर असली तर येईन. ’

राजलक्ष्मी अगदीं हळूच म्हणाली, ‘ चार लोक ज्याला जरुरी म्हणतात ती नव्हे—एकदां येऊन भेटलंच पाहिजे मला. याल ? ’

‘ येईन. ’

' कलकत्त्याला गेल्यावर पत्र पाठवाल ? '

' पाठवीन. '

गाडी सुटायची शेवटची घंटा वाजली नि गार्डसाहेबानं हिरवा कंदील पुन्हां पुन्हा हालवून दाखवीत निघायचा हुकूम कायम केला. राजलक्ष्मीनं खालीं वाकून माझ्या पायाला हात लावून नमस्कार केला तेव्हा माझा हात सोडला. मी खालीं उतरून दार बंद केलं तोच गाडी चालू झाली.

* * * *

कलकत्त्याला आल्यावर पत्र लिहिलं नि त्याचं उत्तरही आलं. इथं फारसं काम नव्हतं. जें होतं तें दहापंधरा दिवसात संपलं. आता फक्त परदेशीं जायची तयारी करायची

पण त्यापूर्वी कबूल केल्याप्रमाणे एकवेळ राजलक्ष्मीला भेटलं पाहिजे होत.

आणखी एक दोन आठवडे असेच गेले. मनात शंका येत होती—तिनं का बोलावलं असावं ?—कदाचित् ती सहज मला जाऊं देती ना—कदाचित् असं दूरदेशीं जाण्याविरुद्ध नानाप्रकारच्या अडचणी दाखवून हट्ट धरून बसली असती—कांहींच अशक्य नव्हतं.

सध्यां ती काशीला होती. तिच्या रहाण्याचं ठिकाण मला माहीत होत. इतक्यात तिचीं दोन तीन पत्रेही आलीं होती, पण येण्याच्या कबूलीबद्दल तिनं इंगितानं-सुद्धा प्रश्न केला नव्हता हें स्पष्टपणे माझ्या ध्यानीं आल्यावाचून राहिलं नाहीं.

तशी आठवण तिनं कां द्यावी ? मी मनातल्या मनात म्हटलं, तिच्या जागीं मी असतों तर अशा रितीनं ' तोंड वेंगाडून एकदा येऊन मला भेटून जा ' असं म्हणण्याइतका कमीपणा मी कधींच घेतला नसता.

तितक्यात पहाता पहाता एकदम मन उतावीळ होऊन उठलं. माझ्या जीव-नाशीं तिचा जो संबध एवढया मोठया प्रमाणात जडला होता तो माझा मीच कसा विसरलों याजबद्दल माझं मलाच आश्चर्य वाटलं.

घड्याळ काढून पाहिलं, अजून वेळ होता—आता निघालों तरी गाडी मिळाली असती. सारं घरच्या घरींच राहिलं नि मी एकदम बाहेर निघालों. इकडे तिकडे पडलेले सारे जिन्नस पहाताच वाटलं, राहुंदेत हे असेच ! मला काय पाहिजे हें माझ्यापेक्षां तिलाच जास्त चागलं कळतं. तिलाच भेटायला निघाल्यावर माझ्या आवश्यकतेचा बोजा कशाला बरोबर घेऊं ?

रात्रीं गाडींत मुळींच झोंप आली नाहीं. एक प्रकारच्या आळसावलेल्या तंद्रेच्या भरात झाकलेल्या डोळ्यांसमोर कितीतरी कल्पना सारख्या नाचत बागडत होत्या, त्याना आदि अंत नव्हता. बहुधा कल्पनेचा घोटाळा सुरू झाला होता. पण त्या साऱ्याच मधुरतेनं भरलेल्या होत्या.

हळुहळू उजाडलं, दिवस वर येऊं लागला, उतारू उठूं बसूं लागले. हाकाहाकी धांवदौड सारखी सुरू झाली. उन्हाचा ताप चोहीबाजूनं वाढूं लागला त्यामुळं सारं कांहीं झगझगीत झालं होतं. माझ्या डोळ्यासमोर मात्र धुकं पसरलं होतं.

गाडीला उशीर झाल्यामुळं राजलक्ष्मीच्या काशीतल्या वरीं ज्यावेळीं पोंचलों त्यावेळीं दिवस उलटून गेला होता. बाहेरच्या दिवाणखान्यासमोर एक म्हातारासा ब्राह्मण धूम्रपान करीत होता. त्यानं वर माझ्याकडं पाहिलं नि विचारलं, 'काय पाहिजे ?'

काय पाहिजे तें चटकन् सागता आलं नाहीं.

त्यानं पुन्हा प्रश्न केला, 'कुणाला शोधताहात ?'

कुणाला शोधीत होतों तेंही चटकन् सागणं कठीण गेलं. क्षणभर थांबून मी विचारलं, 'रतन आहे ?'

'नाहीं. बाजारात गेलाय् तो !'

ब्राह्मण सज्जन माणूस दिसला. माझे कपडे धुळीनं भरलेले दिसल्यामुळं मी कुठून तरी दुरून आलो असावा असा त्यानं अंदाज केला. मोठ्या प्रेमळपणें तो म्हणाला, 'बसा आपण–तो आताच येईल. त्यालाच भेटायच होतं का आपल्याला ?' जवळच्याच एका चौकीवर बसलों. त्याच्या प्रश्नाचं सरळ उत्तर न देतां मी विचारलं, 'बंकूबाबू आहेत का इथं ?'

'आहेत तर !' असं म्हणून एका नव्या नोकराला हाक मारून त्यानं बंकूला बोलवायला सांगितलं.

बंकू आला. मला पहातांच पहिल्यानं तो आश्चर्यचकित झाला. आपल्या खोलींत मला नेऊन बसवल्यावर त्यानं म्हटलं, 'आम्हाला वाटलं कीं आपण ब्रह्मदेशाला गेलात !'

हे 'आम्ही' म्हणजे कोण तें विचारावं असं वाटत असूनही मी विचारलं नाहीं.

बंकू म्हणाला, 'आपलं सामानसुमान अजून गाडींतच आहे का ?'

'नाहीं. सामान बरोबर आणलंच नाहीं.'

'आणलं नाहीं ? रात्रीच्याच गाडीनं परत जाणार वाटतं ?'

मी म्हटलं, ' जमल्यास जाणार म्हणतोंयू. '

बंकू म्हणाला, ' मग बरोबर. एवढयासाठीं सामान कशाला हवं ? ' धोतर, पंचा, हातपाय धुवायला पाणी वगैरे जिन्नस घेऊन नोकर आला. पण दुसरं कुणीच माझ्या बाजूला फिरकलं नाहीं.

जेवायचं बोलावणं आलं. जाऊन पहातों तों माझं नि बंकूचं ताट शेजार-शेजारींच वाढलं होतं.

उजवीकडचा दरवाजा उघडून राजलक्ष्मी आली नि तिनं मला नमस्कार केला. सुरवातीला मी तिला ओळखली नाहीं. ज्यावेळी ओळख पटली त्यावेळीं माझ्या डोळ्यासमोर अंधेरी आली. कुठं आहें, काय करतों आहें हे सुद्धा विसरलों. लगेच शुद्धीवर आलों. स्वतःची मर्यादा विसरून काही तरी हास्यास्पद वर्तन हातून घडण्यापूर्वीच या घराबाहेर माणसासारखा निघालो कीं मिळवली, असं वाटलं.

' गाडींत त्रास झाला नाही ना ? ' राजलक्ष्मीन विचारलं.

याखेरीज ती दुसरं काय विचारणार होती ?

हलुहळू जाऊन पाटावर बसलों. काहीं वेळ उगीच राहिलो—बहुधा एक क्षणभरच—नंतर वर पाहून म्हणालो, ' नाहीं—त्रास झाला नाही.'

आता मी तिला चागल पाहून घेतलं—ती साधं पाढरं पातळ नेसली होती. अंगावरचे सगळे दागिने तिनं टाकून दिले होते, इतकंच नव्हे, तर आकाशातल्या मेघाप्रमाणं पाठभर रुळणारा तिचा केशकलाप आतां तिथं नव्हता. तिनं अगदी भुवई-पर्यंत पदर ओढून घेतला होता. त्या पदराच्या कोपऱ्यातून कापलेल्या केसाच्या चार दोन बटा मानेच्या बाजूला बाहेर आलेल्या दिसत होत्या. कठोर आत्मनिग्रह नि उपवासामुळं तिच्या चेहऱ्यावर रूक्ष असा तजेला आलेला दिसत होता. अस वाटलं, एकाच महिन्यात दहा वर्षांची मजल मारून ती माझ्यापलिकडे गेली असावी.

भाताचा घास माझ्या घशाखालीं उतरेना. कसाबसा आवढा घोटून गिळून टाकला. या बाईचा नि आपला संबध आता कायमचा पुसून गेला असंच मनाला वाटूं लागलं.

नि आज !—या तेवढया दिवशीं तरी मी कमी जेवतों म्हणून तिनं तक्रार केली नाहीं म्हणजे झालं.

जेवण झाल्यावर राजलक्ष्मी म्हणाली, ' बंकू म्हणाला कीं तुम्ही आज रात्री-च्याच गाडीनं जाणार अहांत. '

मी म्हटलं, ‘ हो. ’

‘ छे: ! बरं–पण तुमची आगबोट जाणार आहे येत्या रविवारीं. ’ तिच्या या व्यक्त नि अव्यक्त उःश्वासामुळं चकित होऊन मी तिच्या तोंडाकडे पाहिलं, त्या सरशीं ती अगदीं ओशाळून गेली. लगेच स्वतःला सावरून घेऊन ती हळुहळू म्हणाली, ‘ तर मग अजून तीन दिवस अवधी आहे ? ’

पुन्हां राजलक्ष्मी काहींतरी बोलणार होती. पण तितक्यात उगीच राहिली. माझ्या प्रकृतीची चौकशी करणं तिला कठीण गेलं असावं.

काहीं वेळ उगीच राहून नंतर ती म्हणाली, ‘ माझे गुरुजी आले आहेत. ’ मी आल्याबरोबर पहिल्यानंच जे भेटले तेच हे गृहस्थ असावे असं वाटलं. याच गृहस्थांना भेटवण्यासाठीं मागं एकदा काशीला यायचा ती आग्रह करीत होती.

रात्र उलटल्यावर या गृहस्थाबरोबर माझं बोलणं झालं. माझी गाडी रात्रीं बाराच्यानंतरची होती. जायला बराच अवधी होता.

माणूस खरोखरच एकंदरीत बरा दिसला. स्वधर्मावर त्याची मोठी निष्ठा दिसली. मनाचा उदार असावा असंही वाटलं. आमच्या साऱ्या हकिकती त्याला माहीत असल्याचं मला दिसून आलं. राजलक्ष्मीनं गुरूपासून कोणतीच गोष्ट लपवून ठेवली नव्हती.

बऱ्याच विषयावर बोलणीं झालीं. सहज बोलतां बोलतां त्यानं उपदेशही काहीं कमी केला नाहीं, पण त्यात उग्रता नव्हती किंवा आघातही नव्हते.

साऱ्याच गोष्टी आता आठवत नाहींत, बहुधा मी त्या मन लावून ऐकल्या नसाव्यात. पण एवढंच आठवतं, कीं राजलक्ष्मीच्या आयुष्यात घडून येणाऱ्या या स्थित्यंतराची त्याला आधींच कल्पना होती, म्हणूनच दीक्षेच्या बाबतींत प्रचलित पद्धतीचं अवलंबन त्यानं केलं नव्हतं. ज्याचं पाऊल वाकडं पडलं आहे त्याला सद्गुरूची आवश्यकता इतर कुणाहींपेक्षा जास्त आहे, असा त्याचा विश्वास होता.

याविरुद्ध मी तरी काय बोलणार होतों ? पुन्हा एकदा आपल्या शिष्यिणीची भक्ति, निष्ठा नि धर्मशीलतेची तोंडभर स्तुति करीत तो म्हणाला, ‘ अशी कुणी पाहिली नाहीं ! ’

यांत काहीं संशय नव्हता, नि त्याचा प्रत्यय माझ्याइतका दुसऱ्या कुणालाच आला नव्हता—तरीही मी कांहीं बोललों नाहीं.

गाडीची वेळ होत आली. टांगा दारासमोर येऊन उभा राहिला. गुरुजींचा

निरोप घेऊन मी गाडींत बसलो. राजलक्ष्मी बाहेर आली नि गाडींत पुन्हा पुन्हा माझे पाय धरून नमस्कार करूं लागली—पण एक शब्द बोलली नाहीं. बोलायची ताकदच तिला नसावी असं मला वाटलं. काळोखात माझा चेहरा तिला दिसत नव्हता म्हणून बरं !

मीही स्तब्ध राहिलो होतो. काय बोलावं तें मला सुचत नव्हतं. शेवटचा निरोप घेण्याचा समारभ बिनशब्दानं पार पडला.

गाडी चालू होताच माझ्या दोन्ही डोळ्यातून सारखं पाणी वाहूं लागलं. अंतःकरण पिळवटून मी म्हणालोः—

' तूं सुखी हो, शात हो ! तुझी श्रद्धा अढळ राहो ! मी तुझा मत्सर करीत नाहीं पण सर्वस्वावर तिलाजली देऊन हा जो एक अभागी एका होडीत बसून एके दिवशी होडी लोटून निघालाय् त्याला या जन्मात तरी किनारा सापडेलसं वाटत नाही. '

धडधड खडखड करीत गाडी चालू लागली तेव्हा गंगामाटीच्या साऱ्या आठवणी पुन्हा एकदा उसळून जाग्या झाल्या. त्या दिवशी निरोप घेताना जे जें काही मनात आलं होतं, ते ते सारं पुन्हा जागृत झालं अस वाटलं. या एका जीवन नाटकाचा अत्यत स्थूल नि साधासिधा असा जो उपसंहार झाला त्याच्या ख्यातीला पार नाहीं. या सर्व घटनाचा इतिहास लिहून ठेवला तरी त्याची कधीही न मावळणारी झळक केव्हाही थडावणार नाही. आश्चर्यचकित होऊन मान लववणाऱ्या वाचकालाही या जगात कधीच कसला अभाव वाटणार नाहीं—

—पण मला स्वतःला काय वाटतं ते कुणालाच सागता यायचं नाहीं. मी निघालोय् भलतीकडेच. माझ्यासारखीच पापाच्या कर्दमात रुतलेली, सज्जन बनायचा मार्ग नसलेली, अशा त्या अभयेकडे मी चाललोय्. मनातल्या मनात राजलक्ष्मीला उद्देशून मी म्हणालो, ' तुझ्या पुण्यमय जीवनाचं शिखर सारखं वाढत जावो. तुझ्या हृदयातील धर्माचा महीमा उज्वलाहून उज्वलतर होवो ! यापुढं मी तुझ्यावर रागावणार नाही. '

अभयेचं पत्र आलं आहे. स्नेह, प्रेम नि करुणेच्या भावनेनं अढळ झालेली अभया, भगिनीपेक्षाही अधिक, बडखोर बनलेली अभया—त्या अभयेनं मोठ्या आदरान मला बोलावलंय्.

ब्रह्मदेश सोडून येताना छोट्याशा दारवटयात उभी राहिलेल्या अभयेचे आसवानी डवरलेले डोळे मला आठवले. तिचा भूत नि वर्तमानकालीन इतिहासही

आठवला. चित्ताची शुचिता, बुद्धीची निर्भयता नि आत्म्याची स्वाधीनता एकत्रित करून ती माझी सारीं दुःखं एका निमिषात झांकळून टाकून उत्तेजित करीत आहे असं मला वाटलं.

एकदम गाडी थाबली, तेव्हा भानावर येऊन पहातो तों स्टेशनवर येऊन पोचलों होतों. गाडींतून उतरून उभा राहिलों तो कोचबॉक्सवरून खाली उतरून कुणीतरी माझे पाय धरून मला प्रणाम केला.

'कोण? रतन कीं काय?'

'बाबू, आपण परदेशी गेलात नि आपल्याला नोकर हवा असला तर मला लिहून कळवा. कुडींत प्राण आहे तोंवर आपली मन लावून सेवा करीन.'

गाडीच्या दिव्याचा प्रकाश त्याच्या चेहऱ्यावर पडला होता. मी आश्चर्यचकीत होऊन म्हणालों, 'तू रडतो आहेस का? सांग ना!'

रतनन उत्तर दिलं नाहीं. हातानं डोळे पुसून पुन्हा एकदा धप्‌कन् खाली पडून त्यानं मला नमस्कार केला नि पहाता पहाता तो काळोखात झपाझप पावलं टाकीत धावत माझ्या दृष्टीआड झाला.

काय आश्चर्य! तोच का हा रतन?